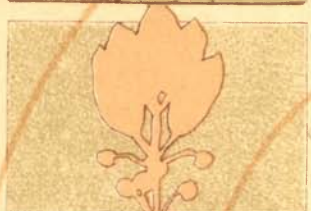
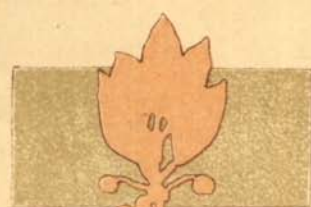

282279

OSZK

AMŰVELTSÉG.
KÖNYVTÁRA

AMŰVELTSÉG.
KÖNYVTÁRA

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

A MŰVELTSÉG KÖNYVTÁRA

✱

AZ Ó- ÉS KÖZÉPKOR TÖRTÉNETE

✱

KIADJA AZ

ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI RÉSZVÉNYTÁRSULAT

Országos Széchényi Könyvtár

BUDAPEST

AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI RÉSZVÉNYTÁRSULAT BETŰIVEL

AZ Ó- ÉS KÖZÉPKOR TÖRTÉNETE

ÍRTA

DR MÁRKI SÁNDOR

EGYETEMI TANÁR

314 SZÖVEGKÉPPEL, 14 FEKETE, 11 SZINES MŰMELLÉKLETTTEL
ÉS 8 SZINES TÉRKÉPPEL

ELSŐ RÉSZ

(1—392 OLDAL)

A TELJES MŰRE VONATKOZÓ TÁRGYMUTATÓ A MÁSODIK RÉSZ VÉGÉN VAN

Országos Széchényi Könyvtár

BUDAPEST

KIADJA AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI RÉSZVÉNYTÁRSULAT

MINDEN JOG, A FORDÍTÁS JOGA IS, FENTARTVA

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

282279

TARTALOM.

A TÖRTÉNELEM	Oldal 3
A TÖRTÉNELEMELŐTTI IDŐK	10—40
I. Az ősemberek. II. A csiszolatlan kőeszközök kora. III. A csiszolt kőeszközök kora. IV. A fémeszközök kora. V. A mesés Lemuria és Atlantisz. VI. Történelmi egyidejűség.	

I. RÉSZ.

Az ókor története.

I. FEJEZET. A TURÁNIÁK	5
I. Belső-Ázsia. II. A sumirok országa. III. Három faj versengése Martu (Nyugat) uralmáért. IV. A sumirok műveltsége. V. Kína és a hunok ...	
51—66	
II. FEJEZET. A HÁMIAK ÉS A SÉMIEK	70—107
I. Egyiptom Krisztus előtt 1800-ig. II. Egyiptom 1800-tól 332-ig. III. Fönícia és Karthagó. IV. A zsidók Palesztinában. V. Az asszirok. VI. Új-Babilónia.	
III. FEJEZET. AZ ÁZSIAI ÁRJÁK	109—115
I. India. II. Média és Perzsia.	
IV. FEJEZET. AZ EURÓPAI TÖRTÉNELEM KEZDETE	121—150
I. A görögök őskora. II. A spártai szociálista állam. III. Kivándorlások és gyarmatosítások. IV. A városok és a nemzeti műveltség. V. Athén és a vagyonos osztály. VI. Athén és a demokrácia.	
V. FEJEZET. AZ EURÁZIAI TÖRTÉNELEM KEZDETE	153—186
I. A perzsa háborúk. II. Perikles kora. III. A peloponneszosi háború. IV. Spárta hegemoniája. (404—379.) V. Thebai hegemoniája. (379—362.)	
VI. FEJEZET. A MAKEDON-GÖRÖG VILÁGBIRODALOM	190—196
I. A makedon-görög birodalom megalapítása. II. Alexandros (Nagy Sándor) világbirodalma.	
VII. FEJEZET. A HELLÉN VILÁG	207—212
I. A diadochosok és epigonosaik birodalmi. II. Hellén világszellem.	
VIII. FEJEZET. A RÓMAI KIRÁLYSÁG	223—231
I. A honalapító Romulus. II. Numa Pompilius államvallása. III. Az etruszk királyok.	
IX. FEJEZET. A RÓMAI KÖZTÁRSASÁG KEZDETE	237—246
I. Az osztályharcok. II. Közép- és Dél-Itália egyesítése.	

	Oldal
X. FEJEZET. AZ ELSŐ NAGY KÖZTÁRSASÁG	252—265
I. Itália tengerpartjainak megszerzése. II. Karthago nagyhatalmának bukása. III. A római világbirodalom megalapítása. IV. A görögösség kezdete.	
XI. FEJEZET. A RÓMAI SZOCIÁLIZMUS	270—279
I. A Gracchusok. II. Marius és Cinna. III. Az oligarchia.	
XII. FEJEZET. A CSÁSZÁRSÁG ESZMÉJE	284—292
I. A katonai monarchia eszméje s a triumvirátus. II. Julius Caesar névtelen monarchiája.	
XIII. FEJEZET. A RÓMAI CSÁSZÁRSÁG ALAPÍTÁSA	299—312
I. A köztársaság bukása. II. A fölséges első polgár. III. Az írók és a hatalom. IV. Jézus és a nép.	
XIV. FEJEZET. A ZSARNOKSÁG	322—336
I. Tiberius. II. A Claudiusok. III. A Flaviusok. IV. Császári világpolgárok »arany korszaka«.	
XV. FEJEZET. A RÓMAISÁG ÉS A KERESZTÉNYSÉG	345—361
I. A kereszténység kezdete. II. A klasszicizmus esthajnala. III. Művészetek a császárok korában. IV. A római állam és népe.	
XVI. FEJEZET. A RÓMAI BIRODALOM BOMLÁSA	369—392
I. A katonai önkényuralom. II. Diocletianus négyes császársága. III. Nagy Constantinus egységes keresztény monarchiája. IV. Julianus pogány monarchiája. V. Nyugat- és Kelet-Róma különválása.	

II. RÉSZ.

A középkor története.

I. FEJEZET. A NÉPVÁNDORLÁS KORA	395—420
I. A barbárok. II. A germánok Alarich korában. III. Közép-Ázsia egyesítése. IV. A hunok Attila korában. V. A nyugat-római császárság vége.	
II. FEJEZET. KELETRÓMA ÉS A GERMÁNOK	422—435
a) <i>Nyugat új urai.</i> I. Itália mint a keleti gótok királysága. II. Gallia mint frank királyság. b) <i>Kelet-Róma és a germánok.</i> I. A rómaiság Keleten. II. A rómaiság Nyugaton.	
III. FEJEZET. EURÓPA ÁTALAKULÁSA	442—451
a) <i>A germán szellem erősödése.</i> I. Langobardia. II. A nyugati gótok. III. A frankok a Merovingok idejében. IV. Nagy Szent Gergely pápasága.	
IV. FEJEZET. ÁZSIA HATÁSA	456—466
I. Az új perzsa birodalom. II. Az arabok és az iszlám. III. Az arab kalifaság. IV. Európa magatartása.	
V. FEJEZET. A NYUGATI KERESZTÉNY CSÁSZÁRSÁG	470—484
I. <i>Nagy Károly és a birodalmi eszme.</i> 1. Németek egyesítésének terve. 2. Az arab és avar háborúk. II. Az új római császárság. III. A Karolingok császárságának válsága és bukása.	
VI. FEJEZET. AZ EURÓPAI VISZONYOK MEGSZILÁRDULÁSA	490—505
I. A német királyság alapítása. II. A normán államok alapítása. III. A turániak hatása Európára. IV. A hűbériség.	

	Oldal
VII. FEJEZET. EGYHÁZ ÉS ÁLLAM	511—530
I. A német-római császárság első korszaka. II. A keresztény szellem terjedése. III. Az állam és az egyház.	
VIII. FEJEZET. AZ ELSŐ MOHAMMEDÁN VILÁGBIRODALOM	531—542
I. Az arabok világbirodalma. II. Az arabok műveltsége.	
IX. FEJEZET. KERESZTESEK ÉS LOVAGOK	543—566
I. A keresztes háborúk kezdete. II. A lovagkor. III. A keresztes hábo- ruk Ázsiában és Afrikában. IV. Európai keresztes háborúk. V. A keresz- tes háborúk hatása.	
X. FEJEZET. A HOHENSTAUFOK KORA	567—583
I. Az első Hohenstaufok. II. Ince és Szent Ferenc kora. III. Az utolsó Hohenstaufok.	
XI. FEJEZET. A NEMZETI ESZME	584—596
I. Az első két alkotmányos királyság. II. A francia korlátlan királyság.	
XII. FEJEZET. A KERESZTÉNY TÁRSADALOM ARANYKORA	597—622
I. A XIII. század tudása. II. Irodalom. III. Művészetek. IV. A városok.	
XIII. FEJEZET. AZ ÓKORI BIRODALMI ESZME BUKÁSA	623—628
I. A szent római birodalom. II. A keletrómai császárság vége.	
XIV. FEJEZET. KELET NÉPEI	633—642
I. A mongolok világbirodalma. II. Magyarország mint nagyhatalom. III. A török birodalom és Európa.	
XV. FEJEZET. DÉL-EURÓPA NEMZETI ÁLLAMAI	647—651
I. Spanyolország és Portugália. II. Olaszország államai.	
XVI. FEJEZET. NYUGAT-EURÓPA NEMZETI ÁLLAMAI	658—661
I. Az első parasztköztársaság és a parasztkérdés. II. Franciaország.	
XVII. FEJEZET. NORMÁN ÉS SZLÁV ÁLLAMOK	667—677
a) <i>Észak-Európa nemzeti államai.</i> I. Angolország. II. A normán államok egyesítése. b) <i>Kelet-Európa szláv nemzetei.</i> I. Lengyelország. II. Cseh- ország. III. Oroszország.	
XVIII. FEJEZET. AZ ÚJJÁSZÜLETÉS (RENEZSANSZ)	679—693
I. Bevezetés. II. Az új irodalom és a tudomány. III. Egyetemek, tudós társaságok, gyűjtemények. IV. A találmányok. V. A művészetek.	

KÜLÖN MELLÉKLETEK JEGYZÉKE.

	Oldal
1. Barlanglakók a jégkorszakban (Színes műmelléklet)	18
2. Borostyánkő faragványok a kőkorszakból és későbbi érc tárgyak	26
3. Cölöpös falú a zürichi tónál a kőkorszakban (Színes műmelléklet)	32
4. Bronz- és vasfegyverek (Színes műmelléklet)	36
5. Vadászat barlangi medvére (Színes műmelléklet)	42
6. Előázsia és Aegyptus (Térkép)	52
7. Aranytartalmú kövek feldolgozása Egyiptomban (Színes műmelléklet)	80
8. II. Salmanasszár áldozata a Van-tó partján	104
9. Görögország és Kisázsia (Térkép)	120
10. Perikles	162
11. Az athéni akropolis	168
12. Egy gazdag athéni ház főterme (Színes műmelléklet)	170
13. Nagy Sándor és Dárius issosi csatája (Színes műmelléklet)	198
14. Nagy Sándor	200
15. Itália (Térkép)	252
16. Római ostromgép	264
17. A római birodalom Augustus korától a népvándorlásig	298
18. Augustus a szenátustól adott tölgykoszorúval	304
19. Traianus császár	336
20. A Forum Romanum a császárok korában	358
21. Ókori pénzek	368
22. Európa a népvándorlás korában (Térkép)	396
23. Európa 750-től 1200-ig (Térkép)	468
24. III. Leó pápa esküje Nagy Károly előtt	476
25. Nagy Károly megkoronáztatása	478
26. Kopasz Károly (840—877.) (Színes műmelléklet)	488
27. Bizánci egyházi régiségek	522
28. A keresztes hadjáratok korszaka (Térkép)	544
29. Francia lakás belseje a XII. században	554
30. II. Henrik császár feleségének, Kunigundának tüzes vassal próbája	582
31. Pénzek Krisztus születésétől fogva a középkor végéig	600
32. Európa 1200-tól 1500-ig (Térkép)	622
33. VII. Konstantinos Porphyrogenetos (913—959.) (Színes műmelléklet)	624

A TÖRTÉNELEM.

A Pantheon.

MI AZ EMBERISÉG TÖRTÉNETE? »Vérfolyam, amely ködbevesző szikláibul a hajdannak ered ki és egyfolytában, szakadatlan jön le korunkig.« A történetet, amely valamennyi tudomány között a legközelebb áll talán a költőhöz, éppen költő: Petőfi Sándor határozta meg ilyen ridegen. Még pedig abban a korban, mikor a történetírók nagy része már hadat izent annak a felfogásnak, mely a történelemben nem látott mást, mint a háborús

események összefüggő elbeszélését. Annál különösebb a nagy költőnek idézett meghatározása, mert ő maga, más helyen, a világ sorsát intéző, az ótestamentumban olyan fenséges szavakkal megrajzolt erős Isten iránt bizalomra intvén nemzetét, így szól: »Nézzetek belé a történet könyvébe: mindenütt meglátni vezér-nyomdokát.« Itt már ő sem véletlen eredetű és szabadjára ömlő folyamnak látja a történelmet, hanem az események olyan láncolatának, melyek egymásba kapcsolásában része van annak a hatalmas istenségnek, ki *Dániel próféta*, a történelem első bölcselője, szerint is »megváltoztatja az időket és az idő részeit. Leveri a királyokat és szerez királyokat«.

Ime az eseményeknek teológiai magyarázata; és valóban, Petőfi nagy kortársa, *Comte Ágost*, az emberi szellem fejlődésének első fokául a *teológiai* gondolkozást jelölte meg, amely az élet és a történelem eseményeinek okát természetfeletti hatalmakban keresi. Második foknak a *metafizikai* gondolkozást tartotta, amely a valóságot az ideákból, a dolgok lényegét tévő eszmékből akarja megmagyarázni. A gondolkozás fejlődésének harmadik foka a *pozitívizmus*, az, melynek maga a kiváló francia bölcselő volt a képviselője. *Comte* ugyanis azt hirdette, hogy Istenről és a földöntúli dolgokról egyáltalában nem lehet biztosat tudni. Így tehát a történelemnek sem lehet más feladata, mint hogy a biztos, a pozitív adatokat dolgozza fel. De a tényeknek ilyen egymásba kapcsolása csak tudományos móddal és tudományos gondolkozás segítségével történhetik meg. Vagyis: a történelemnek éppen úgy, mint minden más tudománynak, az események torlódásában, olykor látszólagos rendszertelenségé-

ben : a törvényszerűséget kell keresnie. Ezt pedig annál inkább megteheti, mert az emberiség történelme éppen úgy fizikai jelenség, mint az egyes ember élete.

A törvényszerűségnek a tudomány szempontjából való rendkívüli fontosságát Petőfinek egy magyar kortársa, *Kerekes* Ferenc, a kiváló matematikus is hangoztatta. Ahol nincs törvény, — mondotta — ott nincsen igazság sem. És ahol igazság nincsen, ott nincs mit tanulnunk. Vagyis nincsen tudomány. Egy másik, sokkal nagyobb, sokkal híresebb matematikus, *Copernicus* Miklós, már négyszáz évvel Comte előtt megírta, hogy ha ő sokat másképpen tárgyal is mint elődei, ezt első sorban éppen nekik köszönheti, mert a tények kutatásának ajtaját ők nyitották meg előtte.

I. ábra. Herodotos.

(A nápolyi nemzeti múzeumban.)

Az a felfogás, hogy a történelmi eseményeket szilárd törvények irányítják : az utóbbi félszáz esztendőben nagy tért hódított a tudósok között, de talán éppen annyian vannak, kik ezt a törvényszerűséget még mindig tagadják. Akik ebben a harcban résztvesznek, azok minduntalan abba a kérdésbe botlanak bele, hogy vajjon valóban *tudomány-e a történelem, vagy csak művészet-e* ? Ezt a kérdést lehetetlen tisztán elméleti magaslatookról eldönteni. Csak az szólhat hozzá, ki nemcsak a történelmet, hanem a történetírás történetét is ismeri.

Azok, kik a történelem számára a tudományok módszereit követelik, első sorban az *elbeszélő történelmet* nem tartják tudománynak. Nem tartják annak azokat a terjedős feliratokat, melyekben a babilóniai, asszir és egyiptomi királyok sorolták fel tetteiket és azokat a feljegyzéseket, amelyekben a görög és római historikusok örökítették meg népeik eseményeit. »Amit halikarnassosi Herodotos megtudott — írja ő maga, a történelem atyja — azt feljegyezte könyvébe, hogy az idővel együtt ne muljanak el sem az emberek tettei, sem azok a nagy, csodás cselekedetek, amiket a görögök és barbárok hajtottak végre, s főképpen hogy ne felejtsek el az emberek, miért viseltek egymás ellen háborút.« Ime az első, ki rámutat arra a »vérfolyam«-ra, melyet Petőfi emleget. Ha elfogadjuk ezt a hasonlatot, akkor el kell ismernünk, hogy ennek a folyamnak partjain és szigetein csodaszép és színes virágok nyíltak, melyek már sok, sok gyönyörűséget szereztek az emberiségnek. Ennek a folyamnak habjai öntözték azt a talajt, melyből Homeros hőskölteményei, a Nibelungének, a regösök dalai és Cid románcai nőttek ki. Mi mások ezek, mint eldalolt történetek ? Herodotos az ilyen költői elbeszéléseknek egész sorát dolgozta fel történetében. Ezek közül az egyiknek nyomán regéli el a szkíták eredetét. És a daloló történetírók hatása mindmáig meglátszik magán a történetíráson is, mely átvette tőlük

azt a jogot, hogy ne csak az értelemhez szóljon, hanem a szívhez, az érzelemhez is. És amint a történetíró a költő eszközeit vette nem egyszer segítségül, úgy szentelte nem egy költői génusz történelmi idők megértetésére alkotó erejét. Vagy van-e történelmi munka, mely jobban belevilágítana a reneszansz lelkébe, mely közelebb hozná hozzánk e nagyszerű korszak szellemét, mint Gobineau költői remeke: a Reneszansz? Igaz, hogy sem ez, sem a mesélő történet nem a szó szigorú értelmében vett tudomány, de végtelenül kedves és gyönyörködtető olvasmány, mely az emberek lelkébe fényt sugározván, a történetnek megmagyarázó és megérthető munkáját is támogatta.

Azok, akik a történelemben tudományt keresnek, Herodotos fiatalabb kortársának, Thukydidesnek irányához csatlakoztak. Ez az irány az állam kormányzására is útmutatással szolgáló, oknyomozó, *pragmatikus történelem*. Ennek, Thukydides szerint, az a célja, hogy egyrészt világos képet adjon a múltakról, de másrészt figyelmeztessen arra is, hogy a multak a jövőben újra ismétlődhetnek és hogy ilyenkor a már leszűrődött tanulságok értékesíthetők. Ha ösmerjük a történelmet, akkor, minthogy az emberiség mult és jelen életében nagyon sok az egyező és a hasonló mozzanat, bizonyos politikai alakulások mellett tudni fogjuk a teendőket. De nemcsak az eseményeket kell, szerinte, a történelemből ismernünk, hanem az egyes korok *vezető egyéniségeit is*. Ismernünk kell azokat az általános, emberi okokat, melyek őket cselekvésre indították; tisztában kell lennünk céljaikkal, szenvedélyeikkel; tudnunk kell, mennyiben voltak rabjai indulataiknak és mennyiben tudtak magukon uralkodni; szóval ismernünk kell mindazokat a lélektani mozzanatokat, melyektől az események függnék.

Az ilyen történelemben az egyén vezet. A nép, a tömeg, csak másodrangú tényező, mert, ahogy ennek az iránynak másik nagysága, a római Tacitus mondja, a halhatatlanság nincs megadva mindenkinek és csak a nagy polgárok lelkei nem enyésznek el. Ez a fel fogás tükröződik vissza az úgynevezett *nemzeti történelemből is*. Ez voltaképpen az egymást felváltó, néha egymással szemben álló vezető emberek életrajzaiból áll és a nemzeti dicsőségen kívül alig törődik egyébbel; pedig, a mint

II. Rákóczi Ferenc megjegyezte: »A hazaszeretet, amely természetesen mindenben megvan, gyanússá teszi azt a dicséretet, amellyel valaki hazáját és nemzetét magasztalja.« A hazaszeretethez az egyénekben való dicsőítése volt a középkori krónikásoknak és az újkori emlékiróknak is vezető szempontja.

2. ábra. Thukydides.
(A római capitoliumi múzeumban.)

Első sorba mindenütt az egyéniséget állították. A történelem, szerintük, az eseményeket ismerteti. Az események pedig arra tanítanak, hogyan lehet jól és boldogan élni, mit tegyen és mit ne tegyen a politikus. Ez a politikára tanító célzat domborodik ki Plutarchos párhuzamos életrajzaiból, Comines emlékirataiból, Machiavelli Principéjéből, Zrínyi Mátyás királyából és Macaulay tanulmányaiból. Rendszer, oknyomozás, bírálat és történeti ékesszólás mellett: egyoldalúság jellemzi a pragmatikus történetírást.

Az egyetemes történelemnek, melynek hivatása elvégre még sem merülhet ki abban, hogy egyes emberek tetteit és céljait ismertesse, igazi feladata nem lehet más, mint hogy az egész emberiség fejlődését megmagyarázza. És ezt teszi valóban az úgynevezett *genetikai*, azaz fejlődéses történelem, mely elbeszéli, hogy miként fejlődött az ember a társadalomban és a közélet minden terén olyanná, amilyen. A történetírásnak ez az iránya a mult homályában is mindig a jövő csillaga után igazodván, kezdettől fogva a *föld- és néprajzhoz* kapcsolódott és legújabban a *szociológiára* bízva munkája folytatását. Ez a fiatal tudomány, mely a társadalmi tüneményeket magyarázza, a történelem fájából sarjadt ki. Mint a genetikai történelem, szintén a fejlődés elvét hirdeti, de szigorúbban ragaszkodik az *evolúció* (fejlődés) természet-tudományi értelmezéséhez. A kettő között levő rokonságot az is mutatja, hogy, egy tekintélyes iskola szerint, a történelem sem más, mint az emberi társaságok lelki változásainak a tudománya. Ezúttal már bátran használhatjuk ezt a szót, mert a történelem a genetikai fokon kétségtelenül tudomány. A lélekkel foglalkozó ismeretek között éppen olyan fontos szerepe van, mint a biológiának a természettudományok között, minthogy az emberiség multját mint okszerűen összefüggő, egymásból következő tények összességét ismerteti.

A genetikai történelem alapelvét már kétszáz esztendővel ezelőtt világosan hirdette *Bolingbroke*, mikor azt írta, hogy az ember a tulajdonképpeni tárgya minden történelemnek. Az embert kell mindenekelőtt megismernünk, de hogy megismerhessük, mondja a kiváló angol, úgy kell őt megfigyelnünk és látnunk minden korban, minden államban, életében és halálában egyaránt, ahogyan csak akkor láthatjuk, ha a történelem állítja elébünk. Nem is egyéb, szerinte, a történelem, akár művelt, akár műveletlen, akár régi, akár mostani népeket mutat is be, mint az *emberi munka és jellem eredménye*.

Vannak, akik tagadják az emberi nemnek egységét, de az emberi természet egységét senki sem vonja kétségbe. Hiszen ez az egység az egyetemes fejlődésnek tulajdonképpeni alapja. Hogy ezt az egységet megállapíthassa, az összehasonlító nyelvészet, a nép- és földrajz és sok más tudomány példája után indulva, a történelem sem elégedett meg a nagy népek multjának kutatásával, hanem kísérletképpen foglalkozni kezdett a kisebbekkel, sőt az egészen kicsinyekkel is és az egyének mellett a *tömegeket* is belevonta vizsgálódásának körébe. De ha ebben az irányban már a földrajznak és az etnografiának is óriási feladattal kell megbirkóznia, mikor nagy népek és országok mellett mindössze néhány száz főből álló törzsek mai viszonyairól is felvilágosítást igyekszik adni, elképzelhető, milyen aránytalanul nagyobb munka várna a történelemre, ha hasonló részletességgel akarná kutatásait végezni. Mert míg az említett tudományok csak a

mostani viszonyokat ismertetik, addig a történelemnek a multba is el kell merülnie. Már most, ha egy-egy század generációinak számát csak háromra és az emberiség ösmert történetét csak hatvan századra terjedőnek tesszük is, akkor is száznolcvan nemzedék világhelyzetét kellene a történelemnek megismertetnie. Más szóval a történetírónak a geográfusnál és etnográfusnál száznolcvanszor nagyobb munkát kellene végeznie, hogy feladatát ugyanolyan kimerítően végezhesse. Minthogy a történelem, illetőleg különösen a genetikai történelem, ezzel a munkával megbirkózni egyáltalában nem tudna, megelégszik azzal, hogy csak a *kiválóbb népeket* figyeli meg.

Elismeri és megállapítja a különböző korokban élt népek viszonyai és működése között levő belső és okszerű összefüggést. Kifejti, vagy legalább összefoglalja azokat a kölcsönös hatásokat, melyeket a politikai, társadalmi, gazdasági, vallási, tudományos, művészeti és egyéb törekvések gyakoroltak egymásra. Megmutatja, hogy mennyiben befolyásolja az embert maga a természet (éghajlat, föld, talaj stb.) és környezet is. Számba veszi tehát az emberi élet minden tényezőjét és így széleskörű, enciklopédikus ismeretekre van szüksége. De az a történetíró, aki mindazt, amit tudománya érdekében tanult és tud, el is akarná mondani, nemcsak hogy világosabbá nem tenné munkáját, hanem, ellenkezőleg, vétene az áttekinthetőség, sőt még a jóízlés ellen is. Akik a XVIII—XIX-ik században megkísérelték a történelmi anyag feldolgozásának ezt a mindenre kiterjedő és mindent felölelő módját, az *egyetemes történelem* címén egész könyvtárt írtak össze s mégis csak néhány nép fejlődésének főbb irányait tudták nagyjában megvázolni. Az anyag összevonása könnyebbé és világosabbá teszi az általánosítást, anélkül hogy ártana az alaposságnak.

A genetikai történelem ezt az általánosítást a *történelem filozófiájának* segítségével kísérlette meg. A történelmi filozófia új tudomány, de törekvései magában a történelemben is régen mutatkoznak. A történetírók ugyanis úgyszólván kezdet óta bölcselkedtek, vagy legalább is azon voltak, hogy erkölcsi tanulságokkal szolgáljanak. Azonban törekvéseik csak törekvések maradtak, mert magát a történelmet bölcséleti tudománnyá tenni nem tudták. Ennek a balsikernek oka nemcsak abban kereshető, hogy történelmi és filozófiai tudással egyaránt rendelkező tudós is nehezen akadhat, hanem abban is, hogy történelmi *világnézet* csak teljesen önálló történettudomány alapján keletkezhetik. Bizonyos, hogy a történetírónak szüksége van bölcseletre, de nem nagyobb mértékben mint a filozófusnak történelmi ismeretekre. A historikus azt, hogy valóban rászorul a filozófiai látásra, legjobban akkor érzi, mikor anyaga feldolgozásához fogva, kiindulópontot keres magának.

Míg a genetikai történelem az emberi fejlődés kutatásában a lét minden tényezőjét figyelembe veszi, addig a *vallásos történelem* e fejlődés egyedüli alapjának a vallásosságot tekinti. Szent Ágoston kora, vagyis másfél ezredév óta szembeállítja egymással Istennek és az ördögnek országát. Az előbbi a hívők egyháza, az utóbbi a hitetlenek gyülekezete. A hit, e felfogás szerint, mindent összefoglaló eszme, melynek főképviselői a pápa és az Isten kegyelméből uralkodó király. Aki velök szembeszáll, az az emberiséget felemelő isteni eszmét tagadja és úgy az államot, mint társadalmat kárhózatba sodorja.

Érdekes, hogy erre az ellentétre emlékeztetőt már a pogányság világában, a klasszikus ókorban is találunk. Ez ugyanis az égre tekintő Platóval a földre néző Aristotelest állította szembe. Éppen úgy, mint ahogy azután a XVII-ik század a vallásos történetírás ellentétének az anyagiast mondja.

Az *anyagias vagy materialista történelem* genetikai irányban indult. Az emberiség fejlődését tisztán természeti törvények alapján igyekezett megmagyarázni. Forradalmi jellegéhez méltóan: nagy politikai, társadalmi és gazdasági átalakulások korában, egy angol király kivégzésének idején született. És mintha fejlődéséhez embervérre lett volna szüksége, elvei, felfogása akkor jutnak bele az alkotmányba, mikor egy másik nagy nép uralkodójának, a francia királynak feje hull le a porba a guillotine kése alatt és mikor újra forradalom forgatja fel gyökeresen a politikai, társadalmi és gazdasági viszonyokat. Ez a világraszóló átalakulás a polgárok *természetes* jogainak kinyilatkoztatásával kezdődött. A francia forradalom minden következtetésével együtt elfogadja ezt az elvet. Véreß diadalútján egy idáig figyelembe nem vett tényezőre: a *tömegre* támaszkodott. Arra a »misera plebs«-re, mely az alkotmányban biztosított jogát: a boldogságot kereste. És bár a tömegnek ez a vezető szerepe nem tartott sokáig, s helyét nemsokára egy a világot igája alá hajtó lángész és utóbb a szürke, hétköznapi királyok sora foglalja el: az *embernek természetes jogait* sem a politikai életben, sem a történelmi felfogásban nem lehetett többé elfelejteni.

Az anyagias történetírásnak legvilágosabb és legértékesebb tanítása még az ágyúdörgésnél, puskaropogásnál és kardcsattogásnál is hatalmasabb hangok zürzavarában: gépek dübörgése és zakatolása közben született meg. A história-írás új irányának neve: *történelmi materializmus* és megteremtője Marx Károly, ki egyúttal a szociális demokráciának is voltaképpeni megalapítója. Ő mondotta ki először határozottan és világosan, hogy a jogviszonyok és az államformák az anyagi, illetőleg gazdasági körülményekben gyökereznek. Mikor a fejlődés bizonyos fokán a társadalom anyagi termelésének erői ellentétbe jutnak a meglévő termelési viszonyokkal, a tulajdonnal, mindannyiszor társadalmi forradalom támad. Amint a gazdasági alap megváltozik, a rajta épült alkotásoknak, a belőle sarjadzott eszméknek is meg kell előbb-utóbb változniuk. De az új társadalom alaptételeit mindig a régi érleli meg, mert az emberiség csak megoldható feltételeket tűz maga elé. A társadalom fejlődése nem az uralkodó eszméktől függ tehát, hanem a *termelési viszonyoktól, a gazdasági erőktől*. Ott azonban, hol a társadalmi jelenségeket tisztán gazdasági erők hatásából nem lehet megmagyarázni, az eszmék (vallás, erkölcs, bölcsélet) befolyása is figyelembe vehető. Tudománynak, Marx szerint, a történelem csak akkor tudomány, ha a fejlődést első sorban a *gazdasági tényezők* alapján vizsgálja.

De vajjon egészen megbízható eredményre vezet-e a vizsgálódásnak ez a módja? Nincsenek-e a gazdaságiakon kívül más erők is azok között, melyek az emberi társadalom fejlődését irányítják? Az objektív kutatónak azt kell mondanania, hogy az erő, a föld, a kozmológia, asztronómia, levegő, természetrajz: az egész világ, kétségtelenül mind történelmi szempontok. Az egész világ kulcsa a *tapasztalat*, melynek középpontjában az *ember* áll. Az ember tapasztalatokból alkot tudományt s hol az anyagon, hol a szellemen építi fel világnézetét. A terü-

leti és faji fejlődés szintén történelmi alaptényező. A társadalom megteremtésében vezető szerepe jutott a természet és faj kölcsönös hatásának és mozgató erői között elsők a *hatalom* és vele szemben a *szabadság* szeretete. Aki mindezt figyelembe veszi, az nem fogadhatja el azt a felfogást, hogy az egész történelem csakis az *osztályok harca* volna és hogy a fejlődést csakis *gazdasági* okok irányítják. De ha nem is fogadja el a maga teljes merevségében, azt el kell ismernie, hogy a történelmi materializmus a legtermékenyebb gondolatok egyike, és hogy az emberi fejlődés megértéséhez sokkal közelebb vitte a világot.

A kutatásnak az az iránya, melyhez a történelmi materializmus hozzákapcsolódott: a *pozitivizmus* szintén elismeri, hogy a társadalom gazdasági viszonyokban gyökeredzik, de szerinte továbbfejlődését esztétikai és tudományos mozzanatok irányítják. A fejlődés, ezen felfogás szerint, haladást jelent és az embert győzelemre juttatja az állat felett. A társadalom önzetlen munkáját ott kell folytatni, ahol azt a hit a középkorban abbahagyta. Ennek az iránynak nagy mestere: *Comte* éppen azért új vallást akart alapítani; de a történelmi pozitivizmusban csupán a természet törvényeit ismerte el. Szerinte idővel a történelmi eseményekre vonatkozólag is biztos törvényeket lehet majd megállapítani, melyekre éppen olyan szilárdul lehet építeni, mint a matematika vagy fizika alaptételeire. Mert az emberiség történelme éppen úgy *fizikai tünemény*, mint az egyes ember élete. Mint minden más tudománynak, az a feladata, hogy a körébe vágó tüneménynek, tehát ebben az esetben az eseményeknek, menetét, lefolyását szabályozó változatlan törvényeket kutassa és megállapítsa. Hogy ezt a feladatát megoldhassa: a *szociológiai dinamikát*, azaz azt a tudományt veszi segítségül, mely a társadalmi erők kölcsönhatását, a társadalom fejlődésének törvényeit vizsgálja. A pozitivizmus módszere természettudományi. Az eseményeket a maguk valóságában állapítja meg. Nem okoskodik, hanem elbeszél, leír. Nem ítél, hanem előad. Foglalkozik a történelmi élet minden mozzanatával, de első sorban a *műveltségre* vonatkozó adatokat csoportosítja.

Míg a pozitivizmus úgyszólván a pusztá tényekből indul ki, addig a történetírásnak egy másik iránya az *uralkodó eszmék*re helyezi a fősúlyt. Ennek az iránynak hirdetői azt tanították, hogy csak akkor érthetjük meg korunk összes mozgalmait, ha tisztában vagyunk azokkal az eszmékkel, amelyek ezeket a mozgalmakat előidézték és irányukat kijelölték. *Eötvös József*, ennek a felfogásnak egyik kiváló képviselője szerint, mindennek előtt azt kell megvizsgálunk, hogy mi az értelmük azoknak az eszméknek, melyekért korunk lelkesedik. Meg kell állapítanunk, milyen befolyást gyakorolnak a legkülönfélébb viszonyokra, különösen az államra, és hogy milyen föltételek mellett lehet megvalósítani különösen a szabadság, egyenlőség és a nemzetiség eszméjét? Mindazok, kik a történelemkutatásnak ezt az irányát helyeselték: *Hegelt* vallották mesterüknek. A nagy német gondolkodó szerint a természetes népek szabadság nélkül éltek és csak az önmagából fejlődő isteni szellem, »az ige, az eszme« emelte őket szellemi szabadságra. Hogy érdekeikért vívott féktelen harcaikban tönkre ne menjenek, önként alávetették magukat az állami rendnek. A népek szellemének ezt az ébredését és fejlődését a történelem figyeli meg. Történelem csakis az ilyen fejlődésnek lényeges mozzanatait lehet érteni. Ami pedig

az egységes népszellemet, az uralkodó eszméket kifejleszti: az a történelmi nemzetek népélete.

A jelzett uralkodó és mozgató eszméket azonban ennek az iránynak nem minden követője értelmezte egyformán. A különböző felfogások között különösen érdekes a *Ranke* Lipóté, ki *egy-egy század* divatos törekvéseit értette rajtuk. Felfogása szerint az ilyen törekvéseket ismertetni lehet ugyan, de végső elemzésükben nem olvashatók egyetlenegy fogalomra össze. A történelmet lehetetlen a priori keletkezett gondolatok bebizonyítására használni, mert erre a célra nagyon is önkényesen kellene a gondolatokat összeválogatni. Hogy ez tényleg úgy van, semmi sem bizonyítja jobban, mint hogy maguk a történetbölcselek sem értenek abban egyet, mik voltak egy-egy kor mozgató eszméi. Azután meg nem is foglalkoztak elegendő nép multjával; mindössze csak néhány történelmi néppel törődtek.

Ranke szerint az emberiség történelmének megtanulására két út vezet. Az egyik az *egyén* megismerése, a másik az *absztrakció*, az elvonás. Amazt a történelemírás, emezt a bölcelet követi. A történelemnek az a hivatása, hogy, az *egyén* vizsgálata és kutatása alapján, önerejéből emelkedjék az események általános megítélésének és a valóban meglévő összefüggések kiderítésének magaslatára. Ezt a gondolatot *Villari* Pasquale úgy fejezte ki, hogy a történelmi tények kutatása tudományos feladat, a tények előadása művészet és az *események összefüggésének keresése* a tulajdonképeni történettudomány.

Azt a tudományos módszert, amelyet az uralkodó eszmék tana nem tudott megadni a történelemnek, az az irány igyekezett számára megteremteni, mely a *műveltség történelmére* helyezi a fősúlyt. Ennek az iskolának megalapítója *Herder*, akinek tanítása abban a gondolatban gyökeredzik, hogy a fejlődésnek alávetett összes földi tényezők közül az ember áll a legmagasabb fokon. Az a rendeltetése, hogy a körülötte lévő természet segítségével elérjen mindent, amit egyrészt belső ereje és képessége, másrészt a kívülről álló körülmények lehetővé tesznek. De az emberi fejlődés lehetőségeit egyetlen nép, egyetlen faj sem mérítheti ki magában. Az emberiség (humanitás) nagy kérdéseinek megoldásában részt kell vennie *valamennyi* népnek és *valamennyi* fajnak. Az emberi fejlődés végső célja pedig: maga a humanitás, az általános emberi műveltség. Hasonló felfogást hirdet *Humboldt* Vilmos is, amikor azt tanítja, hogy a történelem az emberiség eszményének megvalósulása; és rokon vele *Lamprecht* gondolata, aki szerint tudományos csoportosításokra és a történelmi eszmények teljes megértésére csakis a művelődés korszakai vezetnek. A műveltség korszakainak tanát ő másképpen *történelmi etnológiának* nevezné. Nézetei *Comte* eszméire emlékeztetnek, de nem függnek tőlük. Inkább a történelem önálló vizsgálata és az egyéni lélektan alkalmazása segítette elért eredményeihez.

A műveltségtörténelmi módszer új motívum behozásán, források olvasásán és nem valami határozott világnézeten alapul. Abból a feltevésből indul ki, hogy mindaz ami történt, mint *ok* és *okozat*, egymással szorosan összefügg. Ennek az iskolának felfogásával ellentétben *Lindner* azt vallja, hogy minden korszakra, így tehát a művelődési korszakokra való beosztás is, zavarja a történelmi élet képét. A korszakok felépítéséből nem lehet a történelmi fej-

lódás törvényszerűségére következtetni. Igaz, hogy a fejlődésnek sem természeti, sem emberi feltételeit nem képzelhetjük el egymás nélkül, de nem áll, mintha az emberiség mindenben előrehaladt volna. Ilyen irányú fejlődés csak egyben-másban mutatkozik, például abban, hogy a társadalom javult. Még ebben a tekintetben sincsen törvényszerűség, csak szabályosság. Az emberi fejlődésnek, szerinte, három oka van : *a természet, a történelmi feltétel és a szükség.* Minden történelmi élet *nyugvásra és változásra* alapul. Amaz a nehézkedési erőhöz hasonló hatalom. Tőle függ a fajok, nemzetek, államok megmaradása. Nélküle nincs vallás, erkölcs, jog, művészet és tudomány. A változást a nemzedékek és az életszükségletek átalakulása, módosulása, a társadalom fejlődése okozza. *A történelem igazi alapelve* az állandóság és a változás közt lévő ellentét. Maga a történelem az előrenyomuló és a másokkal összeütköző eszmék ellentétei között mozog. Az állandóság befogadja a győztes eszmét, de a régebbit is megőrzi. Így hát az eszme nem felel meg egészen annak a célnak, mely támasztotta, de azért egyes tévedéseiben is javára válik a közműveltségnek. Az egyik eszme elhalványodása és a másiknak keletkezése között, többnyire, szellemileg természetlen átmenet támad, de éppen ilyenkor tűnik ki, mi haszna volt az eszmének. A mozgató okok tulajdonképpen anyagiak, de irányt csak akkor szabnak, ha eszmékké finomodtak.

Azok között, kik nem ismerték el a művelődéstörténeti módszer jogosultságát, *Breysig* külön megemlítést érdemel még felfogásának eredetisége miatt. Szerinte : »A valódi alapgondolat, mely a világtörténelem összhangzatában mint örökké tartó dallam uralkodik, nem az államok fölemelkedésében és bukásában, nem a királyok és vezérek cselekedeteiben nyilatkozik meg, mint ahogy azt a történetírók háromezer esztendő óta szakadatlanul hirdetik. Nem a szellemi mozgalmak folytonos hullámlásában, nem a tudományban, mint a »felvilágosultak« s utánuk Comte és Buckle vélték ; nem is a művészetben és vallásban, ahogy a mi korunk gondolja, mely ismét hajlik a megfoghatatlan, misztikus gondolkodásra.« Breysignak az a meggyőződése, hogy a történelmi vizsgálatnak ősrégi, de egyúttal új anyaga nem egyéb, mint az *embereknek egymáshoz való — társadalmi és erkölcsi — viszonya.* Minden történetnek és történeti eseménynek *érzelmi áramlatok* a valódi forrásai és hordozói. Vannak időnkint jelentkező alaphangulatok és érzelmi irányok, amelyek az emberek valamennyi cselekedetének gyökerei és kiinduló pontjai. Mint ilyenek a történőknek bizonyos jellegzetes színt adnak és a köz- és társadalmi dolgok alakulására, menetére döntő befolyást gyakorolnak. Ennek következtében a történelemnek az tehát a legfontosabb feladata, hogy felderítse azokat a vonatkozásokat, amelyek az egyéneket erősebb vagy gyöngébb kötelékekkel fűzik egymáshoz és legközelebbi szomszédaikhoz.

Célja : *a személy és a közönség egymáshoz való viszonyának megismerése és ezen viszony történetének megvilágítása.* Míg azonban Breysig szerint ez az egyetlen és igazi egyetemes történelem, addig *Bernheim* azt vitatja, hogy a história az a tudomány, amely az emberek fejlődésének tényeit, mint társas lények cselekedeteit, lélek- és természettani, okszerű összefüggésben vizsgálja és tárgyalja.

Ha a mindezideig körvonalazott módszerekre visszatekintünk, akkor, *Schvarcz* Gyula szavaival élve, valóban azt kell mondanunk, hogy századunk szerencsét kívánhat magának a történetírás fejlődésének új irányaiért. Szerencsét kívánhat magának ahhoz, hogy történetíróitól nemcsak a háborúk leírását várhatja immáron, hanem az emberi haladás egészének hű rajzát is. A történelemre tartozik most már a multnak minden olyan eseménye, állapota és viszonya, amelynek okszerű összefüggéséből a művelt nemzetek *értelmi, erkölcsi és anyagi* fejlődésének képe irodalmilag kidomborítható.

Természetes, hogy a magyar történetíró sem járhat más úton, mint amelyet számára a tudomány és meggyőződése előír. De nem csodálható, ha a magyarság hagyományainak, lelki hajlamának megfelelő módon, inkább hajlik az idealizmus felé. Minden kritikai szempont figyelembevételével mellett sem megy el hidegen ama virágok mellett, amelyek a magyar história vérrel áztatott mezején olyan színesen húzódnak meg a tények szilárd törzseinek aljában. Szívesen áll meg nem egy olyan hagyomány és legenda mellett, amelyekből, ha a szigorú kritika előtt nem is állják meg helyüket, és a magyar néplélek és népézés talajából nőttek is ki, igazi históriai illat árad belőlük.

A TÖRTÉNELEMELEŐTTI IDŐK.

I. Az őseemberek.

Kőkori dolmen.

A VÉGIGTEKINTÜNK a történetírásnak az előbbi fejezetben vázolt fejlődésén, az egyetemes történelemnek tulajdonképpeni feladatát abban kell látnunk, hogy megérttesse, milyen állomásokon keresztül jutott el az ember műveltségének mai fokára. Meg kell mutatnia, hogy saját magának, embertársainak, környezetének megfigyeléséből mint szerzett tapasztalatot és hogy mint alkotott magának nézetet, majd világnézetet. Az első emberpár története, mondhatni, épp úgy világtörténelem, mint ivadékaiknak, a mai másfél milliárd embernek története. A műveltség legalacsonyabb fokán álló emberben éppen úgy megvoltak az általános emberi vonások, mint a mai másfél milliárdban egyenként és összesen. Az első kőbalta feltalálójának szellemi ereje és érdeme sem kisebb, mint azoké, kik a későbbi korokban csodás szerkezetű gépeket alkottak meg. A műveltség sohasem volt egy-egy nép kizárólagos kiváltsága. Úgy az egyes ember, mint egyes nép is közölte ismereteit, tudását a másikkal. A fiú apjától, egyik ország a másiktól tanult és a tömeg művelődése éppen a réginek átvételében, módosításában, bővítésében állott. Bizonyos kulturája tehát minden népnek minden időben volt, csak a műveltség foka változott, amint hogy korunkban sem mondhatjuk a népeket egyenlően művelteknek. De művelődésre egyáltalában képtelen népekről éppen olyan kevésbé szólhat az etnográfia, mint a történelem.

Mikor a történet, az események láncolatát követve, a műveltség fejlődésére, alakulására irányítja figyelmét, mindenesetre azt kutatja első sorban, hogy *mint* történt valami, de azért a *miért* megállapítását sem bízta teljesen a történet filozófusára, az essay íróra és a művészre. Természetes, hogy mindeme vizsgálódások között, bárhogy igyekezzünk is mindent a magunk szemével nézni, még sem tudunk minden befolyásoltatástól mentesek maradni. Így Mózes a teremtné, Darwin az ember származásának, Mommsen, Macaulay, Salamon egyes népek és korszakok történetének elbeszélésében erős egyéniségök hatása alatt tarthatják, sőt le is nyűgözhetik esetleg ítéletünket, ha még olyan függet-

lenek szeretnénk lenni velük, sőt magunkkal szemben is. Hogy ez a küzdelem nem olyan könnyű, meggyőzően bizonyítják az olyan példák, mint a Rankeé, ki maga is erős egyéniség, de midőn az *egész* emberiségről, vagy legalább az emberiség eszméjéről ír, a részletekben szükségképpen maga is gyakran alkalmazkodik mások felfogásához. Mózes könyvének, az első világtörténelemnek,

3. ábra. Csontváz a csiszolt kőkorszakból, edényekkel, kovaszerszámokkal, karpereccel és márványgyöngyökkel.

tik, hogy ha a Föld korát egynaposnak vesszük, akkor ebből az isteni napból *öt* perc jut az ember történetére és így egy percnél kevesebb magyar hazánk ezredéves életére. Hogy mindez mit jelent a historikus szempontjából, meggyőzően világlik ki abból, hogy hazánk multjáról mintegy ötszáz, és az emberiség történetéről 40—50-szer annyi könyv és cikk jelenik meg évenként. Maga a British Museum 100.000 könyvvel és 25.000 hirlappal gyarapodik évenként. Már

olvasása már is azt a kérdést veti fel, hogy az emberiség multjának megállapításánál az ő adatai is figyelemre méltathatók-e, vagy csak azok a dátumok, melyeket a legújabb kutatások szolgáltatnak? És ha csak az utóbbiakra támaszkodunk, nem tehet-e bennünket ingadozókká az a tény, hogy a történelmi bizonyítékok és leletek száma aránylag még mindig nagyon csekély? Pedig milyen különbség, ha csak hat, vagy ha kétszáznegyvennyolc ezredéves multról beszélünk! A történetíró 1910-ben, még a bizánci éra szerint is, csak 7420 esztendővel mer visszafelé tekinteni és el-eltpreng Berosus adatán, aki szerint az özönvíz előtti idő 192 korszakból vagyis 691.200 esztendőből áll. Pedig Berosus még sokkal óvatosabb mint a hinduk, akik azt állítják, hogy a világ csak egy esztendőig áll ugyan fenn, de ennek az esztendőnek minden hónapja ezer isteni, azaz 360.000 emberi évből áll és így a világ élete 4,320.000 esztendő.

Téved, aki azt hiszi, hogy mindez nem egyéb, mint könnyelmű játék a számokkal!

Az újabb geológusok 1400 millió esztendőre becsülik a Föld korát; száz milliósna csak azért mondják, hogy valamivel jobban elképzelhető időt említsenek. Hogy jobban megértessék, milyen rengeteg időről van szó, kifej-

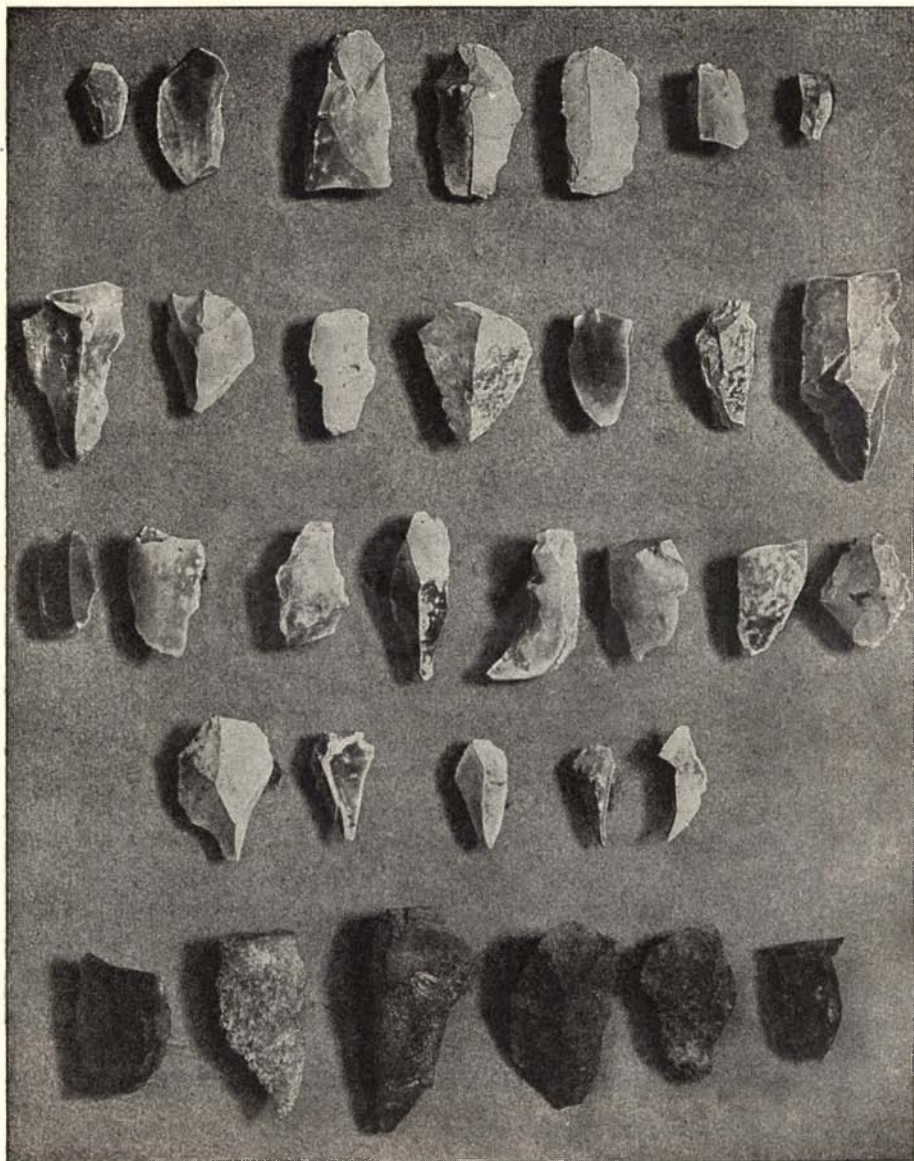
most képzeljük el, hogy hová fognak növekedni ezek a számok, ha az egész geológiai jelenkorra, sőt — ahogy máris követelik — a harmadkor végére, vagyis millió esztendőkre is ki kell terjeszteni a történeti kutatást. Mi vár a történetíróra, ha csak 240.000 esztendőről kell beszámolnia, mint amennyire

4. ábra. Guggoló alakban eltemetett ember a fiatalabb kőkorból.

újabban becsülik az emberiség korát, vagy ha el kell hinnünk Amalickij Vladimir varsói egyetemi tanár feltevését, aki szerint az az emberi csontváz, melyet ő 1900-ban a Drina torkolata közelében talált, »legalább« öt milló esztendő, de esetleg mégegyszer olyan régi is. Mindezekből a becslésekből annyi legalább is kétségtelenül következik, hogy a történetírónak a mostaninál sokkal nagyobb tudással kell a világ legóriásabb múzeumához, magához a Földhöz fordulni,

minthogy az emberiség régmúltja, történetének legnagyobb része ennek a rétegeiben szunnyadoz. Milyen kincsek rejlenek mélységeiben, eléggé bizonyítja az a körülmény, hogy minden talpalatnyi területét legalább 180-szor kellett föl-

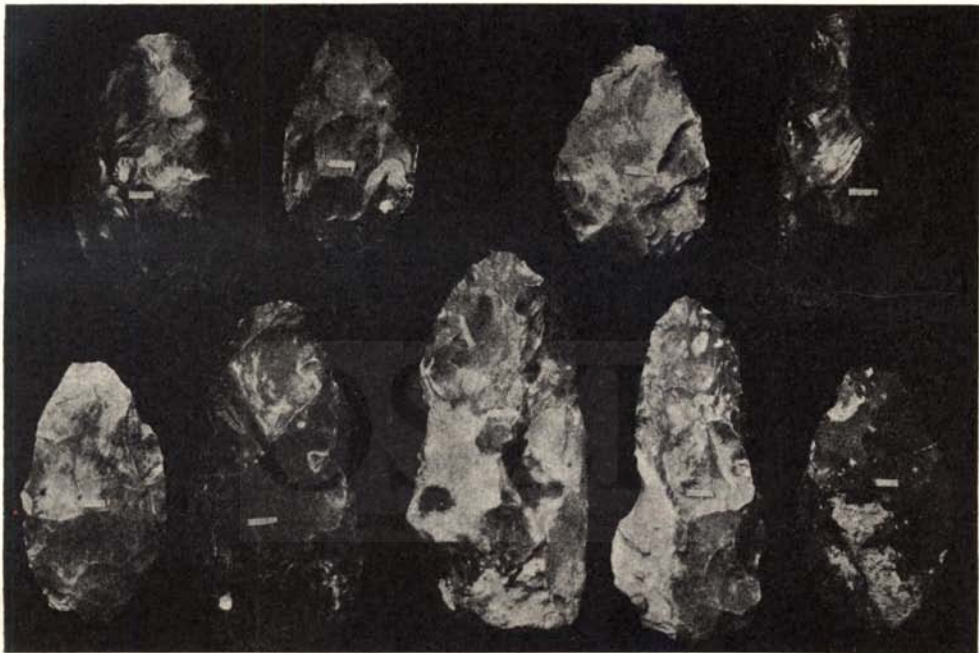
5. ábra. Kova- és porfíreszközök Taubachból.

ásni, mert csak így temethették beléje azt a hatvanhat kvadrillió embert, aki, türelmes tudósok számítását fogadva el, »a világ teremtésétől fogva« máig élt felületén. Bajza szerint, aki *Cuvier* álláspontján, de magyarnyelvű világ-történelemben, tudtommal, először mert beszélni a történelemelőtti időkről:

»A Földnek őstörténete friss vonásokban maradt fenn a maga sírjában. Egy fölfedezett csont, egy növény lenyomata cáfolhatlan bizonyítványokat ad felőle ; az ősi ember képe azonban sehol sincs meg és még az emlékezést is felőle csaknem nyomtalanságig eltörölte az idők folyama.«

Cuvier tévedett, de elmélete annyira elterjedt, hogy maguk a felfedezők sem mertek dicsekedni azokkal a leletekkel, amelyek az ősi ember képét elővarázsolhatták volna. Azt a keveset, amit az ősemberekről és műveltségükről tudunk, a természettudósok, különösen a paleontológusok és geológusok kuta-

6. ábra. A régibb diluviális korból való kovaszerszámok.

tásainak, továbbá azoknak a következtetéseknek köszönhetjük, melyek a természeti népek közt járó utazók elbeszéléseiből vonhatók le.

Az embert sokáig csak a Föld jelenkorának fiatalabb, *alluviális* szakában merték keresni ; először Lyell (1859) bizonyította be, hogy az abbevillei kőszerszámok *diluviális* emberek készítményei. A *diluviális ember* életéről több lelet is tanuskodik. Németországban Taubachban, a Neanderthalban és Heidelberg körül ; Franciaországban a le moustieri alsóbarlangban és La Chapelle-aux-Saints-ben, délnyugati Európában a Pireneusok tövében, hazánkban a borsodi Bükk-hegységben, Dél-Amerikában : Argentína és Uruguay egyes vidékein akadtak nyomaira. Még ismeretlen ugyan az akkori ember teljes csontváza, de *alkotásait* ismerjük már részben. A történelemnek pedig éppen az ember tetteivel, alkotásaival kell foglalkoznia.

A bibliától Darwinig ezer elmélet szól az ember *származásáról*, *őshazájáról*, *egységéről* és *fajtáinak* keletkezéséről. A történelem, mely hagyományok után

indult, évezredekken megnyugodott a *teremtés* gondolatában, melyet »csak hódolat illet meg, nem bírálát«. Azonban a tagadás, mely kezdettől fogva mindig ott leselkedett a hit mögött, lassan-lassan mind előbbre nyomult és mind súlyosabb fegyverekkel szállt sikra egy egész világ megdöntésére.

Már a humanizmus korában, 1449-ben akadt, aki azt állította, hogy nem Ádám volt az első ember; Amerika felfedeztetése után pedig Theophrastus Paracelsus és mások egészen nyíltan hirdették, hogy az amerikaiak *más* ősszüléktől származnak. A többféle eredet (poligenizmus) elméletének híve volt Caezalpinus (1519—1603) is.

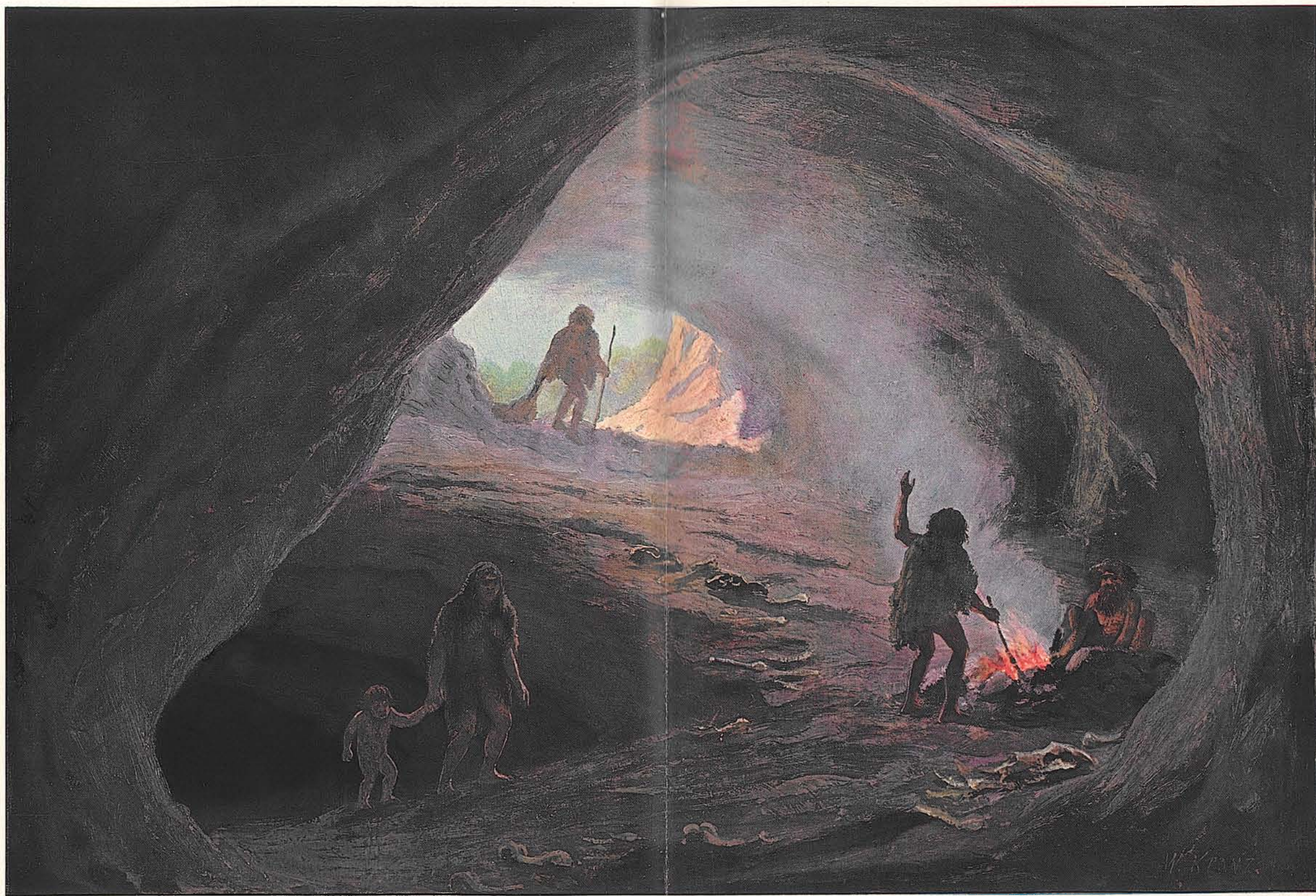
Az eredet kérdésével behatóbban csak a »felvilágosultság századában« foglalkoznak újra, amikor Morton már 32 emberfaját igyekszik kimutatni. Ezt a számot Burke majdnem megkétszerezte (63), míg Quatrefages ezelőtt egy emberöltővel nem kevesebbre mint 150-re vitte fel, ami eléggé mutatja, hogy milyen bajos a fajták közt a határt megvonni. Aszerint változik, amint a bibliai megoszlásra, a nyelvre, a földrajzi viszonyokra vagy a testi sajátságokra alapítják.

Darwin és Hückel a fajok keletkezését abból magyarázzák, hogy a változó utódok közül a létért való küzdelemben csak a legalkalmasabbak fejlődtek és a természetes kiválogatás következtében új, tökéletesebb fajváltozatok, majd fajok, végre nemek alakultak, és pedig a véglényen kezdve föl egészen az emberig. Azonban Dreyer 1898-ban egy parányi csigának, a *Peneroplis pertusus*-nak valami 25.000 példányán megmutatta, hogy ennek a véglénynek van olyan *egyéne* is, melyben hat faj jellemvonása egyesül. Ez a parányi állat végzetlenül gazdagságban és sokféleségben, de határozott irányban és olyképp változtatja alakját, hogy minden egyes változata erősebb és fejlettebb, ami a fajképzésnek klasszikus példája, sőt azt látszik bizonyítani, hogy »ugyanazon egyén sarjadékai mind mások és nem határozhatók meg egy faj gyanánt«. Dreyer magyarázója: Francé Rezső azt hiszi, hogy tudományos forradalom előestéjén, a megismerés határszélén állunk s hogy Dreyer könyve mintát teremtett, hogyan lehet a filozófiát a természet megismerésének szolgálatában értékesíteni.

Egyébiránt Darwin korszakalkotó elmélete körül még mindig folynak a tudományos viták. Híveinek táborával szemben elég tekintélyes azoknak a tudósoknak száma, kik nem fogadják el tanításait. Különösen abba nem tudnak sokan belenyugodni, hogy Darwin, Huxley és mások, ha nem is egyenesen a gorillától (aminek dr. Zell az *Odyssia* óriását, *Polyphemost* tekintti) származtatják le az embert, mégis egy már *kihalt* majomfajtól vezetik le családfáját. *Dubois* 1895-ben azt hitte, hogy fel is fedezett ilyen *Pithecanthropus erectus*-t s annak, 15 méternyi területen elszórt, két fogából, koponyája egy darabjából s felső lábszárcsontjából akarta megalkotni az emberállat képét. Egész irodalom keletkezett erről a leletről, melynek azonban együvé tartozását nem lehetett kétségtelenül bebizonyítani és melyhez hasonló leletet azóta sem találtak. De Hückel 1901-ben a jávai embermajomra és a malájokra arra a hitére figyelmeztette a tudósvilágot, hogy a majmok elkorcsosult emberek. Azoknak, kik irtóznak attól a gondolattól, hogy valamely majomfajtól származunk, vigasztalóbbnak tetszik a heidelbergi *Klaabich* elmélete, amely szerint az ember a

BARLANGLAKÓK A JÉGKORSZAKBAN.

Az Athenaeum r.-t. nyomása.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

harmadkorban, szelid éghajlat alatt, nem igen fás vidéken keletkezett, tehát nem őserdőben és nem mint mászó lény. Agyvelejének fejlettsége, szőrtelensége és egyenes testtartása veleszületett tulajdonságok. Az őslényektől örökölte kezének, lábának mostani alakját. Az ember egyenes folytatása egy középponti törzsnek, melyből a majmok egyoldaluan váltak ki és melyek emberekké sohasem lehetnek. S még vigasztalóbb, hogy a chapelle-aux-saints-i ember már vallásos lény volt és a hatalmas agyú Bismarcknak sem volt fejlettebb koponyája mint neki.

Az ember származásának kérdése azonban a sokféle elmélet mellett sincsen még teljesen tisztázva és mi itt bővebben már azért sem foglalkozhatunk vele, mert kifejtése nem annyira a történelemnek, mint inkább az őslénytannak a feladata. (A kérdés behatóbb tárgyalása különben ennek a vállalatnak »Az ember«-ről szóló kötetében található meg.)

II. A csiszolatlan kőeszközök kora.

A harmadkorban, amikor az ember valószínűleg először jelent meg a Földön, nemcsak Európának volt délies jellegű növényzete, hanem az északi sarkkörön belül eső területek egy részének is. Azonban a természet viszonyainak módosultával az északi földtekén s kivált Európában a jégmezők száma nagyon megnövekedett. Aki Európa legnagyobb jégmezőit — akár a norvégiaiakat, akár a svájciakat — nyáron látogatja meg, meggyőződik, hogy éghajlatuk ilyenkor éppenséggel nem kellemetlen. És így megérti azt is, hogy a jégkorszak, mellyel a *diluviális kor* beköszöntött, helyenként az é. sz. 70⁰-ának megfelelő hidegre hűtötte le ugyan Európa levegőjét, de általános és nagy hideget, fagyot nem okozott és Európát csak részben tette lakhatatlanná. Magyarországnak például szintén voltak akkor örök hóval borított hegyei, de azért éghajlata nem lehetett szigorúbb, mint amilyen manapság Svájcé. A glecserek képződését nagyon előmozdította akkor az a körülmény, hogy Európában és tőle délre is sokkal több volt a tenger — a Szaharát például teljesen víz borította el — és így ezekről a területekről meleg déli szelek nem érték az Alpokat. A Golf-áramlat a lesülyedt Panama-szoroson át más irányt vett és helyette hideg áramlat érintette Európa partvidékeit.

Az újabb geológusok hat jégkorszakról és öt jégkorszak közötti időről beszélnek. Ez utóbbiak közül a hatodiknak kezdetét, a Kr. e. 4000-ik évre teszik. A görög és római írók még időszámításunk kezdetén is nagyon zordnak mondták az Alduna vidékét, Galliát, Germániát, Szkitiát, szóval Közép-Európa déli részeit is. Az átmenet tehát lassan ment végbe. Az említett területeken és Amerikának a megfelelő (43.) szélességi fok alá eső részein még másfélezer esztendő múlva is vadásztak a rénszarvasra, amely pedig jellemző állata a jégkorszaknak, de nem csupán a sarkvidék lakója. Csontjait a frontali (Belgium) barlangban juhok és kecskék maradványai mellett találták, ami szintén meggyőzően bizonyítja, hogy sarkvidéki hideg nem uralkodhatott azokon a tájakon.

Körülbelül százezer évvel időszámításunk előtt, az éghajlat első nagy változása következtében, nagy ázsiai *emlősök* (mammut, rhinoceros, őstulok,

barlangi medve, barlangi oroszlán, óriási szarvas és mások) keresték fel Európának északibb, most már mérsékeltébb tájait. Nyomukban jártak a rájuk vadászó *emberek*. Mikor azután ezek a vidékek évezredek mulva újra zordabbak lettek, emberek, állatok dél felé vonultak és kiszorították innen a harmadkor állatait.

7. ábra. Szárazföld a mostani Északi tenger helyén.

Bizonyos, hogy a nagy vadak gyors pusztulását — a természet viszonyain kívül — első sorban az ember és a gyarmatosítás idézte elő.

Valószínű, hogy az éghajlatnak minden változása, az új tanyákra való vándorlás, az új viszonyokkal való megismerkedés és sok más, az előbbiekkal összefüggő tényező fejlesztőleg hatott az ősemberre, de mindenesetre módosította életét, nyelvét, hitét, vagy talán inkább babonáit, erkölceit és szokásait.

A ma ismeretes diluviális leletek egy részét a mammut korába (az ötödik átmeneti időbe, a chellei és moustieri korszakba), más részét pedig a *rénszarvas*

korába (a hatodik és utolsó jégkorszakba, a sollustréi periódusba) szokás sorozni. Erről a korszakról majd csak akkor lehet tulajdonképpen bővebben szólni, ha a benne élt embert is olyan ép állapotban találják meg, mint 1901-ben azt a szibériai mammutot, melynek nemcsak csontja, húsa, bőre maradt meg, hanem gyomrában »még« meg nem emésztett táplálékra is akadtak. De csak pár év óta vannak olyan embermaradványok, melyekről a tudomány azt vitatja, hogy a diluviális korszakból származnak. Még mostan is igen nagy

8. ábra. A krapinai ősember csontmaradványainak lelőhelye.

a *Virchow* tekintélyére támaszkodóknak száma, akik ebben az irányban nyíltan kifejezik kételyeiket és nem tartják lehetetlennek, hogy pl. a neandervölgyi lelet valamely korcsjelleget koponyának maradványa. Nem mondotta ki az utolsó szót a tudomány azokról az emberi csontokról sem, melyeket egy krapinai barlangban találtak és melyeket Kramberger Zágrábban vizsgált meg. Ezek a csontok tíz embernek a maradványai és Keilhack szerint határozottan a jégkorszakból származnak.

De ha a jelzett és még sok más leletet illetőleg még egyre folynak is a viták, a történet még sem zárkozáhatik el ama kiváló tudósok meggyőződése elől, akik szerint az ember úgy az interdiluviális, mint a diluviális korszakban nemcsak hogy földrészünkön is élt, hanem már a kultúra bizonyos fokára is felemelkedett. Ezeknek a tudósoknak nézete szerint többnyire halászáttal és

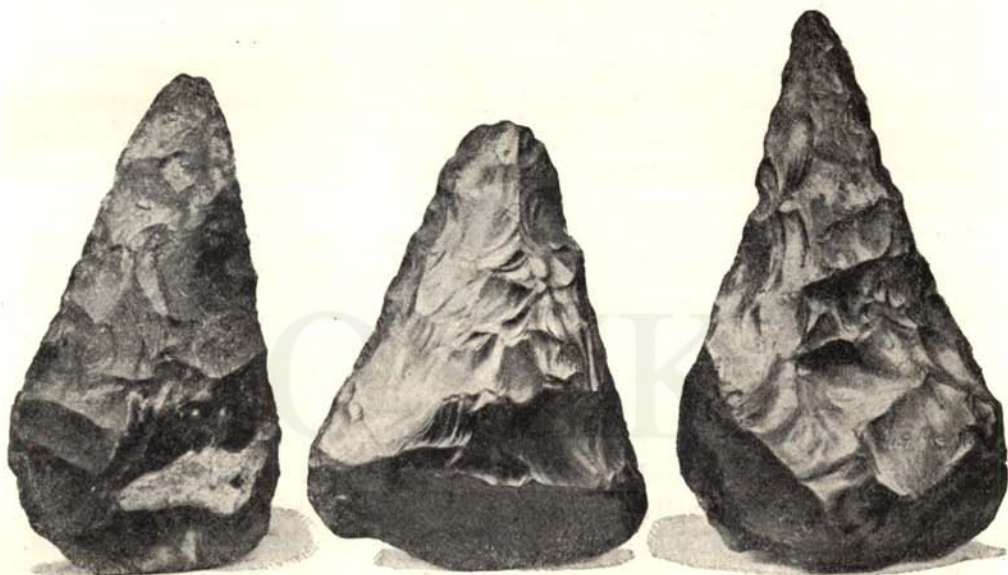
vadászattal foglalkozott, ez pedig már különböző népek sűrűbb érintkezését, sőt esetleg vegyülését jelenti. Kelet felől »turáni« lóvadászok, délről a hottentottákra és busmanokra emlékeztető sárgásbarna mammutvadászok egészen a mai Franciaországig elkalandoztak. Ezek az odább északra élő régibb halásztörzseket saját férfiasabb életmódjuk eltanulására szorították. Ami ez ősrégi kor kulturális viszonyait máskülönben illeti, a Föld különböző részein felszínre került leletekből kétségtelenül megállapítható, hogy az akkori emberek háziállatok nélkül jártak-keltek, a földműveléshez, edénykészítéshez nem értettek, de tüzet gerjeszteni már tudtak. A gyújtogató villám, a tűzhányók izzó lávája, a gáz- és naftagajzrok lángja, miután első rémületüket leküzdötték, a tűz felhasználására, parázsszedésre vezette őket. De a természetadta tüzet, ha gondatlanság vagy valamely szerencsétlenség (pl. felhőszakadás) kioltotta, újra feléleszteni nem tudták többé. Ilyenkor csak hosszú idő múlva és csak óriási fáradsággal, mesterkedéssel, például fadaraboknak dörzsölésével, forgatásával sikerült új tüzet gyújtaniok. A tűznek rendkívüli jelentőségét példázza Prometheusnak (»A gondolkodó«) a Kaukázus hegységéhez fűződő mondája is. Érdekes, hogy Prometheusnak neve, a hinduk tűzgyújtó fájára: a pramántha-ra emlékeztet. Aeschilos szerint Prometheus volt az, ki »Zeus legnagyobb dicsőségét, a *mindent alkotó tűz erejét* elrabolta és az embereknek adta«. »Nádszárba rejtve hozta le nekik a tűz magvát, amely nagy vezérök, a *művészetben mesterük leve*.« Harmincezer esztendeig kellett ezért bilincsek közt epednie. Ezzel a nagy idővel a tűz ismeretének ősrégi voltát akarta a költő sejtetni. A mondák világából a valóságba térve vissza, bizonyos, hogy az emberiségnek sok ilyen tűzhozó Prometheusa lehetett, mert ugyanaz a szükségérzet másokat is ugyanazokra a kísérletekre és eredményekre vezetett. Nincs nép, amely előbb-utóbb meg ne ösmerte volna a tüzet.

Mihelyest az ember ennek »az istenektől származó« kincsnek birtokába jutott, az elejtett vagy elfogott vadállatok húsát meg is süthette és hogy jobb ízt adjon neki, só helyett, a véres hamú megpörkölt porával fűszerezte. Akkori őseink a hús szétDarabolására sem a fogaikat használták már csupán, hanem esetleg kőbaltával szelték fel. Az állati és néha emberi csontokat pedig a medve sonkacsontjával törték össze, nemcsak azért, hogy velőjüket kiszophassák, hanem azért is, hogy eszközül használhassák. A nagyobb vadakat vermekben fogták meg vagy törbe ejtették, azonban kőbaltáikkal már a rénszarvast, medvét és más állatokat is megtámadák. A madarakat nyíllal lötték le; a halakat pedig csonthoroggal, szigonnyal, sőt más eszközök mellett még hálóval is fogták már. Ezeket az ősi hálókat, csonttűk segítségével, bélhúrokból készítették. Ilyen csonttűket és bélhúrokat használtak fel bundáiknak és egyéb, az északi tájakon szinte nélkülözhetetlen ruhadarabjaiknak összefércelésére is. Ezeket a ruhákat mindamellet nemcsak szükségből, hanem nagyrészt hiúságból is öltötték magukra. Ugyanez a hiúság vezette őket lassankint arra, hogy — különösen olyan tájakon, hol az éghajlat szelidsége következtében nem szorultak ruházatra — ékszereket viseljenek és mindenféle módon cicomázzák, ékesítsék magukat. A kova és az obszidián lepattant szilánkaiból készítették nyilaik és lándsáik hegyét, ugyancsak azokból vagy más kemény kövekből

baltáikat, késeiket, töreiket, vésőiket, furóikat, fűrészzeiket és egyéb szerszámaikat. Baltáikkal és égetés segítségével azután már ledöntöttek nagyobb fatörzseket és hónapokig tartó fáradságos munkával egy-egy tökéletlen kiscsolnakot is teremtettek maguknak. Azonban nemcsak a köveket használták fel a létért való küzdelemben és nagyobb kényelem megteremtésére, hanem nagyobb állatok csontjait is. Így a medve állkapcsából csatabárdokat készítettek, a rénszarvas koponyájának hátsó részét pedig ivópohárnak használták fel.

A délindiai ősemberek eszközei, amint azt a nebbudavölgyi leletek mutatják, általánosságban alig különböznek ezektől. És minthogy az észak- és a délamerikai leletek is majdnem ugyanilyenformák, megállapítható, hogy

9 ábra. Kovaeszközök.

a régibb (paleolit) kőkorszak ősbereai körülbelül egyforma életet éltek és hogy mesterségeik főképpen a kovás vidékeken fejlődtek ki.

Ami lakóhelyeiket illeti, kunyhóikat fagallyakból gabalyították vagy mesterségesen fonták. A délamerikaiak az óriási páncélos állatok üres teknői alatt huzódtak meg, míg a hegyvidéki ősberek csapatosan barlangokban vonultak meg, úgy hogy egyben több százan is kerestek menedéket. Ezek a barlangok a késői kutatónak éppen olyan fontos felvilágosításokat adnak az ősberről, mint például Herculánium és Pompéi a régi rómaiakról. Ezekben a barlangokban jelenik meg először az ember mint *művész*, aki már úgy a hogy rajzolni és mintázni is tud. Így a périgordi barlangban olyan elefátesontra és rénszarvasagancsra bukkantak, melynek karcolásai állati alakokat ábrázolnak; a dordognei barlangokból pedig egy hálnak, rénszarvasnak és vizilovaknak rajzolt másai kerültek elő.

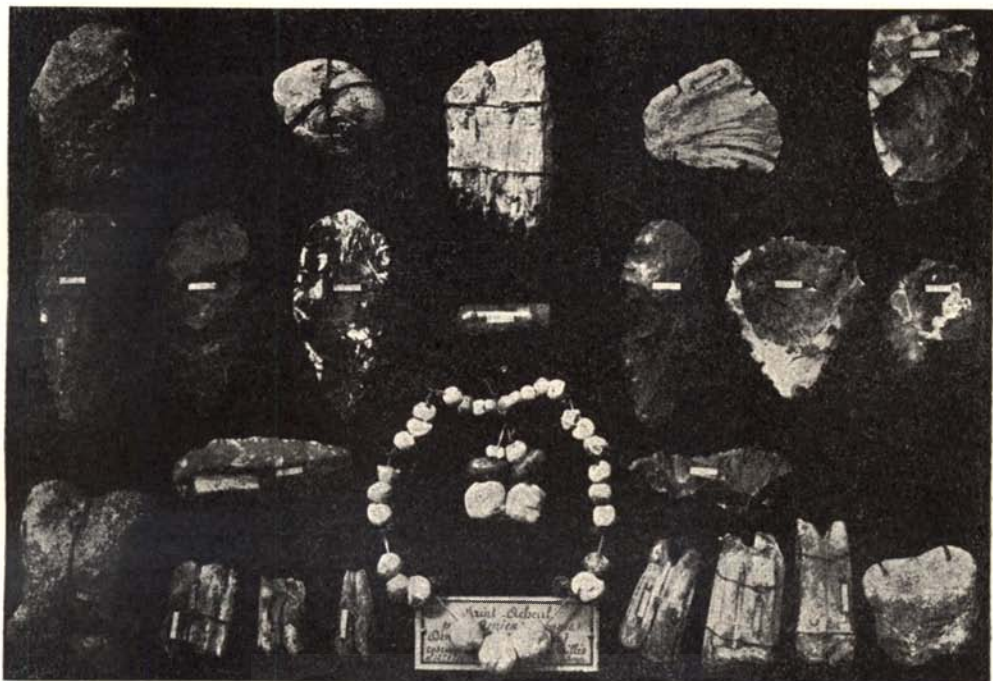
Bukkantak már olyan leletekre is, amelyek azt a különben tetszetős meghatározást, hogy az őstörténelem a beszéd feltalálásától az írás feltalálásáig

terjed, kissé ingadozóan mutatják. A périgordi barlang egyik karcolata ugyanis, egy ledöntött fenyő tövében, két lófej közt álló meztelen, lándzsás embert tüntet föl. Nem lehetetlen, hogy ez már afféle *képirás*, amilyennel az északamerikai indiánok még korunkban is élnek. Mások viszont azokban a cifraságokban vélnek írásjeleket felismerni, melyeket a Pireneusokban, különösen Mas-d'Azil környékén található festett kavicsok mutatnak. Nem szabad emellett azt sem felednünk, hogy Európa őslakói csak bevándorlók és így a képirásnak ezeknél sokkal régibb emlékei is lehetnek. Ezek az ősemberek különben, mint már jeleztük, festették is magukat és állatoknak átfúrt, felfűzött fogait ékszerként viselték. Még érdekesebb, hogy a rénszarvas csontjából fűtyülőt készítettek, ami az idáig ismert legrégebb hangszer. Szerszámaik egyébként azt mutatják, hogy a csinosságra és a helyes arányokra is adtak már valamit.

Bizonyos, hogy az ősemléknek egyénisége erősen kifejlődhetett. Hisz Istenről mit sem tudva, csak magában bízhatott, mikor kezdetleges fegyvereivel többnyire magában állott szemben ellenségeivel, különösen az állatvilág óriásaival. Emellett testalkatra és erőre nézve alig különbözött a mai embertől. Ezt bizonyítják úgy az olmoi (olaszországi), mint az egisheimi (elsassi) koponyák; ezt a naulettei (belgiumi) alsó állkapocs, a sipkabarlangi (morvaországi) állkapocstörredék, a braziliai és az argentiniai koponyák és az az arrecitesi csontváz is, melyet egy glyptodon óriási páncélja alatt találtak. Mindezek a leletek — pedig ezek úgyszólván egyedüli maradványai az özönvizi embernek — mindenben megfelelnek mai alkatunknak és testünk arányainak. Míg azonban a felsorolt maradványok az akkori ember nagyságáról és méreteiről így mégis csak tájékoztatnak, addig faji tulajdonságairól — a neandervölgyi leletet sem véve ki — semmi felvilágosítást nem nyújtanak. Ellenben kultúrájuk ma, a gőz és villam idejében sem pusztult el végképpen. Az eszkimók, tűzföldiek és tasmaniak még a XIX. század elején is a paleolit korban éltek. Ezek közül is a tasmaniak maradtak meg legtovább ősi állapotukban. Valószínűleg ők az utolsó emberei annak a sok-sok évezred előtt letűnt időszaknak, s ők azok, kik a mai műveltséget utolsó leheletükig megvetve és a kőkorszak kultúráját a maga egész eredetiségében mindhalálig megőrizve, szálltak alá sírjukba. Egyébként, Tasmaniát kivéve, éppen Ausztrália, továbbá Déli- és Közép-Afrika az a földrész, ahol nem akadtak még idáig az özönvizi embernek nyomaira. Annál bővebben bukkanunk ellenben mindenütt az *újabb* (neolit) *kőkorszak* emlékeire, az *alluviális ember* alkotásaira.

Az alluvium (áradmány), a Földnek ez a legfiatalabb rétege, már az emberiség szemeláttára keletkezett és még most is növekedik. Az alluvium korába tartozik minden folyónak régi és új ártere, a növények elkorhadásából származó humus, tőzeg, továbbá minden korálsziget, a működő vulkánok lávája és még sok más képződmény. Az alluvium első ezredéveiben az emberiség az újabb, az úgynevezett *csiszoló kőkorszakban* élt. Fegyvereit, szerszámaikat még mindig kőből készítette ugyan, de már csiszolással és sokkal ügyesebben. A fémeket még nem ismerte. Ez a kor körülbelül hetedfélezer esztendeig, tehát mintegy Kr. e. 10400—4000-ig tartott. Európa már egészen eltemette s emlékeit a Föld mélyeiből kell összegyűjteni. Ellenben Ausztrália még egy századdal ezelőtt is

10. ábra. Kova- és csontékszerek a Somme-völgy diluviális lerakódásaiból.

benne élt, sőt a braziliai botukudok ma is ezt az ősrégi műveltségi fokot képviselik. De csak korunkban emelkedett magasabbra Grönland, Ázsia és Amerika legészakibb része is, sőt most sem lett hozzá teljesen hűtelen.

Európa legműveltebb népei neolitikus felett építették meg világvárosaikat s a mai és a kőkorbéli műveltség között kétségtelen az összefüggés. Kalifornia egyik barlangjában 1899-ben egy asszonynak és állatbőrbe pólyázott gyermekének holttestére bukkantak. Az asszony éppen olyan nagy volt (237 cm.), mint az a kanaszi férfi, kit 1900-ban valóságos óriásnak írtak le Virchow berlini patológiai intézetében. Különösen feltűntek az asszonynak nagy, szinte négyzet alakú lábai. Ez a nő, Le Plongeon szerint, a mája fajhoz tartozott, mely 11.500 évvel Kr. e. is itt élt már Földünkön. *Marghier*, mexikói archeológus Demingtől délre, a Sierra Madre egyik barlangjában, szintén talált egy mája asszonyt, még pedig nem is egy, hanem két, ugyancsak állatbőrbe takart gyermekkel.

Ezeknél tehát már a fajt is meg lehetett állapítani, amint ez különben sok, máshol talált csontváz megvizsgálásánál is sikerült a tudománynak. Az ilyen, Európában felszínre kerülő ősrégi csontvázak jobbadán árja jelleget mutatnak. Űgyszólván majdnem valamennyire *csiszolt* kőszerszámok és fegyverek, valamint háziállatok és hasznos növények maradványaival együtt bukkannak és a paleolit leletekkel egyáltalában nem téveszthetők össze.

Az európai, neolitikus ember legrégibb ismert emlékei azok a konyha-hulladékok (kőkörnyök), melyeket az akkor fenyesekkel borított Dánia tengerparti lakosai dobáltak el s melyek gátak vagy halmok alakjában maradtak

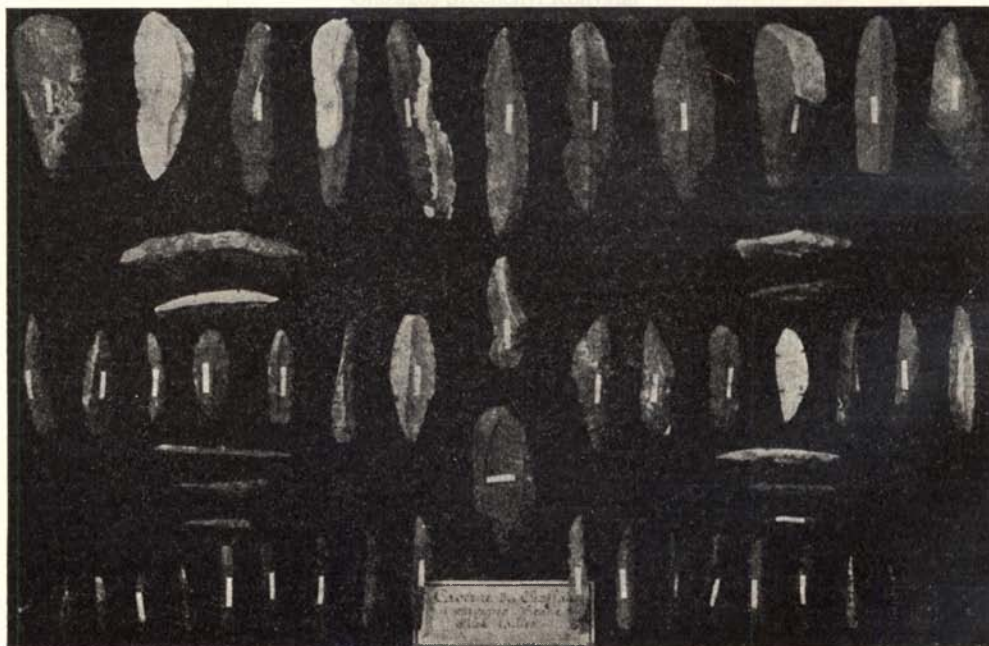

ránk. A sok milliónyi osztriga és más kagyló feltört héjai, az őz, szarvas, bölény, vaddisznó, hód, fóka, hal, madár (így a hattyú, alka és süketfajd) kiszopott füstös csontjai azt bizonyítják, hogy ottan vadász- és halásznép élt.

Dániának ez az őslakossága a főzéshez már agyagedényt, fazekat használt, melyet szabadkézzel, korong nélkül készített s bemetszésekkel, karcolásokkal, vagy ujjainak puszta benyomásával díszített. Vannak efféle kagylóhalmok Angol- és Franciaország, Portugália, Oroszország, sőt Japán és Amerika partjain is ; de nem mind egykorúak, még a dán halmok sem, mert pl. a füneni Svendborg s a jütlandi Kolinsund közelében felgyült konyhahulladékok már a fiatalabb, vagyis a teljesen kifejlett kőkorból valók.

III. A csiszolt kőeszközök kora.

A teljesen kifejlett neolit-kor emberei (Ázsiában a turániak, Afrikában a hamiak, Európában az árják, Amerikában a máják, Ausztrália északi szigetein a malájok) a műveltségnek olyan fokára emelkedtek helyenként, hogy már nagy államokat alapítottak. Velők a szoros értelemben vett történelemnek már foglalkoznia kell. Az embereknek különben ebben a korban is a kova (tűzkő) maradt legbecsesebb anyaguk. Még mindig belőle és segítségével készítették eszközeiknek legnagyobb részét is. De felhasználtak már másfajta kőveket is. Fegyvereiknek és szerszámaiknak bizonyos fajtáit, törés, pattintás és csiszolás segítségével, agyagpalából, dioritból, trachitból, amfibolból és bazaltból, továbbá gnájszból, gránitból, serpentinből, kvarcból és más kővekből.

11 ábra. Finom kovakések Észak-Franciaországból.

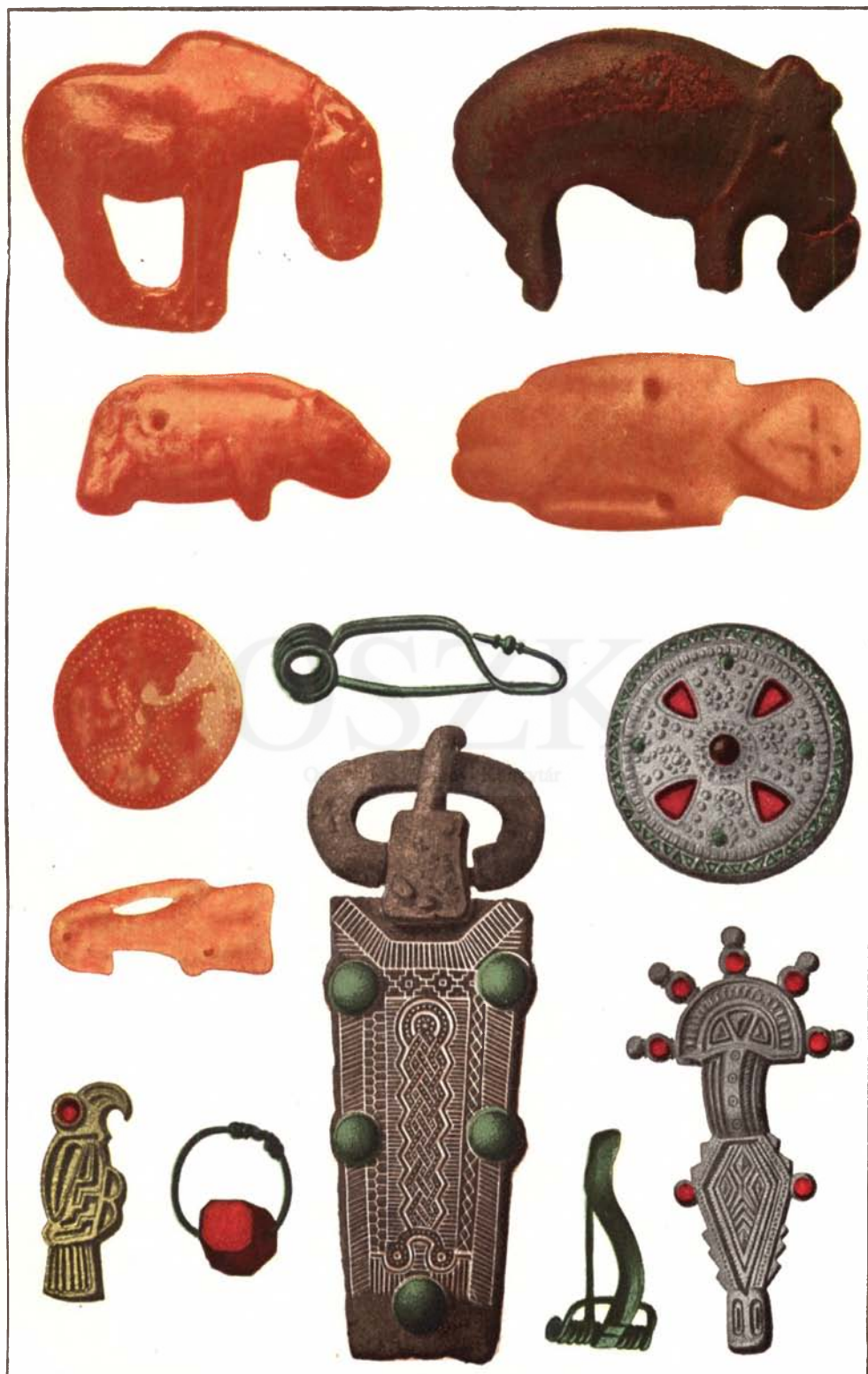

OSZK

Magyar Nemzeti Könyvtár

Az Athenaeum r.-l. nyomása.

BOROSTYÁNKÓ-FARAGVÁNYOK A KŐKORSZAKBÓL ÉS KÉSŐBBI ÉRCTÁRGYAK.

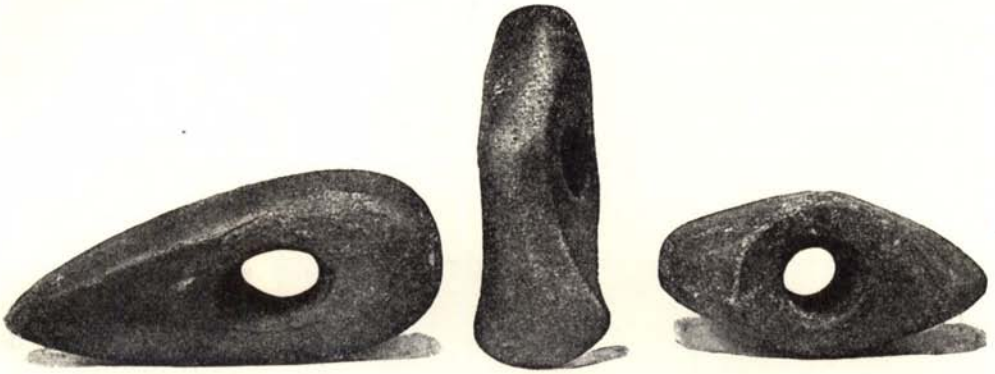

OSZK

Országos Széchényi

állították elő. Mindezeket az eszközöket nagyon élesre tudták köszörülni és csiszolni, sőt, ahol kellett, a nyél számára mesteri módon fúrtak lyukakat is. Régi készítményeiket sem dobták el, hanem, mint a természeti népek ma is,

12. ábra. Csiszolt és átfúrt kőbalták.

az újakkal vegyesen használták. Hiszen elképzelhető, hogy milyen nagy kincs lehetett akkoriban egy-egy jól kicsiszolt kőbalta, mellyel elég könnyedén tudták vágni a fát, a csontot ; vagy egy-egy kés, véső, mellyel a csontot, szarvasagancsot faragták és ékesítették. Némely vidéken kőtárgyak helyett inkább csont- és agancseszközök divatoztak. Így például mostani hazánk egy részében is, mint-hogy a hontmegyei Magyarád vidékén találják a világ legtöbb szarvasagancseszközét. De a kifúrt kőeszközök is nagyobb számban kerülnek napvilágra nálunk és Skandináviában mint más országokban, ami azt bizonyítja, hogy népei a kőkorszakban a legműveltebbek közé tartoztak.

Nem ritkák hazánkban az őskori nők ékszerei sem : nyakláncok, melyeket alabastrom- vagy színes, égetett agyaggömbökből és átfúrt állatfogakból fűztek össze. Ilyen ékszerek még a bőven található metszett fülbevalók, hajtűk, bükkfáfésűk és egyéb díszítőtárgyak.

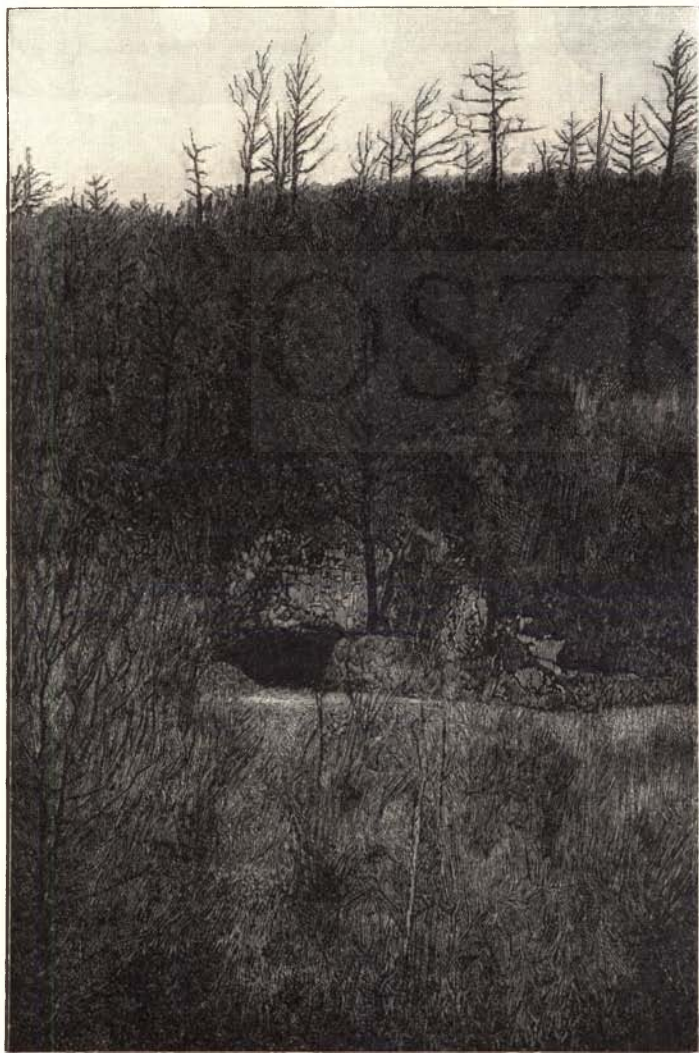
Óriási haladás jele, hogy a kutyán kívül már a tehenet, lovat, kecskét, juhot és disznót is meg tudták szelidíteni. Firduzi Sahnaméja szerint az ósárják Iránban 272 fajta hasznos állatot ismertek s eredeti, szelid természetüket éppen az állatok húásával való táplálkozás rontotta meg. Aprójószágot, szárnyasokat csak későbbben kezdték az ősemberek tenyészteni. Amerika, fölfedeztetése koráig, a kutyán kívül nem ismert más háziállatot, Ausztrália pedig mindössze a kutyát, lámát és a disznót szelidítette meg.

A busmánok, peserék, andamánok még a XIX. század elején sem értettek a földműveléshez, de az ősemberek egy része már a háziállatokat is felhasználta céljaira. Szántottak, vetettek. A legősibb ismert termesztett növények : a búza, árpa, kender és lencse. Az almát, körtét nemesítették is, de másféle gyümölcs és növény termelésével nem törődtek.

Ebben a korban cserélték fel a bőrtömlőt cserépedényekkel, amelyeknek hiányát pedig egyes természeti népek, például a tűzföldiek, még most sem igen

érezik. A nagy, esetlen edények mellett ekkor már csinosabbakat, finomabb kivitelűeket és nagyon különböző alakúakat gyártottak. Úgyesen és emellett izlésesen dolgoztak korong nélkül is, sőt már színes díszítéseket és füleket alkalmaztak. Rendkívül érdekes és feltűnő körülmény, hogy a díszítés módja a Föld minden alluviális leletén egyezik. Hogy ezek milyen ősrégi időben hirdették már a művészi érzék ébredését, eléggé bizonyítja, hogy azok a vörösre égetett agyagedények, amelyeket Egyiptomban II. Ramses memfiszi szobra közelében 12 méternyi mélységben találtak, körülbelül Kr. e. 11.600-ból származnak, tehát több mint tizennegyedfélezer évesek.

Hogy már akkoriban is használtak ilyen edényeket, az arra mutat, hogy a folytonos vándorlás szünetelni kezdett, minthogy ilyen törékeny tárgyakkal

13. ábra. Barlanglakás bejárata a mammutkorszakban.

bajos lett volna hosszabb utakra indulni. A földművelés terjedése különben is kedvezett az állandó letelepedésnek. A barlangok még mindig emberi központok maradtak ugyan (bizonyítják ezt hazai barlangjainknak, pl. az aggtelekinek, baráthegyinek, haligócinak stb. ebből a korból származó leletei is); de a földművelőnek már ki kellett lépnie a hegyek rejtekeiből. Foglalkozásának megfelelő helyen, nyitabb tájon, alföldeken, nagyobb folyók széles völgyeiben kellett letelepednie, míg a halásznak tengerek, tavak és folyók partjain kellett keresni boldogulását. Ilyen szellemben beszél el a biblia is, hogy Kain, a földműves, építette az első várost. — A város, vagyis in-

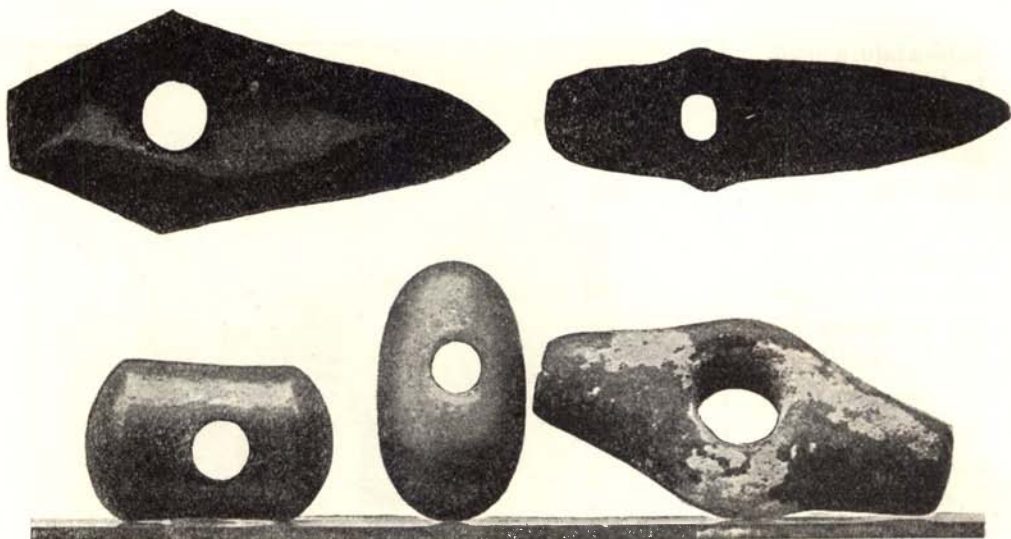
kább a falu, a maga legősibb alakjában nem is annyira lakásul, mint inkább menedékül szolgált. Benne őrizték az emberek értékeesebb holmijait, és benne kerestek védelmet, ha megtámadták őket. Itt voltak tűz- és műhelyeik is, melyekben szerzéseiket készítették. Az etruszok és a rómaiak még a történelmi időkben is ekével szántották körül azt a helyet, ahol várost akartak építeni és oda, ahol az ekét fölemelték,

14. ábra. Cölöphéptmény.

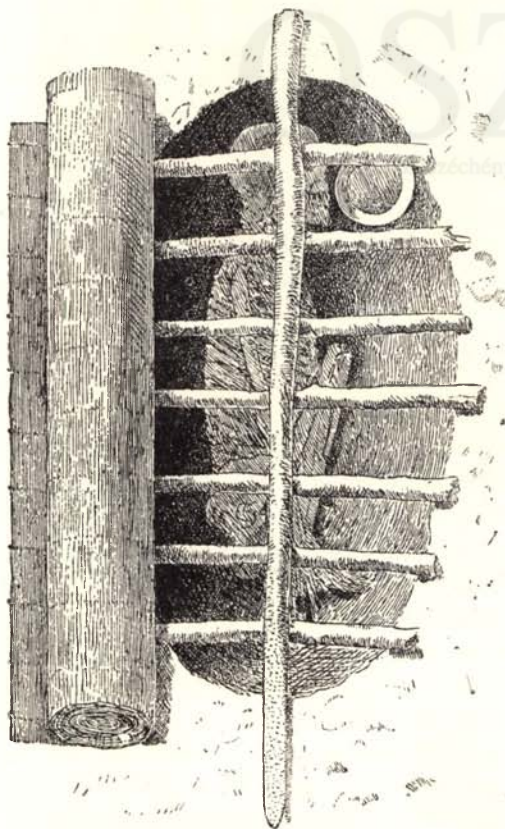
a város kapuját helyezték el. A földművelés és a városalapítás között levő szoros összefüggést mutatja, hogy az első nagyobb városokat a földet művelő turániak és sémiak emelték, míg a pásztorkodó árják évezredek át megtudtak nélkülok lenni. Ellenben nekik tulajdonítják a cölöphéptményeket, melyeknek korát némelyek 6—7000 évesnek becsülik.

Az elsőt Svájcban fedezték fel 1853-ban s ma már ott 160, egész Európában pedig (Francia-, Olasz-, Németországban és Ausztriában) 284 cölöphéptút ismernek összesen. Igaz ugyan, hogy a tranzkaukázusiak egy részét még 1839-ben fedezték fel, de ezeket máig sem tanulmányozták rendszeresen. Mindezek a telepek már közös erővel, bizonyos társadalmi szervezet keretében keletkeztek, mert sok embernek kellett összefognia, hogy a cölöpköket a tóba leverjék és hogy a gerendákra maguk és háziállataik számára kunyhókat emeljenek. Ezeken a helyeken, meglehetősen távolságnyra a partoktól, nem igen kellett tartaniok az ellenség vagy vadállatok támadásaitól és ha mégis akadt támadó, közös erővel védelmezték magukat. A falu bejárata felé eső partokkal fedett létrákon át közlekedtek, míg a távolabb eső helyekre 8—9 méteres csolnakokon jutottak el. A műveltségnek ezen a fokán az emberek már némi kényelmet is megengedtek maguknak. Kunyhóikat, melyeket padokkal és asztalokkal is elláttak, ajtóval zárták el. Értettek valamennyire a szövéshez, fonáshoz és a gabonát lisztté tudták törni vagy morzsolni. A halászat mellett földműveléssel, baromtenyésztéssel, vadászattal, háziiparral, sőt talán kereskedéssel is foglalkoztak, mint-

15. ábra. Csiszolt és átfúrt kovárszerszámok legtökéletesebb példái.

hogy például a kovát okvetlen messziről kellett némely helyen hozatniok. A kunyhókból a vízbe dobott ételmaradékok, tört cserepek, vagy más véletlenül leejtett tárgyak most már egész múzeumokat töltenek meg.

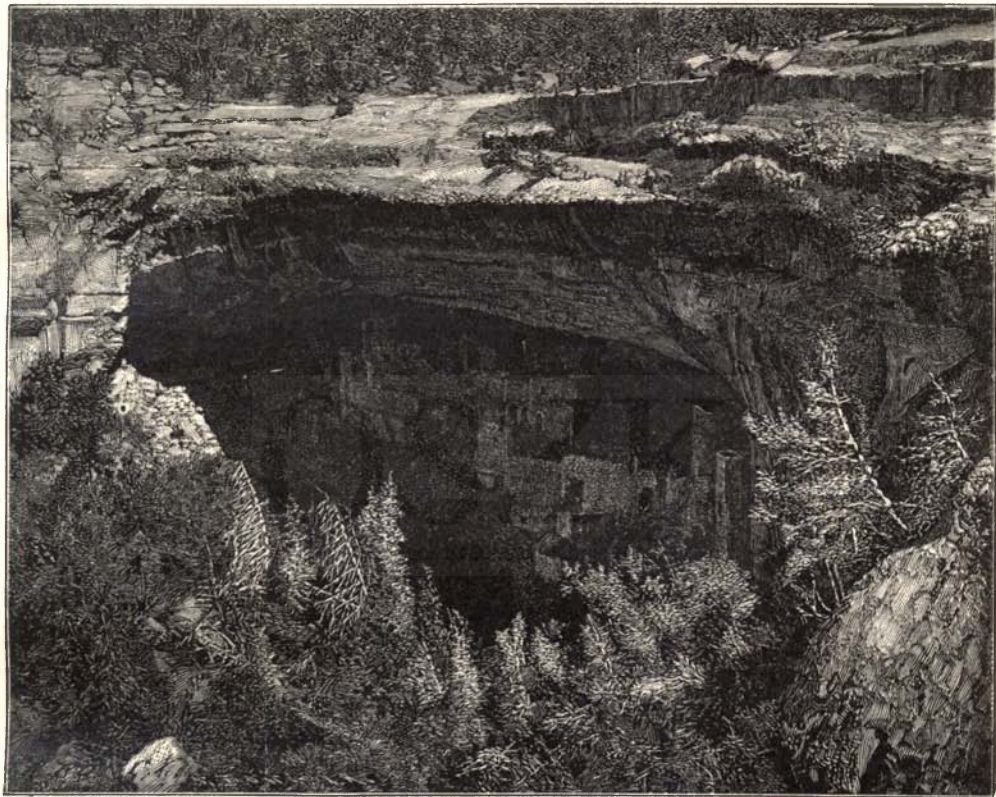
16. ábra. Guggoló északamerikai ember sírja.

Ezekről a falaktól egészen eltérően készültek az ír- és skótsági tavak *cölöpszigetei* (crana-ges). Ezeknek az országoknak őslakói ugyanis a vízben körülcölöpöztek egy 19—63 méter átmérőjű helyet, amelyet azután feltöltöttek kővel, földdel és a halom tetejére — közös tűzhelynek — lapos követ emeltek. Ezeken a szigeteken azonban, noha a kőkorból származnak, még jóval későbbi időkben is laktak, mint ahogy az Alpok cölöpfalvaiban is. Csak részben tartoznak a kőkorhoz az olasz- és magyarországi szárazföldi *cölöpfalvak*, a pásztorok megerősített tanyái, a *terramarák*, amelyek közül a Pó síkságain és a távolabb emelkedő dombokon 80-at ismernek immáron.

Hazánkban (amint ezt például a lengyeli kutatások bizonyítják) egyideig a föld alá méhkás

alakjában vájt üregekben is laktak emberek. Később, kivált a Tisza mentén, Csépa, Szelevény, Tószeg vidékén s talán a Tófalvához hasonló nevű helyeken is, mindenütt terramara-féle telepeket építettek. Ezeket árkokkal vagy mocsarakkal vették körül és a rajtuk lakók körülbelül ugyanolyan életmódot folytattak, mint a tavi falvak ősemberei. *Pigerini* olasz tudós a tiszaparti tószegi halmot egyenesen a cölöpépítmények közé sorozza. Ilyeneket keresett Széchenyi Béla gróf a Fertőben és ilyeneket találtak 1901-ben Gradiskánál, a Száva fene-

17. ábra. Sziklafalu a kőkorbán.

kén horvát tudósok, akik négy házban és egy kunyhón kívül sok bronz- és agyagtárgyra is bukkantak.

A *terramaráknál* különben sokkal régiebbek a magyarországi dombok. Ezeket azok az ősnépek emelték, amelyek — már a rézkor kezdetén — a benyomuló turániak elől Felső-Olaszországba vándoroltak ki hazánkából. Új telepeiken mint italakusok folytatták történeti életüket és a talált leletek jellemző képét adják ősműveltségüknek.

A természetes vagy mesterséges halmoknak mindenütt nagy szerepük volt az őskorban. Valóságos falujellegüket mutatja, hogy rajtuk építették az őslakók tűzhelyeiket, műhelyeiket és ott voltak a telepéseknek nemcsak erősségei, hanem temetői is. Úgy amint már a történelmi rómaiak is kegyeletes

eljárásnak tartották, hogy az ősök emlékének emelt oltárok tüzen készítsék el mindennapi eledeleiket, az őskoriak is megegyeztethetőnek tartották a kegyelettel, hogy elhunyt kedveseik ugyanannak a dombnak mélyében porladozzanak, melynek tetején ők az élet örömeit élvezték. Ezek a halmok késői tanúi annak a ténynek is, hogy az akkori őslakók már társadalmi életet kezdték folytatni. A hegyőkben lobogó láng kalauzolta haza a vadászt vagy halászt, ki a rengetegben, vagy a folyók partjain keresett magának és hozzátartozóinak táplálékot. E tűz mellett melegítették föl dermedt tagjaikat, rajta süttették meg az elejtett vad husát és segítségével készítették kő- és csonteszközeiket, agyagedényeiket.

Azok az *óriási kőépítmények* (megalit), melyek később annyit foglalkoztatták a népképzeletet, eredetileg sírkamaráknak készültek. A néphit szerint óriások hordták össze azokat a sziklákat, hogy azon-faragatlanul és tapasztás nélkül falakat és tetőt rakjanak össze belőlük. Még az építőmesterség mai fejlett eszközei mellett is sok gondot adna, ilyen hatalmas kőtömböknek rossz utakon való szállítása és a magasba való emelése. Szinte érthetetlen, hogy mint végezték az őseimbek ezt a munkát. Pedig ugyancsak jól végezték, mert jelzett sziklaépítményeik tartósság és erősség tekintetében az egyiptomi piramisokkal vetekednek. Rendeltetésük is ugyanaz volt. Kőkamaráikba legnagyobb hőseiket, királyaikat temették. Bizonyos, hogy az építésnek ebben a roppant munkájában résztvevett az egész törzs, mert ilyen nagy művet csak egyesült erővel lehet megalkotni.

Tulajdonképpen ezekkel a megalit-sírokkal kezdődik az emlékszerű építészet története. A Baleari és Máltai szigeteken található sírkamarák, a sardiniai nurágok, az ó-arab rigumok (kőrakások), sőt maguk az egyiptomi piramisok is csak továbbfejlődést jelentenek. Mert ezeknek a már faragott kövekből és egy későbbi korban emelt épületeknek is ugyanaz az alapgondolatuk. Az ember, ki családjával együtt egyszerű kunyhóban vagy barlangban huzódott meg, őseinek, majd isteneinek, nagyszerű lakásokat óhajtott építeni. A bretagnei, durva kövekből asztalmódra összerakott *dolmenek* szintén pogányoltárok és kétségtelen, hogy isteneik tiszteletére emelték a *menhireket* is. Ezek, a későbbi obeliszkekre emlékeztető, óriási kövek voltak, melyeket egymástól bizonyos távolságra állítottak fel. Bretagneban magában a Carnac mezején 11 sorban 11.000 ilyen menhir hirdeti az ősember kegyeletes kultuszát.

Az őstörténet kutatójának nagy sajnálattal kell jeleznie, hogy az emlékek száma mindjobban fogy. Az angolok 1882-ben törvényt hoztak a műemlékek védelmére, azonban ezel sem tudták meggátolni Anglia legnagyobb-szerű megalit-emlékének, a Salisbury mellett emelkedő Stonehengenek, tulajdonosát abban, hogy 125.000 font sterlingért eladásra ne kínálja 1892-ben. És kevésen mult, hogy szét nem szedték a druidák óriási oltárát, hogy azután Amerikában állítsák fel újra.

Jobbadán szintén az istenek tiszteletére és a nekik szánt áldozatok bemutatására készültek a kőből vagy földből épült *északamerikai moundok* is. Ilyenek különben az Atlanti óceán partjain sehol sem találhatók; elterjedésük közép-pontja a Mississippi és Ohio völgye, úgyhogy Ohióban egymagában több mint

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

CŐLÖPÖS FALU A ZÜRICH TÓNÁL A KŐKORSZAKBAN.

Az Athenaeum r.-t. nyomása.

OSZK

Magyar Nemzeti Könyvtár

ezer sánc és valami tízezer mound emelkedik. A szokásos gúla, halom vagy kör helyett alaprajzuk állatok, madarak és emberek alakjaira vagy mértani idomokra emlékeztet. Pl. Libertynél (Ohioiban) szabályos körbe szabályos négyszöget építettek be. Kőhalmaik rendszeren sírok voltak; az ilyenekben néhol száz kőkoporsót is találtak. A csontvázakat kagylóékszerek díszítették. Ékszereken kívül kőpipákat, cserépedényeket, rézgyöngyöket, tükörré csiszolt csillámpalákat, tűzköszerszámokat, nyílhegyeket, rézbaltákat, fokost, réz- és csonttűket stb. találtak. Kő- vagy agyagpipáikon állatok és emberek képei ékeskedtek. A békát a mai metszők sem ábrázolhatnák hívebben, mint ez ősemberek. Társadalmi szervezet és közös munka, tehát már figyelemre méltó műveltség emelte a moundokat. Építőik északról dél felé terjedező népek lehettek, kik földművelés mellett kereskedéssel és iparral is foglalkoztak. Halmaik egy része erősség, ami katonai szervezetükről tanuskodik. A másik része alakjánál, vagy világtájak szerint való beállításánál fogva már a mennyiségtan és csillagászat elemeinek ösmertét gyantattja.

Talán még csodásabbak a mai Utah, Colorado, Arizona és Új-Mexikó határain a *sziklalakók* (*cliffdwellerek*) falvai, melyek néha ezer méter magas sziklák, szédületes meredek szélén ezredévek előtt épültek. 1900-ban a Bronco-hegység Darwin-kanyonjában 300 méter magasságban 22 kőházat, 400 méter magasan pedig emeletekre osztott barlangokat találtak, melyekben falak választották el a cédrusfával padozott lakásokat. A néha tíz tonnás kődarabokat alulról, ismeretlen eszközök segítségével kellett felhozniok. Az egyik barlang előtt moundot s benne yucca-kosárban eltemetett gyermeket találtak, ki a *pithecanthropus erectus*-ra emlékeztet s így talán a harmadkorból való ember egyetlen ösmert példánya.

Piros, sárgás és kék színekre festett falak teszik rendkívül érdekessé azt a kőből és vályogból épült új-mexikói mammut-várost, melynek közel másfél km² területén 25.000 ember lakhatott. George L. Cole, ki 1900-ban tárta fel romjait, ezeket Thebais, Ninive és Babilon romjaival egyenértékűeknek tartja; s korra nézve magát a várost, melyet Krisztus előtt kevéssel valami földrengés dönthetett romokba, ötezer évesnek becsüli. Menekülő lakosai alapították Mexikó első gyarmatait, melyeknek fénye és műveltsége Európát már a XVI. században meglepte.

IV. A fémeszközök kora.

A *réznek* csiszolt kőtárgyak közt való előfordulása először az amerikai tudósokat vezette arra a föltevése, hogy a csiszoló kőkorszakra (a neolitra) a *rézkor*, vagyis olyan időszak következett, mikor az ősemberek már fémből, és pedig elsősorban rézből, készítették szerszámaik és fegyvereik egy részét. A rézet Amerikában a Felső-tónál lévő bányákból kapták és tűz segítségével nélkül is különféle eszközöket kalapáltak belőlük. Ezen a helyen Knapp mérnök egy 120 mázsa súlyú vert rézdarabot talált, mely még akkor is emelőrudakon hevert. Knapp ezen a leleten kívül sok rézbaltát és bányaeszközt is gyűjtött össze.

Ugyanakkor, mikor 1876-ban a philadelphiai világiállításán először mutattak be 250 őskori réztárgyat, Pulszky Ferenc a budapesti ősrégészeti

kongresszuson magyarországi leletekből szintén közel kétszáz darabot mutatott be és — amit előtte csak tartózkodva mertek állítani — ő kétségtelenné tette, hogy Európának is volt rézkora. Ezt bizonyítja a finn népnek az a meggyőződése is, hogy ők a fémek közül a rezet ismerték először; őseik, a *csudok*, már Kr. e. 2—3000 esztendővel bányászták az Uraltól az Altájig s a Bajkál taváig terjedő vidéken, más turáni népek pedig már jóval előbb is értékesítették. Egyik bányagödörben azon módon találtak meg egy csúd bányászt, ahogyan a föld részakadt; oldaltáskájában még ott volt a termésrész is, melyet benne összegyűjtött. Igen sok réz- és bronzkést, tört, fejszét és más eszközöket ástak ki a csúd sírokból (kurgánokból) még a Jeniszei mentén is, ahol már 500 C a hideg. A rézműveltetést délnyugat felé hazánkig, északnyugat felé Skandináviáig és északkelet felé Amerikáig terjesztették ki, úgy hogy Európában és Amerikában a rézkorszak elejét tekinthetjük a turáni hatás kezdetének.

Délen Cyprus volt a rézbányaművelés középpontja. 1400 táján Kr. e. kilenc ékiratos levél emlékezik meg Alasia (Cyprus) királyáról, ki adó fejében rezet küldött Egyiptomba. Ott ekkortájban ért véget a rézkor, melynek utolsó századai mindenesetre a *bronzkorral* esnek össze.

Régen észrevették, hogy a merev, rideg, törékeny rezet antimónium vagy ón hozzákeverésével hajlékonyabbá, ellenállóbbá lehet tenni. A legrégibb ösmert (kahuni) bronzlelet korát a Kr. e. 2000. év tájára teszik; a bronz feltalálása még előbb történt. A föníciaiak Kr. e. 2000 körül fedezték föl Angliát és óntelepeit, de elfelejtkeztek róluk, a karthagóiak pedig a Gibraltári szoroson túl egy népet sem engedtek arrafelé közlekedni. Őnt ezenkívül még csak Spanyolországban s valami keveset Szászországban, továbbá Örményországban fejthettek. Az első ón ékszer (lábpercecet) a Kaukázusban a kalakeszti sírban találták; természetállapotban azonban maig sem bukkantak ónra a Kaukázusban s így nem is tekinthetjük ezt a bronz feltalálása helyének, mert ezt a réz- és az óntelepek szomszédságában kell keresnünk. A Fekete tenger kisázsiai partjától, a Rhion és Kura völgyétől a régi Mediáig huzódó hegyekben igen erősen bányászták a fémeket, különösen a kalibok, kiket Strabo más néven káldiaknak nevez. A káldiak (sumírok) Gibilt, a tűz istenét, dicsőítették mint a fém feltalálóját. A kínaiak Csigut mondták a bronz feltalálójának. A bronz keverésének hatféle módját alkalmazták harangok, üstök, fejszék, lándsák, kések, kardok, nyílhegyek, tükrök öntésére s Kr. e. háromezer esztendővel már *vasat* is kovácsoltak. Fémekben igen gazdagok a középázsiai, kivált az Altáji hegyek. A Jeniszei és Kuma közt Szibériában tanyázó uralaltáji népek, ha nem is földalálói, mindenesetre igen erős terjesztői voltak a fémműveltségnek. A réz és az ón különben is egymás közelében terem ezen a tájon, s így a bronz feltalálóit joggal keresik ottan. Délnyugat és délkelet felé szintén elterjedtek a fémek, de Szibéria keleti fele, még az orosz foglalás idejében is (a XVI. században), a kőkorszakban élt. A kamcsadálók gyarló eszközeikkel a XVIII. század elején is csak három esztendő alatt tudtak elkészíteni egy csolnakot s egy álló esztendeig vesződtek egyetlenegy durva fatál kifaragásával.

A bronz különben több úton jutott el más népekhez. Forradalmat okozott mindenütt. A svájciak csakhamar fölégették szegényes, piszkos cölöpfalvaikat

s új, éles szerszámaikkal hatalmasabb cölöpöket, gerendákat vágva, gyorsan új falvakat építettek a tó beljebb eső részeiben. Ott, a tó közepén rendezték be öntő- és kovácműhelyeiket. Gyorsan felvirágoztak s már bizonyos fényűzést fejtettek ki. A művészetben az arany a rézzel, az ezüst (főképp Amerikában) a bronzsal majdnem egyszerre jelent meg. Ékszereiket most már ezekből, de borostyánkőből és üvegből is készítették. Kétélű pompás bronzkardjaik, törőik; lándsáik, hadi kalapácsaik, fokosaik, csákányaik, kar- és kézvédőik és egyéb fegyvereik egészen megváltoztatták a hadviselés módját. A divat szolgálatában álltak a mellfedő díszes korongok, a ruhákat összetartó hosszú tűk és fibulák, a nyak- és karperecek, övek és más dísz tárgyak. Az ipar újabb formákat és újabb eszközöket terem-

18. ábra. Bronzfejszék Angliából.

tett. Ezek eleintén cserekereskedés útján terjedtek el mindenfelé, különösen a gazdagabbak közt; később inkább csak a hiányzó nyersanyagot vásárolták s a rézművesek, hogy keresetüket el ne veszítsék, maguk is önt keverték a réz közé. Tiszta réztárgyat mostantól fogva többnyire csak akkor gyártottak, ha a kereskedés megakadt s önt nem kaptak. De talán az ízlés változása következtében is; pl. a japánok, midőn már a vaskorban éltek, a történelmi újkor-

ban egy egész századig (a XVII. században) ismét rézből készítették azokat a szerszámaikat, amiket azelőtt bronzból, vasból öntöttek, kovácsoltak.

Hazánkkal a bevándorló turániak ösmertették meg a bronzműveltséget. A Csörsz-árkok, melyeket telepeik védelmére s földjeik öntözésére építettek, politikai, katonai és néprajzi, sőt művelődési határok is, melyek elválasztották őket a még kőkorszakban élő árja benlakók alacsonyabb műveltségétől. A vegyes leletek a két faj későbbi érintkezésére, majd egybeolvadására mutatnak. Hazánkban két bronzműveltség találkozott össze : kulturája ugyanis Ázsia felől folytonos összeköttetésben maradt a turánival, a Balkán felől pedig érintkezett a föniciaival és az egyiptomival. Bronzkora körülbelül ezer évig tartott. Ez idő alatt a görögök és rómaiak is bronzfegyverekkel vívták világraszóló harcaikat.

Európában akkor még nagyon kevesen sejtették, vagy talán nem is gyanították, hogy az igazi műveltséget egy sokkal olcsóbb s így sokkal könnyebben is megszerezhető fém, a vas fogja igazán megteremteni. Ösmerte már Perikles is, de épp úgy lenézte a dísztelen, könnyen rozsdásodó fémet, mint kétezer esztendő múlva Mátyás király a könyvnyomdát, melynek fekete betűi nem versenyezhetek a kódexek ragyogó miniatűrjeivel. Ázsiában 3000 esztendő óta a turáni népek már vasfegyverekkel hadakoztak ; Egyiptom és Babilon népei nagyon régen ösmerték a rezet, bronzot, vasat. Acél nélkül nem is véshettek volna gránitba felirataikat. Mózes öt könyve 44-szer említi a bronzot és csak 13-szor a vasat ; Homeros Iliasának első 22 éneke 309-szer amazt, 16-szor emezt ; s vannak, akik szerint a vas (σίδηρος) nevét csak későbbi leírók iktatták hőskölteményébe. Ez is mutatja, hogy Európa sokkal később jutott a bronz- és vaskor határára.

Európában a Fekete tenger mellékén lakók ösmerték meg először a vasat. Drágasága és ritkasága miatt sokáig csak ékszert és pénzt, utóbb azonban már fegyvereket is készítettek belőle. Aischilos görög költő (az 500. év táján) a kalibok pontusi (Feketetengermenti) földjét nevezte a vas anyaországának s Nagy Sándor kortársa, Aristoteles, leírta, a kalibok milyen mesterséges módon olvasztják az új fémet. A vas európai terjesztői pásztorok voltak, akiket hazánkban pannonoknak, agatirzeknek, siginneknek, gétáknak neveztek. Az Alpok vidékén lakókat szintén ők tanították meg a vas megolvasztásának mesterségére. Így ők voltak ennek a mesterségnek tanítói Svájcban és a vasas Stájerországban is, melynek határán, már a Salzkammergutban : Hallstadt ezer sírjában bronztárgyak mellett vasból készült baltákat, kardokat, töröket és egyéb eszközöket találtak. Ezt az átmeneti időt, a Kr. e. VII—IV. századot, az archeológusok *hallstadti* korszaknak nevezik, míg az ezután következő 3—4 századnak, melyben a bronz helyét mindinkább a vas foglalja el, a Neuchâtel-i tó egyik cölöp-építményéről *La-Tène* korszak nevét adták. Ekkor már a bronztárgyak finom díszítéseit is jobbadán vas és acél segítségével készítették.

A tulajdonképpeni vaskorszak csak akkor kezdődött el Európában, a vas általánosságban csak akkor terjedt el mindenfelé, mikor az etruszk és spanyol vasbányák kevéssel Kr. e. a hódító rómaiak kezébe jutottak. De azért maguk a rómaiak nem viseltettek soha azzal a kegyelettel a vas iránt, mint amellyel a bronzhoz ragaszkodtak ; így például olyan templomban, melynek falába vas-

vagy acéleszközzel kellett bevésniök valamely feliratot, nem mutattak be megsértett isteneiknek áldozatot. Ellenben a győzedelmes kereszténység azokat a vasszögeket tartja legdrágább kincseinek, amelyekkel Krisztust keresztre feszítették.

Amerikában akkor még csak az eszkimók értettek a meteorvas kovácsolásához. Az indiánusoknak felfedeztetésük idejében még csak szavuk sem volt a vásra és egy-két esztendeig utána is csak kész vasszerszámokat vásároltak. Műveletlenül hevertették Peru óriási vastelepeit is. Minthogy pedig Ausztráliában egyáltalában nincsenek vastelepek, oda ez az érc csak Cook felfedezése után juthatott el. Ma az egész Földön $37\frac{1}{2}$ millió métermázsza vasat fejtenek évenként: alighanem többet, mint az egész ókorban együttvéve.

Ázsia 5—6000, Afrika 3—4000, Európa 2—3000, Amerika 400, Ausztrália pedig jó száz esztendeje él a *vaskorban*. Ez és a többi *fém kora* az az idő, mellyel a történelem igazán behatóan foglalkozik. Akár *Tubalkainnak*, akár *Husengnak*, *Gibilnek*, *Izdubárnak*, vagy *Csigunak*, *Bhrigunak* és akár *Hephaistosnak* vagy *Vulcanusnak* nevezzék is a különböző népek a kovácsok ősapját: bizonyos, hogy a műveltség alapjait az vetette meg, aki az ember kezébe az első ércszerszámot adta.

V. A mesés Lemuria és Atlantisz.

A sumíroknak ősrégéi, melyeket Barasz (Berosus) babiloni történetíró őrzött meg számunkra, csodálatos történetet mondanak Oannesről, a haltestű és emberfejű lényről, ki állatformája mellett éppen úgy beszélt és járt, mint az emberek. A Tigris és az Eufratesz torkolatának vidékét már akkoriban — t. i. »a vízözön előtt« — is sumírok lakták, csakhogy még törvény nélkül éltek, mint az állatok. Ez az Oannes egyszer, azon a helyen, hol országuk Babilóniával határos, a tengerből kiemelkedett és megjelent előttük. Ettől kezdve nappal étlen-szomjan azon fáradozott, hogy megtanítsa őket a földművelésre és betűvetésre, sőt könyvet is írt a dolgok eredetéről és a művelődésről. Mikor beesteledett, mindig visszaszállt a tengerbe és mikor már minden jóra megtanította őket, végképp eltűnt szemük elől.

Sokkal később, mikor már királyok uralkodtak a sumírokon, más ilyen szörnyek is el-eljöttek hozzájuk a tenger felől; így Annedotos, Anodaphos és mások és tovább folytatták Oannes jótévő munkáját.

Az a művelő hatás, melynek emlékét ezek az ősrégi mesék őrizték meg a késő utódok számára, némelyek feltevése szerint attól az óceáni néptől származott, amelynek hazája talán az az *Indiai Ethiopia* vagy *Lemuria* volt, melyet »elnyelt a föld«, azaz melyet talajának rohamos sülyedése tüntetett el örök időkre. Nem lehetetlen, hogy a sumírok és zsidók ősmondáiban két különböző vízözön emléke olvadt össze. Mindenesetre feltűnő, hogy a vízözön elbeszélése után sem a tenger felől jövő kereskedő és hajósnépről, sem a haltestű, értelmes állatokról nincsen többé szó.

Ennek a meseországnak helyét keresvén, figyelmünkre kell méltatnunk azt a tényt, hogy a mohammedánok keleten Ceylonba zarándokolnak, nyugaton pedig az arábiai Dsiddába; az előbbi helyen Ádámnak drágakövekbe foglalt

lányomat, az utóbbi helyen pedig Évának, az emberiség anyjának, sírját keresvén fel kegyeletükkel. A középkori szent atyák azt a földséget, amelyen az első emberpár élt, ezeknek a helyeknek hosszúsági fokai alatt, Indiától délre, Madagaszkár és Ceylon közt keresték. Ugyancsak ide rajzolták a középkori térképek a paradicsom szigetét és Kolumbus meg volt győződve, hogy ezt fedezte fel, midőn az Orinoko torkolatánál Dél-Amerika földjére bukkant. Sőt az ókor nagy geográfusa : Ptolemaios is abban a hitben élt már, hogy az Indiai óceánban van egy Indiai Ethiopia nevű nagy földrész. Ehhez kelet felé állítólag a Szunda-szigetek csatlakoztak volna. A Lemuriához fűződő regés színezetű feltevések szerint, rajta fejlődött ki a *világ első, igazi tengerésznépe, a maláji*, mely gyarmatait is figyelembe véve, már a kőkorszakban sokkal nagyobb területen uralkodott mint macedoniai Nagy Sándor, a római Marcus Aurelius vagy bármely más császár egészen V. Károlyig. Gyarmatai az egyenlítő két oldalán a világ mostani legnagyobb birodalmának, Nagy-Britanniának megfelelő területen voltak elszórva. Ez a hatalmas nép az Indiai óceánt valóságos földközi tengernek tekintette. Északi partjain le is telepedett és a Malakkai félszigetről hódító utakra indult. Malakka volt a maláji nép kulturális központja. Ez a félsziget olyan szerepet játszott történetében, mint Itália az európai Földközi tenger mellékén lakó népek multjában. Innen terjeszkedett minden irányba, úgy hogy még a legkeletibb Marquesas-szigetek őslakójának is magát tartja. A maláji műveltség legrégebb emlékei valahol középpütt, a malakkai partokon és a Szunda-szigeteken kereshetők. Ez a mozgékony nép azonban, melynek már neve is kóborlót jelent, nem maradt sokáig a jelzett helyeken. Onnan már korán továbbterjeszkedett és egészen Madagaszkárig eljuttatta az ércolvasztás mesterségét. Amerre ment, mindenüvé magával vitte állatait, így a zebut vagy pupos tehenet, magával vitte a tabu-szokásokat, a hajóépítés mesterségét és fájának mindazokat a tulajdonságait, melyeknél fogva Dél-Ázsiában a műveltség első terjesztőjeként szerepelhetett. De hogy e kulturális feladatban volt-e része a mesebeli Oannes és Annedotos Lemuriájának, tehát annak az elsülyedt földrésznek, melyen a maláji nép állítólag kifejlődött, arról semmi bizonyosat megállapítani nem lehet. Nem lehet legújabbán sem, noha azokat a szigeteket, melyekkel állítólag összefüggött és a közöttük elsülyedt földeket, az Indiai óceán alját, már sokszor átkutatták. Hogy ez a mesés földrész valaha valóban megvolt, azt mindössze némely állat- s növénygeográfiai tény és bizonyos geológiai és archeológiai leletek sejtetik.

A Lemuriához fűződő feltevések máskülönben éppen úgy a mesék világába tartoznak, mint az Európa és Amerika közt keresett *Atlantisz*-ről szóló hagyományok. Ennek a második mesés földrésznek emlékét, egy Kritias nevű egyiptomi pap elbeszélésének nyomán, Timaiosában Platon őrizte meg. Ez a sziget, Kritias szerint, a nyílt óceánban, Herakles oszlopai előtt terült el és nagyobb volt, mint Libia és Ázsia (t. i. Kis-Ázsia) együttvéve. Az egész nagy sziget egyetlen, bámulatos királyság volt, melynek hatalma nemcsak a szigetekre terjedt ki, hanem ura volt Európának a Tirreni tengerig és Libiának egészen Egyiptomig. Vörösbőrű lakosai ellen már a görögök is harcoltak és az egyiptomiakat csak Isis és Horus tudta vezérüktől, Tifontól megszabadítani. »Később azonban

— mesélte az öreg pap — borzasztó földrengések és áradások következtében, egy gonosz napon és gonosz éjjelen, úgy Attikában, mint a nagy Atlantisz-szigeten, az egész népes és harcias faj a tenger alá süllyedt. Ezért járhatatlan ott még most is a tenger és nem is lehet átkutatni, mert ezt megakadályozza az a magasra torlódott iszap, mely a sziget elsüllyedésénél támadt.« Azok, kik ennek a mesés elbeszélésnek valódi alapjait keresték, azt hitték, hogy azon a tengeren, melyet az egyiptomi pap említ, a Sargasso-tengert kell érteni. Később amerikai hagyományokban kutatták a Platonnál feljegyzett és igaznak vélt történet bizonyágait. De azt, ki ezzel a kérdéssel foglalkozik, már az is zavarba

19. ábra. Európa, Afrika és Ázsia hajdani összefüggése.

ejtheti, hogy míg az egyiptomi elbeszélés szerint az óceán a Gibraltar-szoros felől árasztotta el a Földközi tenger mai medencéjét, addig az ázsiai hagyományok szerint a belső-ázsiai tenger lefolyása következtében telt meg.

Magának a sokat keresett szigetnek magva alkalmasint az Atlasz-hegység volt, ahol a görög mondák szerint Herakles járt a Hesperidák kertjének aranyalmájáért; sőt e mondák szerint a róla elnevezett sziklaoszlopok kettészakításával ő nyitott utat ott a tengernek is.

Hogy az Atlantiszról szóló elbeszélések mennyire megbízhatatlanok, már az is mutatja, hogy Platon kétszáz esztendő múlva nem is számolhatott be híven arról a párbeszédről, amelyet Atlantiszról, a hagyomány szerint, Solon körülbelül akkor folytatott Kritiassal, az egyiptomi pappal, mikor az a föniciai hajósvállalat, melyet II. Nikó egyiptomi fáraó (610—595) Afrika megkerülésére küldött ki, már visszatért útjáról. Ennek a jelentéseiből tudhatták meg, hogy a

tenger a Nun és Blanko foka között milyen sekély és hogy a Baktérítő két oldalán viruló szigetek terülnek el. Ekkor elevenítették fel azokat a hagyományokat, melyeket Atlantiszról templomaik feliratai őriztek meg. Ezek a hagyományok egy ősrégi, valamely vízözön következtében eltűnt tengerész-államról szóltak és nem lehetetlen, hogy a Lemuriáról fennmaradt regék is ott lappanganak mögöttük.

VI. Történelmi egyidejűség.

Csodálatos módon érintkeznek a történelemelőtti és a történelmi idők körei. Kőkorbán élt az emberiség egy része még ugyanakkor is, mikor Pheidias, Michel Angelo, Canova, Fadrusz márványszobrai készültek. Kortársak a szikláikra képeket mázoló kőkori busmánok s Rafael, a vatikáni stanzák freskóinak halhatatlan festője. Lélekvesztő csolnakán a tengerre szállva, a patagóniai úgy viszi magával a parazsat, mint a tengerentúli gyarmatok alapítására induló görög az ókorban ; s a kőkor gyermekének, a patagónnak hajótűzésében épp úgy izzik az isteni szikra, mint az óceánokat büszkén szelő óriási hajók roppant kazánjaiban. S ugyanakkor, mikor Stephenson felfedezi a vasutat, a tahiti, mint egy igen kemény fa fiatal hajtását, földbe dugja a vasszeget, öntözgeti s lesi, hogyan kél ki. A parittyá, melyet Dávid tett híressé, fegyver a Krupp- és az Uchatius-ágyúk idejében is. A kauri-kagyló pénz az angol és amerikai milliomosok korában is. Az emberiség egy része a párisi divatlapok korában sem érzi a ruha szükségét. Az emberevést nem szüntette meg az emberszeretet. A kiontott vér áradatát nem állították meg sem az olimpiai és a mekkai békehónapok, sem a treuga dei s az örökbéke ügyében tartott tanácskozások. A kőkor látta az első nagy államokat, a bronzkor az első világbirodalmakat ; de a törzsszerkezet végigkísérte valamennyit s elenyésztét még az angol és orosz világbirodalmak kora sem láthatta. Washington indiánus törzsek ellen hadakozva szerezte azt a hadvezéri képességét, mellyel hazája függetlenségét s óriási jövőndőjét megalapította.

Az államélet kezdete csaknem kivétel nélkül kezdete az illető ország történetírásának, vagy legalább a történetére vonatkozó feljegyzéseknek is. A babilóniai ékiratai, az egyiptomiak hieroglifái, a máják képirásai hódítások vagy egyéb nagy tettek emlékét örökítik meg. De már a törzsekben élők keveset törődtek az írással. A négerek közül csak a Sierra-Leona és Liberia közt tanyázó vai-törzsnek van valóságos írása, szótagos abc-je ; ez sem régibb kétszáz esztendősnél.

Más afrikai vagy ausztráliai törzsek fák ültetésével, karók letűzésével jelzik egy-egy főnökük uralkodásának idejét. Így esik, hogy multjukról ma, a történetírás virágzásának eme korában, is alig tudunk valamit, azért a történelemelőtti idők népei közé kell őket számítanunk.

Csak nagyjában, általánosságban határozhatjuk meg tehát az emberiség történetének egyes korszakait. Annyit még mondhatunk, hogy a kőkor például a történelemelőtti időkhöz, a fémkor pedig a derengő történelem idejéhez tartozik, de már ugyanezen korszakoknak kezdetét és végét csak nagyon kivételesen és csak egyes helyekre vonatkozóan állapíthatjuk meg. Így Tasmaniában

1869-ben véget ért a kőkor, de másik már nem következett rá, mert meghalt az utolsó benszülött is. Új-Guineában pedig ugyanekkor az őslakók a kőkorból egyszerre a vaskorba léptek át.

A történelemelőtti kor most sem ért tehát mindenütt véget, de azért a história legalább is 6400 esztendőig mégis követelhet már magának, minthogy a legrégebbi állam : Babilónia, ennyi időre tudja visszavezetni történetét. Ennek a sirgullai államnak első megnevezett királya, Ur-Ganna, valamikor 4500-ban Kr. e., már nagyon fejlett és a bronzkorban élő népen és országon uralkodott. Ellenben Egyiptom, mikor első ismert királya, Mena, 3156-ban trónra lépett, még mindig csak a csiszoló kőkorból élt. Egyáltalában mindazok a talált eszközök, melyek az első három dinasztia idejéből származnak, kőből készültek. Újabban Flinders Petrie, Thebais mellett, egy libiai vagy a görög-itáliaiak déli ágához számított népnek eszközeit ásatta ki, melyek a neolitikus és a régebbi rézkorszak határán mozgó, az egyiptomitól egészen eltérő műveltségről tanuskodnak. Sőt a kínaiak akkor, mikor hazájukat, krónikásaik szerint 3082-ben, elfoglalták, állítólag már a vaskorszakban éltek. Így tehát a Föld legrégebbi három állama : Babilónia, Egyiptom és Kína jó 3000 esztendővel Krisztus előtt, ugyanabban az időben, a kő-, bronz- és vaskorszakot egyszerre képviseli. Műveltségük átlagának a bronzkorit tekinthetjük, mint amelybe rövid idő múlva Egyiptom is belépett. Ekkor az írást már mind a három nép ismerte.

Ösmerték az amerikai *máják* is, kik az időt a 3750. év június 28. napjától számították. Időszámításuk jelzői, a kopáni domborúműves oszlopok, mintegy 108 esztendeig álltak háborítatlanul és a IX. század elején, a nahuák pusztításakor, dőltek romba. A spanyolok benyomulása tehát a mája-időszámítás szerint körülbelül a 4400. évben történhetett. Ha az indiánus kalauzok a járt útról, néhány kilométernyi kerülővel, a kopáni piramisokhoz vezetik a hódító spanyolokat, Cortez ugyanolyan joggal kiálthatott volna fel, mint Napoléon Egyiptom piramisainak a tövében : »Katonák, négyezer esztendő tekint reátok !« A spanyolokat már Mexikó műveltsége is őszinte csodálattal töltötte el, pedig ez sokkal ifjabb és kisebb volt a mája-kulturánál. A máják és a toltékek egyaránt a bronzkor elején éltek s még kőeszközöket is használtak. Cortez és minden európai előtt az ő egész életük olyan mesésnek tűnhetett föl, mintha egyszerre a legnagyobb egyiptomi fáraók korába álmodták volna vissza magukat. Közép-Amerikában, a csibesa-indiánusok országában s magukon a nyugatindiai szigeteken is, a kőkorszak emberei : aranykoronás kacikák fogadták őket. A csibesák értettek ugyan az arany, ezüst, réz és bronz kovácsolásához, de legkedvesebb szerszámuk mégis csak a kő maradt. Odább délen, *Peru* bámulatos állami és társadalmi szervezete mellett az lephette meg leginkább Pizarrót, hogy a kő- és bronzkor határán élő nép olyan műveltséget teremtett, amely sokban felülmúlta az európaiakat és csak kevésben maradt alatta. Az egykorú útleírások nem is hallgatták ezt el, de elbeszéléseiket csupán a szerencsevadászok hitték el. A többiek olyan túlzásoknak tartották, mint kétszáz esztendővel azelőtt Marco Polo kínai tudósításait. Csak a tömérdek aranyban, a Doradoban hittek ; az állami szervezettel, közműveltséggel, nagyszerű építményekkel nem törődtek ; a nép lelkével nem akartak megösmerni. Elmu-

lasztották a legjobb alkalmat, hogy egy régibb korszaknak a maga egész nagyságában és teljességében jelentkező műveltségét a politikai földleíró pontossággal örökítsék meg a történelem számára. Ennek ma romokból, emlékekből kell rekonstruálnia azt az életet, melyet akkor a maga frissességében lehetett volna megfigyelni.

* * *

Peru és Mexikó közt, mint valaha Babilonia és Egyiptom hatalmas birodalmi közt is, kisebb országok alakultak; de egyes törzsek pásztoréletet folytattak, nomádok maradtak, hogy igazán szabadon élhessenek. Még a XX. század is ösmeri ezt a vágyat. Ugyanakkor (1902-ben), mikor a szibériai бурjátok a cárt arra kérték, hogy továbbra is nomád életet folytathassanak, a magyar minisztériumban értekezletet tartottak arról a kérdésről, miként lehetne a cigányokat valahára leszoktatni a barangolásról. A törzsek története, nagyon csekély kivétellel, hagyomány alakjában szállt reánk. Rendesen abból az időből, mikor végre mégis letelepedvén, régibb emlékeiknek följegyzéséről gondoskodtak; vagy amikor más népekkel érintkezhén, történetök egyes eseményeit ezek foglalták írásba.

Az így nyert adatok a tudósok többségét arra a feltevésre vezették, hogy a patriachális család régibb a törzsnél, a törzs régibb az államnál és hogy az állami hatalom az atyaiból, a társadalom pedig a családból fejlődött. Ezzel szemben a tudósoknak egy másik tábora azt igyekszik bizonyítani, hogy a társadalom régibb a családnál, különösen pedig a patriarchális családnál. Eme meggyőződés híveinek tanítása szerint, az ősemberek kezdetben nem ismerték a házasságot; a nő és gyermekei eleinte egy-egy törzs vagy atyafiság közös tulajdonai voltak. A jog anyai jog volt és az apai tekintély, az apai ágon való leszármazás joga, csak lassankint alakult ki.

Mindenképpen bizonyosra vehető azonban, hogy a család semmi esetre sem lehet nagyon kései hajtása a műveltségnek, sőt a történelmi és néprajzi kutatások világításában mindenütt és minden népnél a műveltség egyik főtámaszának és a társadalom alapjának mutatkozik. Természetes, hogy a közös származás és a vérrokonság köteléke sokféleképpen fűzi össze a családokból alakult törzseket. Így az indiai tamilok a rokonságnak és sógorságnak 268 fokát ismerték, a belső-ausztráliai arunkák pedig, kik állítólag ötig sem tudnak olvasni, a házasulandók közt a rokonság fokának megfelelő négy csoportot állítottak föl. A vér tisztaságának megóvását még tudományos megfigyelések alapján sem lehetne jobban biztosítani.

A törzs szervezésében, vagyis inkább abban, hogy a régi törzsből újat alakítsanak, szintén nem csak ösztönük, hanem értelmük is vezette az embereket: annak a belátása, hogy közös célokra közös erővel kell törekedniök. Azoknak, kik, ezt megértve, társaságban folytatják a létért való küzdelmet, első nagyobb alakulásuk: *a törzs*, egyesülésük legfejlettebb formája pedig: *a társadalom*.

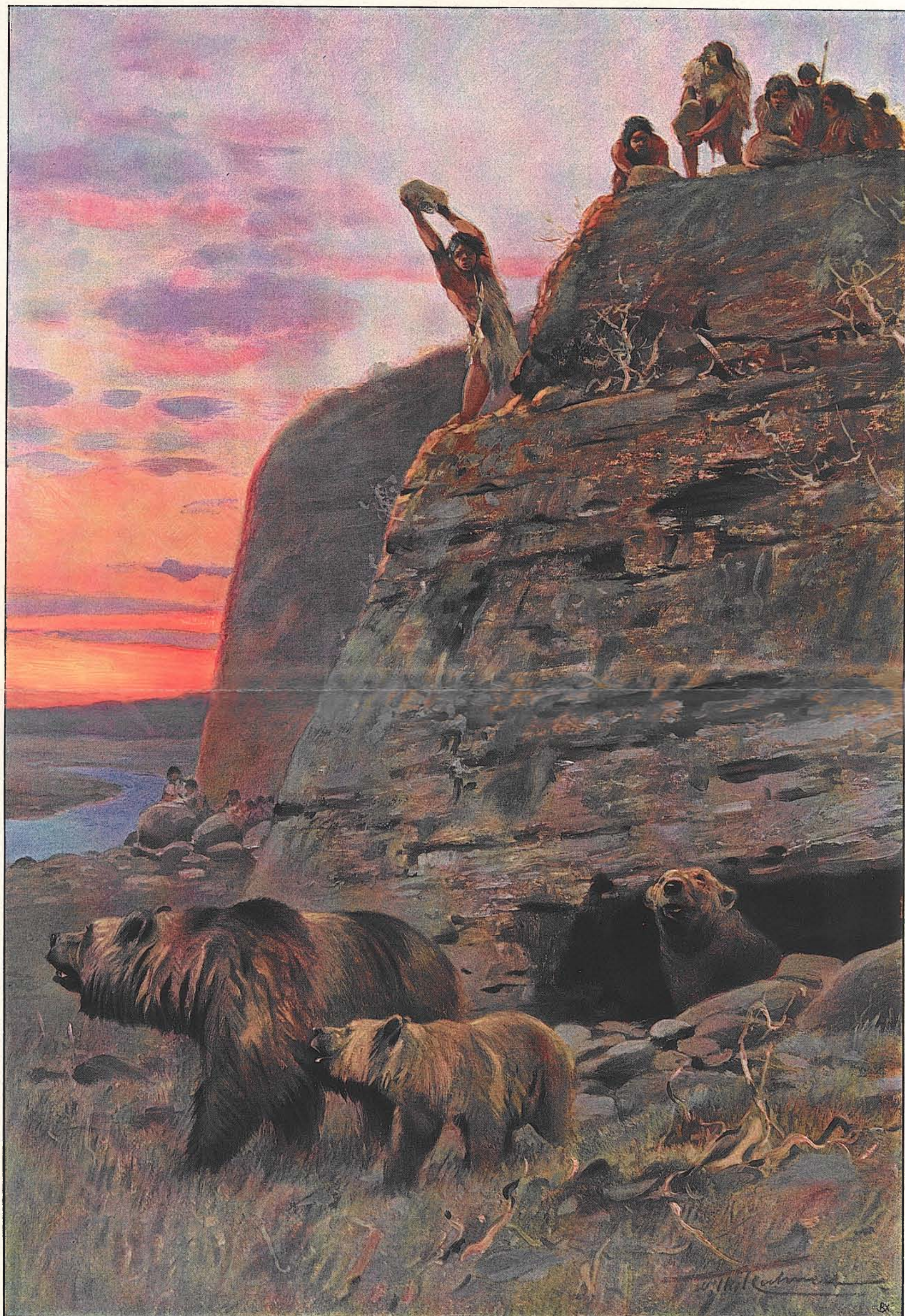
Még a legkisebb törzsnek is nagy összetartó és ellentálló ereje van. A Hudson-öböl egyik szigetén olyan eszkimó törzsrre akadtak 1899-ben, amely mindössze 58 tagból állt. Megmaradt ugyan a kőkorszakban, de fajától elszakadva, mégis századokon át fenn tudta magát tartani és szinte önálló nyelvet teremtett

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

VADÁSZAT BARLANGI MEDVÉRE.

Az Athenaeum r.-t. nyomása.

magának. Ausztráliában, mely még fölfedeztetése idején is a kőkorszakban élt, egy-egy törzs szintén alig számlált többet 60—80 embernél. És minthogy a benszülöttek összesen sem lehettek többen százezernél, törzseik számát 1500-ra tették. Az alapnyelv annyi tájszólásra oszlott, mint ahány törzsre az egész lakosság.

Hogy milyen utat kell tenniök a törzseknek, míg nemzeti egységet és közös nemzeti nyelvet teremtenek maguknak, azt érdekesen bizonyítja Kína példája. A kínaiak pe-szingeknek, azaz száznevéeknek hívják magukat, mint-hogy államukat száz család vagy nemzetség (törzs vagy testvériség) alapította. Az ősi családok száma most négyannyi és a tősgyökeres kínaiak csak ezeknek nevét használják. Van község, ahol 5—600 ember ugyanazt a nevet viseli — és ezek nem köthetnek egymással házasságot. Ezt a tilalmat, és vele az atyai tekintélyen alapuló család megteremtését, a hagyomány Kína első, mondai törvényhozójának, *Fo-hin*ak tulajdonítja, ami azt jelenti, hogy ez a nagy társadalmi átalakulás még a történelemelőtti időkben ment végbe. Az eredetileg közös törzsből kivált csapatok eleinte egymástól rabolták a nőket.

A család főnökének tekintélye mindazokra az újabb törzsekre, ágakra, nemzetségekre és falvakra is kiterjedt, amelyek a legősibb testvériségből rajzottak ki. A patriarchális hatalomból így támadtak erősebb társadalmi és politikai egységek. Nem alaptalan azoknak a felfogása, kik a patriarchalizmust a családi életből a nemzeti életbe való átmenetelnek tartják, minthogy ebben az egyes jogokat nemcsak a szeretet tartotta már össze, hanem az egyesülésre más, szilárdabb alapokat is kellett keresni.

A *patriarchális korszak* törzsfőinek alakját a biblia nagy és jellemző vonásokkal rajzolja meg *Ábrahám* személyében.

Az *Ábrahámra* vonatkozó adatok azért olyan becsesek, mert a bronz- és vaskor határán élő embert nemcsak alkotásaiban mutatják be, hanem hű képét adják egész egyéniségének, erkölceinek, szokásainak és összes jó és rossz tulajdonságainak.

* * *

Uralkodásra a pásztorkodó, nomád népek termettek első sorban. A szántóvető ember világa nem igen terjedt túl a maga gazdasága vagy faluja határán. A hajdankor pásztorai ellenben legelőről-legelőre hajtották barmaikat és nyájait. Összetartottak, hogy az egyre változó, új és ismeretlen viszonyok között megvédhessék jószágaikat, vagy hogy, ha kell, erőszakkal szerezzenek maguknak tanyázóhelyeket. A tenger hajósaihoz voltak hasonlóak, minthogy szabad tekintetüket semmi sem korlátolta. Magukénak tartottak mindent, ameddig szemük ellátott; pedig ez a kép egyre változott. Nem bujkáltak, nem vonultak egyenként rejtekhelyekre, hanem együttmaradtak, mint a tenger vándorai, és éppen olyan hajlandók voltak a parancsolásra, mint készek az engedelmesésre. Nagyon érthető tehát, hogy úgyszólván minden igazán nagy államot pusztai vagy tengerésznépek alkottak meg.

Az államalkotó képességek szempontjából nagyon figyelemreméltó Salamon Ferencnek az a felfogása, hogy azoknál a népeknél, melyeknél a *nemzetségi*

(a clan-) rendszer megcsontosodott, ott a hadi- és az erős állami és nemzeti élet is csak nagyon lassan fejlődhetett ki. Európában a szlávok ragaszkodtak legtovább a nemzetségi szervezethez; valóban közös célokra csak néhány törzsük egyesült és egyik törzsbeli nem fogadott el a másik törzshöz tartozótól parancsot. Csataik csak guerilla-harcok voltak és új hazát nem fegyverrel, hanem lassú, de következetes költözködéssel foglaltak maguknak.

Az *államiság*, a nemzetiségi és törzsrendszer tünedezésével, ott kezdődik, hol a különböző nemzetségek és törzsek a szigorú rend és fegyelem érdekében közös főparancsnoknak engedelmessé válnak és ahol az egyes nemzetségek és törzsek a maguk öskormányzatát a közös érdekeknek rendelik alá. »Az állam tehát csak törvényes, közjogi alakulata a társadalomnak. Nem az állam alkotja a társadalmat; a társadalom alkotja az államot.«

Azok a nemzetségek, amelyek hajdanában, emitt talán csak negyven, de amott esetleg tízannyi sátor alatt, egymástól függetlenül éltek, akkor, mikor honfoglalásra indultak, félig-meddig lemondtak már a vérség szerint való együvértartozásról. A közös cél érdekében, meghatározott számú, nagyszerű katonai keretekbe engedték magukat beosztatni. Az egymástól régen elszakadt kisebb nemzetségek egyesültek; a nagyobbak pedig, ha a közös fővezér úgy rendelkezett, esetleg többfelé váltak. Ha kellett, idegen nyelvű, fajú és szokású csapatokkal keveredtek és apróbb népek, a legéletrevalóbb nemzetség vezetése alatt, új nemzetté alakultak. De az atyafiakat, a régi jó szomszédokat, barátokat, — ahogyan ezt a mai taktika is kívánja — hacsak lehetett, egy hadtestbe osztották be s a honfoglalás után is egymás közelében hagyták. Minden nagyobb szerencsétlenség előmozdította a származásra alapított nemzetségi rendszer bomlását, mert a hadi keretek hézagainak kiegészítéséről rájuk való tekintet nélkül kellett gondoskodni. *Vezérnek*, *főnöknek* hallgatagon, vagy rendszeres választás útján, a legkiválóbbat ismerték el. Az *öröklés* elfogadása már tartósabb állami és társadalmi szervezet jele, valamint az *arisztokrácia*, a *kaszt* és *nemesség* kifejlődése is, mely szintén a személyes érdemek jutalmazásán alapul. A testi, lelki jelességek dicsőítésében a nép könnyen túlságokba, valóságos emberimádasba: főnökeinek, királyainak istenítésébe tévedt, ami az uralkodó önkényében való csendes megnyugvásra vezetett. Maga a történetírás sem tud szabadulni a nagy emberek, nagy királyok egyéniségének varázsa alól.

A nagyok még jobban hatottak a kezdetleges népekre, sőt — ezeknek hite szerint — saját isteneikre is, kiket akarataiknak megváltoztatására bírhattak. Mint az istenek és emberek közötti közbenjárók, az istenek nevében uralkodtak. *Teokráciájuk* a zsarnokság legveszedelmesebb neme volt; mert a király ellen föllázadni annyinak látszott, mint az istenek ellen támadni fel. A kínai császár az ég fia, a birodalom atyja, akit minden gyermeke (alattvalója) isteni tiszteletben részesít. Korlátlanul uralkodik; ő hozza és törli el a törvényeket; élet és halál ura; tőle ered minden hatalom; rendelkezik az állam minden erejével, jövedelmével. Így van ez a császárság ötödik ezredévében is; pedig Ázsia, hol a mostani vallások keletkeztek, általában véve nem kedvezett az ősi hitek babonáinak, még politikai babonáinak sem, s a trónon nem igen tűrt boszorkánymestereket. Az egyének kiválása új állam- és kormányformák, új uralkodóházak alapítására

s folytonos társadalmi és politikai hullámmzásra vezetett. Az első nagy államok majdnem kivétel nélkül teokráciák voltak. Uralkodóik, a nép hite szerint, eleintén maguk az istenek, később pedig isteni tulajdonokkal megáldott emberek voltak. Mint isteneiknek, néhol királyaiknak is önként áldoztak ; olyan szokás, melyet (már a kereszténység korában) a római császárok mesterségesen akartak és tudtak fölújítani.

* * *

Az *istenség* fogalmát, a Szentírás szerint, maga Isten oltotta az ember szívébe. Szerinte az első emberpárnak tisztultabb nézetei voltak Istenről, mint magának a Babel tornya építésénél megoszlott emberiségnek. Odáig az emberek csak egy Istenben hittek és csak egyetlenegy lényt ismertek el, aki a természet fölött állott. A kinyilatkoztatásnak a történelemben való hirdetése oly korban történt, mikor a világ már ezredévek óta bálványozásban élt és sok istennek hódolt. A kor felfogásával annyira ellenkező állítás leírása nagy dolog lehetett s hitelességének bizonyosságát igen sokan éppen ebben a bátorságban látják.

A *mitológia* már az ókorban rajta volt, hogy megmagyarázza a vallás és az istentisztelet eredetét, jelentését. Mindannyiszor tévednie kellett, amint ezt saját kora álláspontjára helyezkedve akarta tenni és félt leereszkedni az ősnépek lelkiállapotához ; vagy amikor allegóriát látott mindabban, amiben az emberiség valaha őszintén hitt. A kezdetleges népek hitvilágát az összehasonlító néplélektan animizmusnak, a lélekben való hitnek nevezi. De, hogy az ősember mit hitt a lélekről és az úgynevezett lelkes dolgokról, azt valójában senki sem tudhatja. A természetes népek mai vallásainak vizsgálata arra enged következtetni, hogy az Istent csak emberi vagy más földi gyarlóságokkal tudta elképzelni. Mentül műveltebbek lettek az emberek, annál kevésbbé bírták beleélni magukat őseik gyermekes hitének világába és azt a maguk nemesebb fölfogása szerint igyekeztek értelmezni. Mondáik, regéik fejtegetése, a mitológia, sok olyat belemagyarázott az ősvilág hitébe, ami annak fejlettségétől még nagyon távol állhatott. Ellenmondásaikra már a IV. századbeli keresztény Eusebius figyelmeztetett, aki túlzásoknak tartotta a kezdetleges erkölcsű népeknek tulajdonított fenkölt gondolkodást és észjárást ; de csak a XVIII. századbeli Fontenelle óta következtettek a történelemelőtti emberek mitosz-alakító képességére a természetes népek vallási felfogásának alaposabb vizsgálatából. »Néztek a kaffereket és az irokézeket — szólt Fontenelle — ha meg akarjátok tudni, mifélek lehettek az őskor emberei. Még ekkor is gondoljátok meg, hogy már a kafferek és az irokézek mögött is hosszú mult fejlődése áll, amelynek útján oly ismeretekre s bizonyos műveltségre tettek szert, aminő az ősembereknél még nem tehető fel. »Az összehasonlító mitológia alapját Grimm Jakab csak a XIX. században vetette meg. Mióta a kutatók, a nyelvek és fajok korlátait átlépve, nyomozásaikban csakis az általános emberi fejlődésre ügyeltek, s a mai természetes népek vallásaiból visszafelé következtettek, az ősvallásokról is képet igyekeztek alkotni. Leírni, sőt megmagyarázni is törekedtek mitoszait, amiket már a történelmi idők íróinak följegyzéseiből ismertek. Ezek egyrészt

a világra, a dolgok eredetére, mineműségére, rendeltetésére ; másrészt pedig az ember sorsát intéző felsőbb hatalmakra és azok tiszteletére vonatkoznak.

Azzal az elmélettel szemben, hogy a bálványozás és a sok istenben való hit visszaesés, mert az ember eleinte csak egy istent ösmert, az újabb nyomozások arra a másik elméletre vezettek, hogy a lélek halhatatlanságába vetett hit már a szó magasabb értelmében vett *vallás kezdete*, mely a sok-istenimádáson (politeizmuson) át a mindenistenítéshez (panteizmushoz) vezetett. A fejlődésnek egyik újabb állomását jelzi a dualizmus (kettős istenség), amely szerint az emberiség sorsát egy jó isten és egy gonosz szellem (az ördög) intézi. A vallásos gondolkozás további útján jelentkezik az a felfogás, hogy az istenek és emberek egy főistentől származnak (henoteizmus). A fejlődés csúcspontján végre az egyetlen Istennek eszméje tündököl. Ezek a fokozatok azonban csak nagyjában jelzik a *vallások fejlődésének* útját, minthogy valójában alig van nép, mely minden állomáson megpihent volna. Amint megesett, hogy némelyik a kőorból egyenesen a vaskorba lépett, úgy akadunk olyan népekre is, melyek a legdurvább bálványimádásból egyszerre tértek át az egy isten hitére. Természetes, hogy az ilyen hirtelen átmeneteknél sohasem szakítottak azért teljesen a régibb hagyományokkal. A babona mint árnyék kíséri a legfejlettebb vallásokat is. Kezdetleges vallásoknál ezeket a babonákat maguk a papok ápolják. A sámánok, varázslók, bűbájosok, ráolvasók, kuruzslók, mágusok, haruspexek, braminok, druidák, táltosok, vagy a braziliai piaik, a délafrikai ingangák vagy akárhogyan hívják is az egyes kultuszok vezetőit, a hívők szerint, láthatatlan hatalmakkal állanak összeköttetésben ; szellemeket idéznek és ezeket himnuszokkal, énekekkel, áldozatokkal, bőjtöléssel, jóslással, imádkozógéppel (Tibet) és sok más egyéb hókuszpókusszal akarataik teljesítésére kényszerítik. A *papi kasztnak* ez a legdurvább, de egyúttal legrégebb alakja. Az a babona, mely az ilyen kultúra mellett kifejlődött, még a XVII. században is nagy gondot okoz egy Keplernek és a XVIII-ikban egy Dugonics Andrásnak, hogy megmentsék édes anyjukat a boszorkányok gyanánt való megégetés székelyétől.

Erkölcsei szempontból nagyon szomorú jelenség, hogy nem egy babonás kultúra vezetői nagyon jól tudták, hogy szemfényvesztéssel bolondítják híveiket. Így szándékos megtévesztés például a *samanizmus* is, minthogy a sámánok többet tudtak mint amennyit jónak láttak a híveikkel közölni. A haruspexek szertartásaik közben nem néztek egymásra, hogy el ne nevéssék magukat. De másrészt kétségtelen, hogy a tisztultabb vallások és azoknak hittől áthatatott papjai nagy nevelőivé lettek az emberiségnek. És így a nagy tömegek szempontjából értékes haladást jelent, hogy ma az emberiségnek csak 9 százaléka bálványimádó. A többi sok millió : ezer vallásban és felekezetben és majdnem ugyanannyi nyelven keresi tépelődő, háborgó lelke megnyugvását.

* * *

Amerikában van folyó, mely nem hosszabb a Vágnál és mégis 7—8 *nyelvet* beszélnek partjain. Azok, kik ezeket a nyelveket beszélik, csak nem régen bontakoztak ki a kőorból. Fejlesztőleg hatott-e a kultúra ezekre a nyelvekre ?

Aligha, minthogy a műveltség terjedése nem kedvez az apróbb nyelveknek. De másrészt az idevágó tanulmányok azt bizonyítják, hogy nem is okozza pusztulásukat. Egészen más befolyása van a kulturának azokra a nyelvekre, amelyeket nagyobb, hatalmasabb népek beszélnek. Ezeket első sorban az írás és különösen a könyvnyomtatás fejlesztette világnyelvekké. Ha ebből a szempontból hasonlítjuk össze a könyvnyomtatás feltalálásának századát a huszadikkal, akkor az egyes nyelvek elterjedésére vonatkozóan a következő arányszámokat állapíthatjuk meg: Angol 4 : 116 (vagyis míg a XV-ik században 4 millió ember beszélt angolul, addig ma : 116 millió); orosz 3 : 85; német 10 : 80; olasz $9\frac{1}{2}$: 54; francia 10 : 52; spanyol $8\frac{1}{2}$: 44; magyar 2 : 9.

Ezek és más, a nyelvek elterjedésére vonatkozó számok csak azt bizonyítják egyébképpen, hogy a szó szoros értelmében vett *világnyelv* nincs és nem is lehet. A Szentírás azonban még a vízözön után is egynyelvűnek mondja az emberiséget. Érdekes, hogy a nyelvek megoszlását éppen a nagyobbyszerű műveltség kezdőkorszakához: Babel tornyának építéséhez fűzi. A bibliának az emberiség faji elágazására vonatkozó adatait sem hagyhatja a történetíró figyelmen kívül, minthogy az egész középkor ezek alapján hirdette, hogy az emberiség Noé három fia szerint három fajtára szakadt szét. De már a nemzetségek számát nem 70-re, hanem 72—75-re tette, amelyeket azután az egyes tudósok nagyon eltérően soroztak be a fajtákba. Így Jafet fajtájába, melyhez a magyarokat is számították, a Pozsonyi Krónika szerint 22 nép tartozott, míg Kézai és a Rímes Krónika szerint 17, Thuróczy szerint pedig 15. A VII—VIII. századbeli Halachot Gedoloth ellenben azt tanítja, hogy a bibliai 70 népből csak 14 tartozott Jafet fajtájához. A középkor tudománya meg volt győződve, hogy mindezek a nemzetségek eredetileg csak *zsidóul* beszéltek. Ez teszi érthetővé, hogy a mi tudósaink is három századon át vitatták a magyarnak a héberrel való rokonságát, mielőtt még hallhattak volna valamit a sumirokról. Csengery meg is róttá azokat a tudósokat, kik elfogadták ugyan az ősnyelv elméletét, de kétségbevonták az ősnyelv beszélőinek fajtarokonságát.

Csengerynek annyiban mindenesetre igaza volt, hogy a nyelvek és fajták eredetének kérdése szorosan összefügg egymással. És minthogy ez kétségbevonhatlan tudományos tény, világos, hogy a nyelvek eredetének kérdésével nemcsak a nyelvésznek kell foglalkoznia. A maguk speciális tudománya szempontjából valóban foglalkoztak is vele régi idők óta nemcsak a historikusok, hanem még a teológusok is. Így az utóbbiak közül a hazánk földjén született Szent Jeromos hirdette először, hogy, »mint az egész ókor bizonyítja, minden emberi beszéd kezdete a héber nyelv, melyen az ó-szövetség van írva.« Ezt a tanítást a reformáció szinte dogmává emelte és ilyennek hirdették sokáig a magyar nyelvvizsgálók is. Természetes, hogy már régebben is akadtak, akik az ilyen határozott kijelentésekkel szemben tartózkodásra és óvatosságra intettek, később pedig, az igazi tudományos nyelvvizsgálat haladásával, mind biztosabban kijelölték azt a feladatot, melyet a történettudomány szolgálatában kell a nyelvésznek teljesítenie. Azt kezdték hirdetni, hogy az oknyomozó történetíró csak addig lát a népek őskorába, ameddig az összehasonlító nyelvtudomány világa terjed. Ez annyiban túlzás, hogy vannak az ismert nyelveknél régibb

beszélő emlékeink is; de bizonyos, hogy a nyelvtudomány megbecsülhetlen szolgálatokat tett és tesz a históriának. Felvilágosításai nélkül igen sok kérdésben egyáltalában nem tudna tájékozódni. A történelmi kor kezdetét, az ék- és a képirások értelmének és nyelvének megfejtésével sok századdal hátrább toltta. Világot vetett sok nép elfelejtett politikai és művelődési multjára, magukat a nyelveket pedig különböző szempontok szerint családokra és csoportokra osztotta.

Ahogy *Hunfalvy* Pál már hatvan esztendeje megírta, minden európai nemzet azon helyzethez képest, melyet az európai életben elfoglal, osztolni tartozik minden tudományos munkában: ennél fogva a nyelvészetben is. »A magyar nemzet okvetetlenül köteles részesnek beállani azon munkálkodásba, mely a klasszikus és a sémi nyelveket tűzi ki tárggyul; de e munkálkodásban a vezérséget mások foglalták el, kik a mult századokban többet akartak és tudtak a szellemi munka birodalmában tenni. Ámde az ural-altáji nyelvészeti körrel, melynek annyi *történelmi homályt* kell földeríteni, mi magyarok egészen másképp vagyunk. Itt a *vezérséget nekünk kell megragadnunk*. Valamint a Kaspi tenger mellékei azon kapuk, melyen Közép- és Észak-Ázsiából Európába jöttek a nemzetek, azonképp legyen a *magyar tudomány* e tekintetben kapu, melyen át az európai szellem vizsgálatai *Közép-Ázsiába* kalauzoltassanak.«

I. RÉSZ.

AZ ÓKOR TÖRTÉNETE.

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

I. FEJEZET.

A TURÁNIÁK.

I. Belső-Ázsia.

Régi japán templom
bejárata.

AZ EMBERI NEM egységének hirdetői majdnem kivétel nélkül abban egyeznek meg, hogy az emberiség *zárt területen*, valamely szárazföld belsejében keletkezett. Fokenként fejlődve, ösztönszerűen terjedett a szárazföld szélei felé s ott, a *tengerpartokon*, érte el műveltségének legmagasabb fokát. A világtörténelem, mely a földgömb *egész* felületén élő népek multját kutatja, különbséget tesz tehát a szárazföldi és a tengerész-népek története közt, s mint régibbel, elsősorban amazal foglalkozik. — Ahol úgyszólván összetalálkozik a Himalája, Karakorum, Künlün, Tien-Sán, Alai, Hindukus és Szulejmán hegylánc; ahonnan az Indus, Tarim, Oxus és Jaxartes ered vagy táplálkozik; ahol ma is három népcsoport, három fővallás, három műveltség érintkezik egymással: ott, négyezer méternyi magasságban, terül el a *Pamir* felvidéke; vagy ahogy a tövében lakók nevezik: »a világ teteje« (Bam-i-duniah). A legtöbb ázsiai nép azt hiszi, hogy ez az emberiség szülőföldje, első és legigazibb boldogságának tanyája: az *éden*, a *paradicsom*. Ennek tavaszáról álmodozik maga a karakirgiz pásztor is, ki nyolc hónapig jár bundában ott, hol, hite szerint, az első emberpár nem szégyelte mezítelenségét. Örökhó alól kaparja ki a tűzrevaló terskennét, és ott, hol kezdetben az Úristen »mindenféle fát nevelt, melyben az ember szeme gyönyörködnék és amely eledelre jó volna«, örülni tud néhány szegényes oázisnak is. És ma párducson, medvén, farkason, rókán, vadkecskén és varjakon kívül nem vadászhat egyébre, noha meggyőződése szerint ez az a terület, hová Isten minden állatot elvitt Ádám, illetőleg Töröngöi elé, hogy nevet adjon nekik. Szemét nem bántja a szikla, hiszen a teremtés napjaiban — az altáji monda szerint — Isten a tengerből kiemelkedő kősziklára helyezte az embert. Miért csodálkoznék az emberiségnek s magának a természetnek satnyulásán, mikor ugyanazon vadregényes

földön szép szál emberek mellett valóságos törpéket talál, Vakhan-vidéki óperzsákat, kiknek állataik is törpék? Ime, három nagy műveltség határdombján egy törzs tengődik, mely az egykori paradicsomban nyomorultan táplálkozik, a pénzt nem ösmeri és a tüzet imádja! És mint a Kaukázusban, a Pamir rejtett zugai-ban is sok olyan néptöredék él, amelynek ősei egykor a világtörténelemben szerepeltek. Kelet-Turkesztán, Trans-Oxiana, Badaksán, vagy inkább a Hindukus és a Pendsab felől sok néptöredék menekült ide; pl. a jü-csik elől a szákák, ezek az igazi *turániak*; és a jagnöbi hinduk, ezek az igazi *árják*. Valamennyi magával vitte nyelvét, vallását, szokásait. De a világ nem annyira a beköltözők, mint azok iránt érdeklődik, kik — hagyomány szerint — ebből az elveszett paradicsomból indultak ki a világba, hogy »nagy fáradságos munkával egyék annak gyümölcsét életök minden napjában«.

Pamir, mely különben most sem éppen csak »töviset és bogáncskórót« terem, valóban kellemes tájék »lehetett« akkor, mikor dél felől, a mai Tar helyén, majdnem odáig ért az Indiai óceán. Északnyugaton a mai turáni alföld helyén levő tenger csipkázta ki partjait s keleten legmagasabb ormánál, a Mustag-atánál, a »jéghegyek atyjá«-nál, az ázsiai Földközi tenger hullámai törtek meg. A Tarim medencéjét és a Gobi-sivatagot ugyanis tenger borította valaha, melynek mélysége felényi, terjedelme azonban akkora lehetett, mint a Földközi tengeré. A kínaiak most is Han-hai-nak (Hanság!), kiszáradt tengernek nevezik. Partjain és szigetein telepedtek le a Pamir tövéből kivándorló népek. Egy részök pásztor maradt és sátrak alatt élt, más részük azonban már korán művelni kezdte a földet, sőt városokat is épített (az Altáj környékén), ércet és vasat fejtett, mesterségeket űzött, de a szelídebb művészeteknek, különösen a zenének is hódolt. Itt keletkezett az első vallás, itt kezdték »az Úr nevét segítségül hívni«. Idegen törzsek — leányrablás útján — itt kezdtek összeházasodni. A társadalmi és az állami élet eszméi itt indultak fejlődésnek és itt épült a hagyományokból ismeretes első nagy tengeri hajó (Samasnapisti, a bibliai Noé bárkája), kétségkívül akkor, amikor a partok és szigetek közt kisebb hajók és csónakok már különben is élénken közlekedtek.

Ezt a fejlődést majdnem tönkretette egy váratlan szerencsétlenség, a vízözön, vagy inkább az a körülmény, hogy Ázsia belső tengere rést talált, lefutott s a Jeges-tenger és a Káspi-tó összeköttetése megszakadt. A biblia Noéja, a sumírok Samasnapistije, a hinduk Satjavatrája, a görögök Deukalionja, a kelták Huja ugyanazon vízözönmonda középpontjai. Az a 88 monda azonban, amelyet Andree mind az öt földrészből közölt és amelyet Kálmány Lajos a magyar népköltésből mintegy 20 változattal növelt, nem mind ugyanerre a nagy csapásra vonatkozik; s amennyiben *más* áradásokkal foglalkoznak, nem is egyeredetűek. Részleteikben néha bámulatosan találkoznak; így a magyar mondák teljesebbek ugyan mint a votjákok megfelelő meséi, de egészben véve megegyeznek velük. A bibliai és a mohammedán hatás mellett mind a kettőn meglátszik a hindu vagy a parszi eredet némely nyoma. Magának a bibliának elbeszélése részben megegyezik a legrégibb ösmert népnek, a sumírnak feljegyzéseivel.

A tenger lefutásának irtózatosszerű természetű tüneménye adott tehát alkalmat a *vízözön* mondájára, mely megmaradt majdnem minden nép emlékezetében.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

ELŐÁZSIA ÉS AEGYPTUS.

A legrégebbi monda szerint »maguk az istenek is remegtek az égben, menedéket kerestek a vízőzön elől és keservesen jajgattak trónjaikon. Hat nap, hat éjszaka tartott a szél, zivatar, orkán uralma. A hetedik nap hajnalán elállt az eső, lecsillapult a vihar, mely hatalmas hadsereg módjára csatázott. A tenger leapadt, a szélvihar elült. Az egyetlen menekülő, Samasnapisti király, sírva siklott végig bárkájával a tengeren; az egész emberiség iszapba fult s a holttestek úgy úsztak körülötte, mint a fák. Kinyitotta bárkája ablakát; s mikor a világosságban széttéekintett, bánat fogta el a szívét. Leült és sírt. Arcán végigcsorogtak könnyei.«

Az Ararát, ahol bárkája megállott, a magyar Péchvárady Gábor 1514. évi tudósítása szerint, olyan magas, meredek és sziklás, hogy még senki sem mászhatott föl havas ormára. Egy örmény barát, ahogy a magyarnak önmaga mondta, tíz napi kapaszkodás után a hegy oldalában angyallal találkozott, ki a bárka egy darabjával s azzal a jó tanáccsal vigasztalta meg, hogy elérhetetlen után ne törekedjék. 1829 óta már mégis többen feljutottak az Ararátra s a tudomány most a vízőzön körülményeivel is behatóbban foglalkozik. Olyan csapásnak tartja, amely elsősorban az ázsiai belső tenger partjain lakókat sujtotta. Valóban, a most is ott lakó turániaktól származik a róla szóló legrégebbi elbeszélés. Még az Európába szakadt turániak, a kámaparti votjákok és a tiszaparti magyarok sem csupán a bibliában fentartott részleteket regélik róla. De a vízőzön, ha bibliai időpontja nem véletlenül találkozik az utolsó jégkorszak végével, a történelem szempontjából alig jelent egyebet, mint a szőregi népmesének az a biztosítása, hogy »a vízőzönben multak ki az óriások meg a tündérek«. Mindössze a történelemelőtti idők szünetezését jelenti.

A nagy veszedelem után, a biblia szerint, az egész emberiség más vidékre költözött; ezt jelenti ugyanis az a tudósítás, hogy Noé bárkája a megmaradt embereket Armenia felé vitte. A fajtákra való szakadást maga a biblia a most következő időkre teszi. A fajták valóban csak vándorlás következtében keletkezhettek. Az új föld, az új haza az emberek testi és lelki tulajdonságait mindenütt módosította, ha őseredetiségéből nem is vetköztette ki teljesen.

Kínai és mongol hagyományok szerint ez a vándorlás csak később történt meg. Az emberek ott maradtak a Han-hai, a »kiszáradt tenger« partjain, melynek természeti viszonyait a vizek lepadása teljesen megváltoztatta. A megmaradt mocsarak, lápok, tavak vizét csatornában vezették el földjeik öntözésére. Újabb utazók ezernél több ilyen kisebb-nagyobb csatorna nyomairól beszélnek. Keresik a sivatagban épült városok romjait s felteszik, hogy a hegyek tövében egyik tanya a másikat érte. A futóhomok azonban egyre terjedt; a folyók kiszáradtak vagy elvesztek a pusztában s a megélhetés mind nehezebb, végre csakugyan lehetetlen lett. Századok multán az emberek belefáradtak a természet mostohasága ellen való küzdelembe s egymásután odahagyták őshazájukat, melynek emlékeit Stein Aurél hazánkfa ásatásai csak napjainkban kezdték felszínre hozni. A Pamir tövében, a Taklamakán-sivatagban homok alá temetett városokat tárt fel és egész levéltárt gyűjtött össze a legkésőbb Nagy Károly korabeli szanszkrit, kínai és tibeti iratokból. Bebizonyította, hogy a telepek elhagyásának legfőbb oka az *öntözőcsatornák elhanyagolása* s nem valami váratlan természeti válság volt. Cholnoky Jenő tovább ment s a népvándorlások

okát úgy a legsötétebb ókorban, mint a középkorban az öntözőcsatornák elromlásának s ennek következtében a földművelés tönkrementének, tehát roppant *gazdasági válságnak* tulajdonította. A kivándorló népek új hazáikban is hívei maradtak a csatornarendszernek s az öntözésen alapuló földművelésnek.

Költözésök irányát nemcsak a kurgánok, moundok, kunhalmok jelölik, hanem — ezek közelében — a vízszabályozó és földöntöző csatornák is. Azonban csak a Belső-Ázsiából a szélek felé vándorló népeknél. Az Európából Ázsiába vándorló árják, az Arábiából Afrikába költöző sémieket nem vitték magukkal, hanem útközben tanulták meg a csatornaépítés tudományát.

Turán felől, Ázsia belsejéből jött népek alapították a Föld legrégebbi ösmert államait: Élámot, Babilóniát, Kínát. A turáni hagyomány csak turániakról beszél s velök egynek veszi Ázsia belsejének minden népét. Mások azt hiszik, hogy ennek az emberiségnek nem voltak sem ősfajtái, sem ősnyelvei; s tiszta, keveretlen fajtái ma sincsenek. A történelemelőtti idők műveltsége közös volt. Házai, ruhái, szerszámai, fegyverei körülbelül egyformán készültek. Eszerint csak egyetlenegy emberiségről lehetne beszélni, amelynek fehér, sárga és fekete színű népei erő és szépség tekintetében különböztek, de egyébként nem osztályozhatók. A történelem helyesebben is jár el, ha figyelmét nem az emberiség *megoszlásának* ködbe vesző folyamatára, hanem arra a pillanatra fordítja, mikor a fajok már teljesen megalakulva, tehát fejlődésük második fokán lépnek eléje. Ez némelyek szerint csak valamikor Kr. e. 1300 táján történt, mikor a történelem már nagy emberekről és drámai eseményekről beszélhetett. Akkor már a nemesebb fajok alsóbbrendűekkel keveredvén, harmad-negyedrangú fajok keletkeztek. Olyan népek, amelyek testi tulajdonságaikat, tehát faji jellegüket és vele történelmi jelentőségüket nem tudták a küzdelem idején megőrizni, hátrább szorultak.

Éleslátás, történelmi tudás mellett, költői szárnyalás és ihlet kellene ahhoz, hogy elképzeljük, mint áradt szét az élet Ázsia belsejéből a partok felé, sőt más földrészekre is. Lelki szemeinkkel látnunk kellene a pásztorokat és földműveseket, amint északra, északnyugatra terelgetik nyájaikat és eljutnak Európába, sőt dereglyéiken vagy a Bering-szoros jegén Amerikába is. Ma ösmert nyolc főnyelvüket (a finnt, mordvint, cseremiszt, lappot, zürjén-votjákat, osztjákat, vogult és magyart) nem egyszerre, hanem évezredek alatt fejlesztik ki. Akármilyen kiváló tulajdonságaik vannak is egyébképpen, az államalkotó és az intézmények fentartásában szerencsésebb árják mellett, akik pedig még osztatlanok voltak, mikor ők már több részre szakadtak, lassan-lassan hátraszorulnak. De nemcsak észak felé nyomulnak Belső-Ázsia földművesei, hanem kelet és dél felé is. És míg amarra Kínába, Koreába, végre Japánba jutnak el, addig délen Indiát, délnyugat felé pedig (mint élámiak, sumírok, médek) Irán nyugati részeit és Mezopotámiát keresik fel. Némelyek szerint még Afrikát, a szomáliak és gallák mai területét is meglátogatják; sőt akadnak olyan olasz tudósok, kik szerint az etruszkok, pelasgusok is turáni eredetűek.

A turáni hatás tehát a Tirreni tengertől a Sárga tengerig, sőt az Indiai és a Csöndes óceán északi felének partjain is érvényesült. Vannak, akik tagadják az Amerika felé való terjeszkedés lehetőségét, de a mongolféle népeket, például

a malájokat, még ezek is hozzájuk számítják és így ők sem csak Ázsiát tekintik hazájuknak. *Deniker* és *Nagy Géza* szerint zömük (a finnugorok, turkok, szamojédok) embertani jegyeire nézve közelebb áll az ajnó- és indonéz-maláj fajtához, mint a mongolhoz. Ez utóbbi a turáni (mongol, tunguz, japáni) népeken kívül az izoláló nyelvszerkezetű (kínai, tibeti, indonéz fajjal kevert hátsó-indiai, sarkvidéki, csukcs, gilják stb.) népeket is magában foglalja.

Nyelv tekintetében a turániak nem a mongol fajta izoláló népekhez, hanem a ragozó indo-afrikai kusitákhoz, dravidákhoz, kolhokhoz és nubákhoz csatlakoznak. Ősnépük, a tudósok egy része szerint, sokkal előbb keletkezett mint akár a sémi, akár az árja ősnép.

Az árja vagy inkább *indogermán* nép legrégibb nyelvemlékei — az indusok Védái, a párszik Zendavestája — szintén Ázsiában maradtak fenn. A tudósok eleinte ellenmondás nélkül a szanszkritot tartották az indogermánok ősnyelvének, a két Indiát pedig az indogermánok őshazájának. Azonban ezt az őshazát több mint félszázad óta mind idebb, nyugaton : az Ural-hegység táján, Németországban, sőt Skandináviában is keresik. Árjakon sokan csak az indusok és az irániak őseit értik s ősnyelvnek nem ismerik el a szanszkritot. Az ősnyelvet az indusok, irániak, örmények, görögök, albánok, latinok, oskusok, umberek, kelták, germánok, litvánok és szlávok nyelvének összehasonlítása alapján ernyedetlenül kutatják. Mindenesetre több indogermán nyelv volt, mint amennyit ma ismerünk. Meltzl szerint különös szeszélye a történelemnek, hogy a germán irodalom három korszakos mozzanata hazánk erdélyi részeiben, tehát nem indogermán területen indult meg. Itt szerkesztette Dioscorides görög orvos glosszáriumát, amely a legrégibb gót szavakat tartalmazta ; három századdal később Vulfila ott készítette az első gót bibliafordítást ; és Opitz, az újkori német álklasszicizmus alapítója, ott gyűjtögetett adatokat a Dacia antiquához. Az európai származás hívei az indogermánoknak egy északról dél felé irányuló vándorlásáról beszélnek, amely áterjedt Kis-Ázsiára is és onnan tovább. Némelyek burkoltan magukat az árjakat is európai bevándorlóknak tekintik s így megfordítják azt az elméletet, amely az ázsiai árjaknak Európába való vándorlását hirdeti.

Virchow valószínűnek tartja, hogy a neolit korbeli faj az árja jelleghez állt legközelebb. Észak- és Középső-Európa neolit emlékeit egyenesen az indogermánoknak tulajdonítja. Másfélezer esztendővel Krisztus előtt az árjak még osztatlanul éltek együtt ; kőeszközöket használtak, pásztorkodtak, néhol jevo nevű szalmás gabonát termesztettek és nyomorúságos kunyhókban laktak. Legrégibb nyelvemlékeikből csak annyi derül ki, hogy olyan földön éltek, amelynek hajózható vizei, nyírségei, havas telei voltak s a tél, tavasz, nyár nagyon érezhetően különbözött egymástól. Ezek az adatok főképpen Középső-Európára és Szibéria déli részére s még talán az Oxus és a Jaxartes forrásvidékeire illenek. A nyelvben kínálkozó felelettel beérni nem lehet ; de még az antropológia és az archeológia sem tud eddig kielégítő választ adni. Újabban úgyszólván megszüntetik a fajták korlátjait ; hiszen a sumír-alaródi (sumír és kaukázusi) nyelvcsaládba sorozzák a sumír nyelven kívül az alaródiakat is (a kisázsiai, észak-szíriai, ösörmény, kéta, turuki, mitanni, kummuchi (kun ?) kassi, namari,

madai nyelveket), valamint a csak kétezer év óta ösmeretes uralaltájiakat, sőt az indogermánokat is. Közülök a keleti ókor történetében a madait (médet) és az óperzsát tartják a legfontosabbnak.

Az emberiség biztos története és művelődése ezekkel a sumír-alaródi népekkel kezdődik.

II. A sumírok országa.

Tudósok Grotefend óta, tehát több mint száz esztendő lefolyása alatt, (újabban különösen Koldewey, Morgan, Scheil) a Tigris és az Eufrátesz közt és a szomszédos Élamban, különösen a perzsiai Susában, több százezer cseréptáblát ástak ki. Ezeknek feliratai vezettek arra a feltevésre, hogy a Föld legrégebb művelt népei a sumírok és az élámiaiak. Közülök alkalmasint *Élám* a régibb ország; az a terület, amely a Zagros-hegységtől délre a Perzsa-öbölíig terjedt s közepét a Kerka és Karun vize öntözte.

A sumírok országa ettől nyugatra, a Tigris és az Eufrátesz alsó folyásánál terült el. Kiterjedése Hátas-Mezopotámiától délre, az Iráni felvidék nyugati párkány hegyei, a Perzsa öböl és Szíria közt akkora lehetett, mint a mai Dánország, vagy a Duna-Tisza közének alföldje. Főfolyója az Eufrátesz, 1780, a másik pedig, a Tigris, 1146 km. hosszú kanyargás után szakad a Perzsa-öbölbe. Ebből gazdag iszapjukkal azóta egy Pest vármegye területével felérő medencét töltöttek be. Áradásaikkal, lerakódott iszapjukkal pompás termőföldre tették az egész kis országot, melyet Kinginek (a csatornák és nádasok országának) neveztek, s melyet ma az ókor Hollandiájának is mondhatnánk. A novemberi, decemberi esőzések idején hatalmas tónak látszott az egész terület, míg a nyár rendkívüli forrósága sivataghoz tette volna hasonlónvá, ha a sumírok csatornáiban nem vezetik el a folyóvizet földjeik öntözésére. Datolyapálma, iringó és nád volt a síkság jellemző növénye, búza, árpa, szezám és köles a legszokottabb gabonája.

A nádasokban oroszlánokra, vaddisznókra, vadökrökre, antilópokra, vadlovakra vadásztak. Háziállataik a barom, juh, kecske, kutya, szamár voltak. Ásványok az áradásos területen nem lévén, az épületeknél használt követet, a szobrokhoz, díszítésekhez szükséges alabástromot és márványt, a mesteremberek számára való aranyat, ezüstöt, rezet, vasat, ónt stb. hajókon, főképp az Örmény felvidék felől szállították.

Nem csoda, hogy Káldit, ezt a szép földterületet, az ókor kertjének nevezték és értjük Herodotos lelkesedését, aki szerint ott több datolya és gyümölcs termett mint bárhol a világon. Újabban Delitzsch nyomán nagyon hódít az a felfogás, hogy ezen a területen keresendő a bibliai paradicsom is, melyet négy folyam áztatott: a Chidekel (Tigris), a Phrath (Eufrátesz) és két folyónak vélt csatorna, a Pison (Pallakopas) és a Pichon (Sat-el-Nil). Csakhogy ennek a paradicsomnak a szépségeit, amint ezt már a csatornák építése is bizonyítja, nem a természet, hanem az emberi szorgalom, az emberi kéz munkája teremtette meg. A paradicsom képzetét különben az ismeretlen őshazából hozták magukkal a költöződő népek. Az ősök szorgalmának eredményeit a kései unokák az istenek ajándékának tekintették, amelyet azonban már nekik munkával kell meg

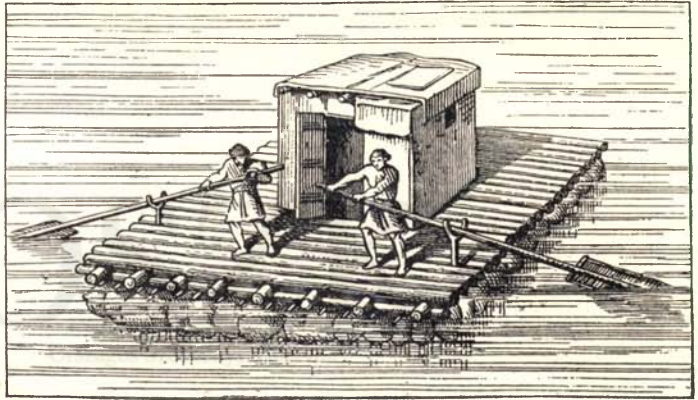

tartaniok. Abból a kenyérből, melyet, mint ők hitték, csak nekik kell verekükkel enni, a British Museum az utánuk következő nemzedékek számára is megőrzött egy darabot. A világnak ez a legrégibb kenyere ennek a paradicsomi területnek egyik Kr. e. 1560 évvel megásott sírjából került napvilágra.

A sumírok kis országának legrégibb városai délen feküdtek. Így *Urudugg*, később Eridu, a »Föld közepe«, mai néven Abu Shasein, a sumíroknak legősibb és legszentebb városa, a föld és víz istenének, Eának székhelye, a Tigris, Eufrátesz és a Kerka torkolatának táján épült fel. *Ur* (Mugair), a Holdnak, odább északon : *Larsa* (Singir, ma : Senkerek) a Nap istenének volt szentelve. Ez utóbbi város környékét a zsidók Szinéár-nak, vagyis a sumírok mezejének nevezték. Itt és *Girsuki*-ban nagyszerű piramisok romjaira akadtak.

A távolabbi városok szintén hatalmas királyságok voltak valaha. Így *Sirgulla* (a mai Zerghul) és *Uruk* (a bibliai Erech, most Várka), mely utóbbi egész Babilónia leg-szentebb temetője.

Az északibb városok későbbi eredetűek és lakosai *Agadi* (Akkád) városának tájshólásával beszéltek. Ez és *Kis* (Uhai-mir?) az ország végvárosai közé tartozott. És valóban, az utóbbi területén emelkedett a *Char-sag Kamma*, azaz »az ország halma«.

20. ábra. Kelek, vagyis tutaj a Tigrisen.

Akkád földön virult *Pintir*, »az isten kapúja«, a régi, már 4200 táján említett szent város is. Valamennyi város közül legkésőbbben, 1900 után, 103. királyának idejében : *Gisgalla* vagy *Babel* (Babilon) emelkedett politikai vezetős szerepre.

A honfoglaló királyok (*lugallok*) katonai hatalmukkal egyesítették az országot, azonban a fejlődő városok sok tekintetben megbontották ezt az egységet. Saját papi fejedelmek (a *patiszuk*) alatt egy-egy vidék vallási, művelődési, sőt politikai törekvéseinek középpontjaivá lettek. A világ legrégibb ösmert uralkodója *Sirgulla* királya, *Ur-Nina*, Kr. e. 4500 táján hódolatra bírta, de egyúttal mindenképpen kitüntette a papságot. Templomépítéseivel az alföld első *képfaragó iskolájának* keletkezésére adott alkalmat. Nagy templom- és palota-építő volt utóda, *Ur-ganna* vagy *Uru-Kagina* is, akinek nevéhez fűződik az emberiség első ismert írott emléke. Rendezni kívánta az egyháznak az államhoz való viszonyát. A patiszut, mint papi fejedelmet, maga után az ország első méltóságává tette és fejedelmi palotát emelt számára. Észak leghatalmasabb államának, *Kis* városnak királya, *Meszilim*, mégis éppen a papság segítségével verte le. A déli apró államokat rendre hódolatra kényszerítvén, a hatalmat mindenütt a patiszukra, mint helytartókra, ruházta.

A patiszuk félezredéves uralkodása alatt Kis, Agadi vagy Uruk királyai vitték a hegemoniát; ez annál fontosabb körülmény, mert 3000 táján ezek a városok már *sémi hatás* alá kerültek.

A *sémiek* őshazája Arábia. Ennek három tengere közt szabadon kóboroltak nyájaikkal és csak a negyedik oldalon, észak felé érintkezhettek a szárazföld többi népével. Ez a földrajzi helyzet, ez a korlátozottság tette az arabokat a legjellegzetesebb sémiekké. Amint a természetes határokon túl terjeszkedtek, azonnal más népek, más fajok műveltségéhez kellett alkalmazkodniok. Először Mezopotámiában tapasztalták ezt, amelyet ők Arámnak neveztek s melynek területén arámiaknak hitták magukat.

A *sémi befolyás* Agadi vagy királyának, *Szárgonnak* trónraléptével (3800) kezdődött. Ez a fejedelem, csekély kivétellel, az egész Sumírt, sőt Élámot és Szíria egy részét is meghódította. A sumír műveltséget tisztelte és terjesztette, sumír íródeákokat és művészeket vitetett Agadiba, összeíratta a két nyelv főbb szabályait, lemásoltatta a sumírok legjelesebb irodalmi műveit. Sok ezer ilyen cseréptáblával vetette meg Uruk könyvtárát, mellyel ezt a várost hosszú időre a sumír tudomány középpontjává tette. Fiának, Navamsinnak (3750) sémi arcvonásait harmadfélszázad múlva a legrégibb ösmert domborúmú öröktette meg.

A Shat-el-Hai és a Tigris között levő ősi terület, mely alattuk is megőrizte függetlenségét, mindent elkövetett a sémi befolyás megtörésére. Sirgulla patiszija, *Gudia*, 3100-ban bámulatos épületeket és műemlékeket emelt, amelyek a sumír műveltséget a maga teljes fényében és eredetiségében tárják elénk. Telloi palotájának romjai közt a szobrok, ékiratok, épületdíszítések, edények nagy tömegét találták; a fajtörténet szempontjából legérdekesebbek a tiszta turáni jeleget mutató szoborfők. Gudia nemcsak palotákat és templomokat,

hanem várakat is épített. Hatalmát észak felé (a későbbi) Ninivéig terjesztette; ott a víz istenasszonyának, Gannának, templomot építtetett, s a sumír istenségeket és ékírást Asszur (»Vizes síkság«), vagyis Asszíria földjén is terjesztette. *Vele kezdődik tehát Asszíria művelődése*, mely azonban sohasem adott ennek a sémi területnek sumír jeleget.

Körülbelül száz esztendő múlva Gudia egyik utóda, *Ur-Bahu*, Sirgullából Urba tette át székhelyét, hegemoniája alatt egyesítette Dél-Babilóniát s helyreállította a *független sumír királyságot*. Fia, *Dungi*, már Ur, Sumír és Akkád királyának nevezte magát. Országá több helyén, különösen Sirgullában, sok templomot emelt az isteneknek; sőt idegen isteneknek is, mert Sirgullába ő vitte be a sémi Nergal tiszteletét. A sémi befolyás nőttön nőtt; papi fejedelmek már sémiek is lehettek, 2700 táján pedig Sumír és Akkád népe a sémi származású nisinnai királyok uralkodása alá jutott. Hogy a turániak és sémiek ekkor már összevegyültek, meggyőzően bizonyítja az *újsumíri nyelv*, mely először

21. ábra. Gudia király szobra
3100-ból. (Telloi lelet.)

mezők már sémiek is lehettek, 2700 táján pedig Sumír és Akkád népe a sémi származású nisinnai királyok uralkodása alá jutott. Hogy a turániak és sémiek ekkor már összevegyültek, meggyőzően bizonyítja az *újsumíri nyelv*, mely először

ebben az időben jelenik meg az ékiratokon. Egyébiránt Urban is voltak sumír királyok, sőt északon, Bábelben, a tizenegy első papkirály is (2403—2035.) még jobbadán sumír származású.

III. Három faj versengése Martu (Nyugat) uralmaért.

Valószínűleg a sémieket növekedő befolyása, vagy a délbabilóniaiak gyarapodása okozta, hogy az *élámiak* 2280 táján Kudur Nachundi vezetése alatt Káldira törtek, Uruk környékét elpusztították s Larsát megszállták. A külföldi kalandozásoknak ebből a korából való Manichtou Irba susai (paraszai) obeliszkje, mely 12.500 ékiratos jegyben Sumírország minden helységét, valóságos telekkönyvét tartalmazza, s annak a jele, hogy az élámiak nagyon jól tudták, hol, mit és mennyit sarcolhatnak a szomszédságban. Uralmukat azonban nagy veszedelemmel fenyegette a *sémiek vándorlása*. Ez a vándorlás századok óta sohasem szünetelt. Merker kapitány szerint (1904) a masaik Kr. e. előtt már 4—5000 évvel a Szuezi szoroson át s a Nílus völgyén fölfelé vándoroltak ki Afrikába, a Kilimandsaro tövébe, hol hagyományaikat ezredéveken át megőrizték.

Kelet-Afrikát a Szomali félszigettől a Fokföldre mind ilyen kivándorló sémieket szállták meg. Ennél sokkal ismeretesebb az az arábiai népvándorlás, mely egyideig az Eufrátes jobb partján tartott pihenőt, de onnan 1950 táján Ábrahám vezetése alatt nyugatnak fordult. Palesztinában kánaáni rokonaik ezeket a honkeresőket *hibrik*nek (hébereknél, bevándorlóknak) nevezték. Alig hogy ezek a hibrik ott megtelepedtek, *Kudur Lagamar* élámi király a larsai, babilóni és (a Babilontól északkeletre uralkodó) góji királyokkal együtt a Sinai félszigetre, majd Kánaánra tört s 1940 táján Sziddim völgyében megverte az adózni vonakodó szodomai, gomorrai stb. királyokat. Ekkora sereg odáig sohasem járt a Földközi és a Veres tenger közelében; nem csoda tehát, ha egész *népvándorlást* okozott a megrémült sémi beduinok közt.

Az Arábia felől jövő sémieket (punok) *Hammurabi*, a bibliai Amrapehl (1923—1868) vezetése alatt Babilóniára vetették magukat. Összetörték az élámiak fenhatóságát, megszüntették a sumírok politikai hatalmát, Sumírt Akkáddal együtt sémi uralom alatt egyesítették s rajta Babilonból uralkodtak. A nagy pun király a viszonyokhoz alkalmazkodott. 282 fejezetben összeíratta a sumírok törvényeit. A világnak ez a legrégebb törvénykönyve Susában egy hatalmas kötömbön maradt meg és a sumírok fejlett társadalmáról (birtok- és vagyonszerzésről, hadieréről, családi életéről stb.) tanúskodik. A nagy király gondoskodott róla, hogy hetenkint egyszer minden alattvalója tyúklevest egyék, jól éljen, kényelmesen lakjék. A telkek, házak értéke nagyban növekedett, a nép vagyonosodott s jólétnek örvendett. A király bölcsen kímélte a sumír hagyományokat. Első gondoljai közé tartozott, hogy fényesen helyreállítsa a napisten larsai templomát, az istentisztelet középpontjává azonban Bábel város istenét, Mardugot tette. Idegen isteneket is befogadott a hazaiak közé és istennek nyilvánította Tásmitot (»A meghallgatást«), ki meghallgatva könyörgését, győzni és (55 évig) uralkodni engedte.

A sémiek vándorlása nemcsak Káldit, hanem az egész Martut (Nyugatot, főképp Szíriát) is fenyegette. Ennek népei, különösen a *kattik*, annál nagyobb veszedelemben forogtak, mert az árják viszont észak (Kis-Ázsia) felől szorongatták őket. A három — *sémi, turáni és árja* — népfaj tehát először az Eufrátes partjain mérkőzött meg egymással.

A *kattik* a *kéták* (géták? hititák, hetiták) népcsoportjába tartoztak. Szobraikon sasorral, nagy szemekkel, gyöngyös szakállal, varkocsos hajjal, kucsmával, testhez álló ruhával, felgömbített hegyes cipővel, nyíllal, puzdrával ábrázolják őket. Egyiptomi képírók szerint alacsonyak, sárgabőrűek, mongol-arúak. Legrégibb ismert hazájuk Kappadókia, Kis-Ázsia belseje. Nem éltek elszigetelve, mert hiszen Kis-Ázsia északnyugati részeit, sőt a Fekete tengertől délre eső néhány táját is rokonaik, a kalibok, muszkik, kammuchok, kaskik és tabalok szállták meg. Kappadókiában és a Taurus szorosai közt még ma sem vesztek ki egészen és emlékeik Szmírnától Hebronig nyomozhatók. A kétá műveltségre, melyben a turáni és az árja elem idáig elválaszthatatlanul jelent meg, világot vethetnek azok az ásatások, melyeket egy londoni természettudományi társaság 1901-ben Aleppo közelében kezdett meg, hogy föltárjon egy láva alá temetett várost, melynek domborúműves kapuja mögött széles utcák, házak és hidak maradtak meg épségben.

Ezékiel próféta szerint Jeruzsálem anyja is kétá s kéták alapították a kisázsiai partokon Szmírnát, Efezust és más városokat. A *kétfejű sas*, amelyet a boghazköji domborúmű ábrázol először, ezeknek a »szkiták«-nak útján birodalmi jelvény lett s tőlük került más népekhez. Sajátságos ékirataikra a tudósok csak újabban lettek igazán figyelmesek. Legkiválóbb kutatójuk, *Sayce*, egészben véve nem utasította vissza Torma Zsófia véleményét, hogy a babiloni, trójai és hunyad-tordosi agyagkészítmények jelképes föliratait az olvasásnak, vagy inkább a megoldásnak ugyanazon módja szerint lehetne kibetűzni. Azonban, ha valaha sikerül megfejteni a kétá iratokat, akkor azok, *Winckler* Hugó szerint (1902), alkalmasint különböző nyelveken fognak hozzánk szólni.

A kéták lassankint a Taurus szorosain át dél felé terjeszkedtek. Ezt az Európa felől a Hellespontoson keresztül már külön faj gyanánt visszaözlő *árják*, különösen a *thrákfélék* okozhatták. Habozás nélkül elfogadták Phrygiában, Trója környékén a kétá műveltséget, Lydiában királlyá is kétát tettek, a belöldön megmaradt törzseket pedig nem háborgatták.

Ezek a törzsek mindenesetre összeköttetésben maradtak az új kétá (*katti, kitti*) birodalommal, mely a Taurustól délre az Eufrátes legnyugatibb kanyarulata és az Orontes (El-Azi) közt alakult, sőt Szíria nyugati részét is megszállták. Azonban a sémiek vándorlása 1900 táján a Holt tenger mellől mindinkább észak felé szorította őket.

Északról az árják, dél felől a sémiek terjeszkedése fenyegetvén országukat, a *kattik* fajrokonaikra, a sumírokra és az élámiakra akartak támaszkodni. Mikor *Hammurabi* vezetése alatt a sémiek Sumír és Akkád függetlenségének véget vetettek, mindent elkövettek, hogy rokonaik örökségébe ők üljenek. Az Eufrátes völgyén fölfelé a Föniciába vezető karavánút különben is az ő földjükön keresztül vezetett; s ha már Föniciát s vele a *tengerpartot* elvesztették, legalább a *folyami*

22. ábra. Samas isten átadja Hammurabinak a törvénykönyvet. (Hammurabi stelájáról.)

közlekedést kellett biztosítaniok. 1730 táján tehát haddal rontottak a sémi kézben levő Babilonra, elrabolták a nemzeti istenek (Marduk és felesége, Zarpanit) szobrai s lázadásra bátorították Babilónia minden alattvalóját.

Most azonban élámi rokonaik, a *kassiak* (kosseiták) akartak halászni a zavarosban. A megszorúlt Babilon segítségére siettek, hol csakhamar helyreállították a rendet, egyúttal azonban *Gandi* vezetése alatt az uralmat is magukhoz ragadták. A kassiak idáig is uralkodtak a Perzsa öböl északi partjain, a két folyam torkolatánál tehát most sem akartak túrni új foglalókat. A három rokon nép ettől fogva gyakran harcolt egymással; Babilon azonban 1700—1130 közt a kassiaké maradt s rajta egymásután 36 királyuk uralkodott. A kattik szintén megóvták függetlenségüket a sémiektől ellen, sőt irodalmuk és műveltségük következtében erősen hatottak rájuk. Két századon át (1500—1300) ők voltak Szíria leghatalmasabb népei.

Babilónia kassi uralkodói sumír műveltségűek voltak. A »hasonlíthatatlan« »nagy« I. *Kurigalzu* a sumír paloták és templomok romjait kijavítván, ezt az érdemét sumír nyelvű feliratokban örököltette meg. A királyokat kassi testőrök vették körül, akik Kara-murda, egy asszír hercegnő fiát, talán nemzeti féltékenységből gyilkolták meg, amivel a sémi asszírok újabb beavatkozásaira, ismételt győzelmeire és terjeszkedésére adtak alkalmat. Marduk Palidinnek (1171—1158) a neve is sémi volt; 1154-ben pedig a már egészen sémi Babilon meg is buktatta az 576 év óta uralkodó kassi házat. I. *Nabu-kudurriuszur* megverte és fogságba hurcolta az emiatt reá támadó kassiakat és élámiakat. Foglyait összes kassi alattvalóival együtt Dél-Babilónia tengerpartján, Élám szomszédságában telepítette le, azon a földön, hol a kassiak valaha különben is nagyobb számban éltek. 1131-ben egy mellőzött kassi ölte meg. A rendet *Marduk-nadin-achi* (1127—1105) állította helyre, akitől azonban Tiglatpilezer asszír király Babelt is elfoglalta. Utódaik majdnem 200 esztendeig békében éltek egymással. *Az ezredik év táján Káldi már teljesen sémi volt.*

IV. A sumírok műveltsége.

Sumírország megszűnt, nyelve nem élt többé, de azért úgy írtak sumíru, úgy tanították Babilónia iskoláiban, mint a keresztény középkorban a holt latint saját hazájában, Olaszországban. Valóságos világnyelv lett, amelyet Ázsia és Afrika számos népe, 1500—1100 közt maga a sokkal hatalmasabb Egyiptom is használt diplomáciai és kereskedelmi érintkezéseiben. Ez a körülmény adott alkalmat a sumírok nyelvtanának és szótárirodalmának fejlődésére.* Világszerte használták a babilóni ékírást is, amely Egyiptom és Kína közt mindenütt ösztönzésül szolgált a nemzeti írásjegyek megteremtésére.

* A XX. század elejének nyelvtudósai közül sokan valóban többet mondanak mint amennyiért a XIX. század első felében álmok álmodójának tartották *Horvát* Istvánt, aki már 1825-ben megírta, hogy vadaknak, talán őrülteknek látszanak ugyan előadásai, mivel szokatlanok; de nem mind hibás az, ami szokatlan, nem mind csalás vagy tévedés, amit még sohasem hallottunk. 1850-ben Rónay Jácint Rawlinsonnak már a magyar szókincs felhasználásával segített a babilóni feliratok megfejtésében, 1861-ben a finn Koskinen hirdette, hogy szuomiak (turániak) alapították a legrégebb

A sumírnyelvű himnuszok és zsoltárok őrizték meg a legősibb *mitológiát*, melyen különben sokat módosított már a sémieek finomabb vallási felfogása. Más népek is kölcsönöztek tőle, pl. az egyiptomiak, kik már a XV. században sumír teológiai munkákat olvastak. Dingirnek (tenger?) és dimirnek (tömérdék?) nevezték az istenséget, melyen elsősorban a látható természetet értették. Az istenség fogalmát a Jahve (a zsidók Jehovájára emlékeztető) szóval fejezték ki. *Anu* az Ég, *Nusku* a Föld, *Samas* a Nap, *Szin* a Hold, *Inlilla* a levegő, *Ea* (Ja) a vizek, *Nebo* a bölcsesség és az írás istenei. *Istar* a nagy istenek anyja (a görögök Aphroditéja), *Mirri-Duggának*, az emberek teremtetőjének, a felesége. Minden főistennek volt felesége; fiaik, unokáik a természet különböző erőit személyesítették. A csillagok imádása csak a sémi hatás idejében, 3000 után lett általános. A hét égitest (a Nap és a bolygók) nevei kivétel nélkül sumírok; t. i. *Szin* a Hold, *Nabu* vagy *Nebo* a Merkúr bolygó, *Istar* a Venus, *Utu* a nappal, *Mirri-Dugga* a Jupiter (együttal a hajnal és a tavaszi nap), *Nindar* a Mars, *Nergal* a Saturnus (együttal az őszi nap) és a hadak istene. Róluk ebben a sorban nevezték el a hét napjait.

A világ teremtésére, a paradicsomra, az angyalok és emberek bukására vonatkozó elbeszélések és ábrázolások a sémieek révén kerülhettek a sumír vallásba. A vízözön történetét maga *Samas*-napisti (szó szerint »az élet napistene«) beszélte el *Gisdubatnak*, a sémieeknél *Namraszitnak*, vagyis *Nimród*nak, a Holdisten fiának. *Nimród* 12 énekből álló éposza a 2300. év után keletkezett s az arámi irodalom alkotása, azonban maga a mítosz őssumír. Utóbb több részlet ment át belőle a görögök Herakles-, Melikertes- és Glaukos-mondájába. Mind a három bibliai emberfaj jogot tartott *Nimród*hoz. A középkori magyar krónikák inkább pogány, mint bibliai alakjában fogadták el ezt a mondát, s *Nimród*ot megtették a bábéli torony építőjének, az első fejedelemnek és a magyarok ősapjának. Sumír és sémi vallásos nézetek egyeztetéséből keletkezett *Istar pokolban való utazásának* éposza. Ezekhez az elbeszélésekhez még a sumír és az arámi nyelven írt kisebb époszoknak, állatmeséknek egész sora csatlakozik.

A sumír ősrégi litteratura *zsoltárai* valóságos gyöngyei az irodalomnak és a bennük kesergő bűnösök panaszai a leggyarlóbb szabad fordításban is meghatók:

»Istennóm, sohajtva kérlek én, a szolgád,
Bűnös esdeklőnek hallgasd meg a dolgát.
A kire tekintesz, mindenki megéled;
Emberek úrnője, bizony megsegeled,
A ki könnyörögve kéri a segélyed!
Rajtad kívül igaz, kegyes isten nincsen . . .
Reám a te szemed szeliden tekintsen,
Mondd: »Legyen nyugalma!« Enyhüljön haragod . . .
Istennóm, arcodat mégis eltakarod, —
A síró galambot látni nem akarod?!«

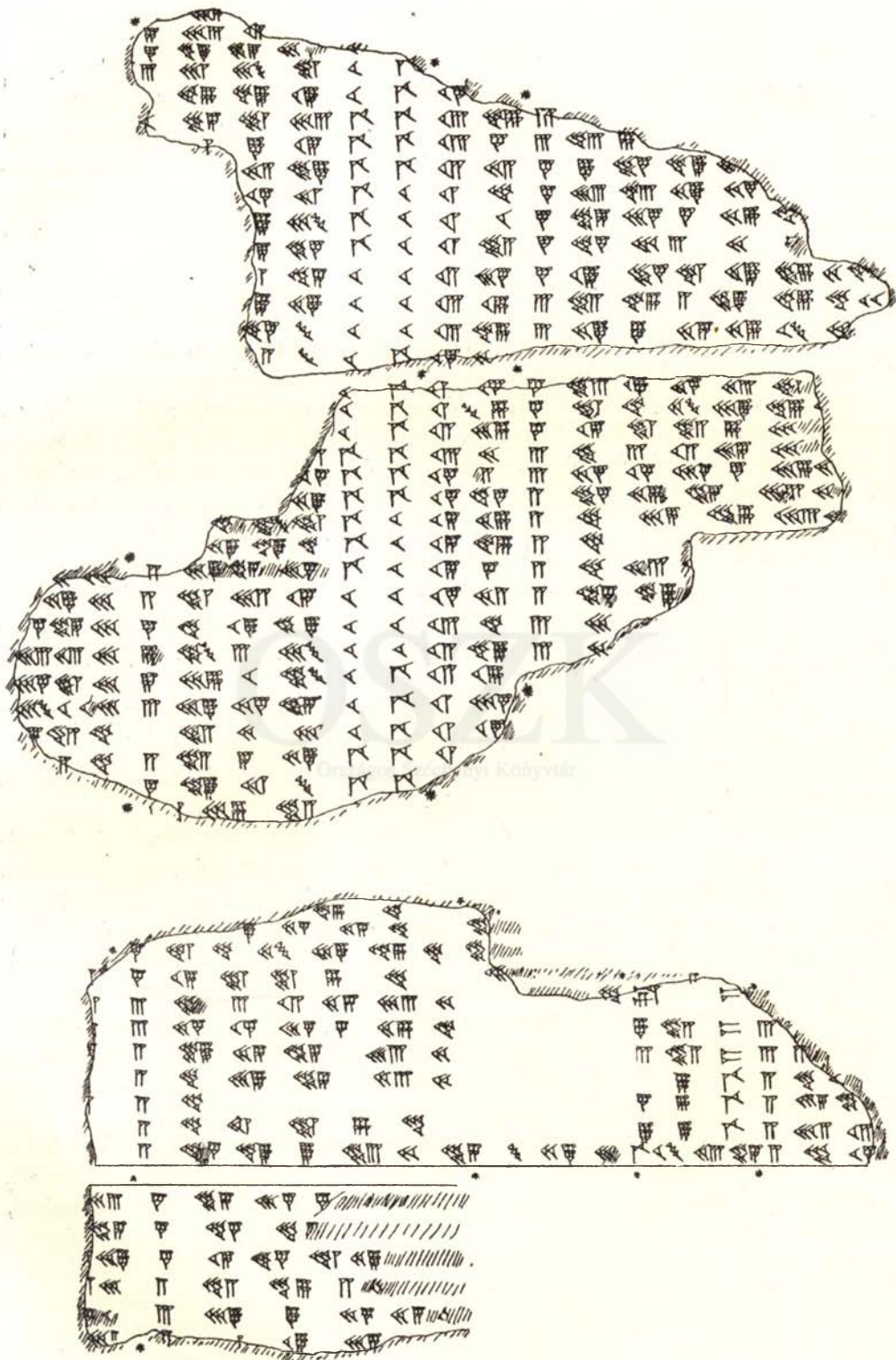
(babiloni) államot. Nézete lassankint a világirodalomba is utat tört. A rávonatkozó irodalmat alaposan ösmerteti *Mahler* Ede Babilóniáról és Asszíriáról írt úttörő magyar könyvében. A nyelv és faj kérdésében Wincklerrel együtt tartózkodásra int, de úgy hiszi, hogy a feltételezett ural-altáji rokonságot legtöbb joggal és hivatottsággal a magyar nyelvészek kutathatnák. Ezt nálunk különösen *Nagy Géza* és *Galgóczy János* tette, aki 3200-nál több sumír szöveget mutatott be.

A varázsigék és ráolvasások szintén költői munkák és a sumír irodalomnak még régebb alkotásai mint az apró dalok és közmondások.

A tudományos irodalom első jelenségei Sumírországbán a törvények és krónikás följegyzések. (A könyvnyomtatás a magyaroknál is a törvénykönyv és a nemzeti krónika kiadásával indult meg.) Ez az erős jog- és történelmi érzék mindenütt és mindvégig jellemzi a turáni fajt s a sumír- emlékek kutatásakor megbecsülhetetlen adatokkal gazdagította Kelet történelmét. Körülbelül Kr. e. 1900-ból (mások szerint 2250-ből) való *Hammurabi* törvénykönyve, mely egy ezredévre is visszament a törvények gyűjtésében s egy ezredévvel előzte meg Mózes törvényhozását. A világnak ez a legrégebb Corpus Jurisa sok tekintetben modern jogelveket tartalmaz. Törvény korlátolta a király uralkodását, s teljesen rendezte a hűbériséget, melyhez a katonai szolgálatot kötötte. A peres eljárásban az írásbeliséget követelte. A nőnek majdnem annyi jogot adott, mint a férfiúnak. Rendezte a családi életet, a vagyon- és az öröklési jogot; a földművelés, ipar és kereskedelem emelését állami feladatnak ösmerte el. Egyben-másban, pl. az orvos felelősségének szabályozásában, meg is előzte korunkat, mely a törvényhozás terén ezen több mint háromezeréves kódex alapelveit jobbadán ma is követi.

A reális tudományokban a sumírok szintén mesterei a világnak. Már 5000 táján vizsgálták a csillagokat s az első urunát (csillagvizsgálót) még Ur-Nina építtette. Megfigyelések alapján meglepően ösmerték a bolygók mozgását; pl. a Mercurius keringésében csak 22 perccel tértek el a keringés valódi idejétől. Szédítően nagy időkre vezetik vissza a sumír naptár keletkezését. Időszámításuk kezdetét a Krisztus előtti 5750. évre teszik, mikor újesztendejük először esett össze az agadiak újesztendejével, vagyis a Napnak a Kos-csillagzatban való állásával. Az esztendőt a nappálya 12 jegye szerint 12 hónapra (52 hétre), a kört 360 fokra, a fokot 60 percre ők osztották először. A hatvanas (sussu-) rendszert alkalmazták az összes *mértékeknél*, miket a világ különben is nekik köszön. Így pl. egy rúd ezüst talentumra, mely pénzrendszerük alapja volt, s mely egy köbláb víz súlyának (43·68 kgr) felelt meg, 60 minát, egy minára 60 sékelt vagy fontot számítottak; 60 ujjnyi széles volt a babilóni rőf stb. Már a tizedes törteket is ösmerték.

Mérnöki és építői tudományuk emlékei a nagy technikai vállalatok korát, a XX. századot is csodálatba ejtik. Templomaik, palotáik, tornyaik lépcsőzetesen, pirámisalakban, belül vályogból, kívül téglából épültek; ez az oka, hogy csak alaktalan romjaik maradtak reánk. A legegyszerűbb formákat és díszítéseket alkalmazták; a falakat azonban (mint a turáni nép sokhelyütt) zománcos cserepekkel, néhol arany- vagy ezüstlemezekkel tették ragyogókká. Az oszlopokat mellőzték. Az ajtókat és a kapukat ércből készítették s bejáratukhoz szobrokat vagy feliratos domborúműveket állítottak. A világ legrégebb domborúműve, *Nárám-Szin* arcképe, 3500-ból való. Agyagból sokkal régebb domborúműves hengerek is ösmereteseek, s némelyiknek korát az 5000. évre teszik. A pirámisok, domborúművek, szobrok, csatornázás és folyamszabályozás legrégebb mesterei a sumírok. Hammurabi királycsatornáját méltán sorolták a világ csodái közé.

23. ábra. A Hold változásainak táblája a babiloni cserepeken.

V. Kína és a hunok.

Kétségkívül sokat köszönnek a Földközi tenger medencéje körül lakó népek a babilóni példának; azonban, Egyiptomot kivéve, többnyire csak később tettek szert általános műveltségre. Magában Ázsiában — majdnem egyszerre — több művelődési középpont keletkezett és pedig mindenütt a földség szélein, a tengerpartokon, *de mindenütt egy, a földrész belsejéből kifelé áradó erőnek hatása vagy éppen vezetése alatt.* Ez az erő legerősebben és legtartósabban a keleti oldalon működött s így — földrajzi tekintetben akármilyen nagy ugrásnak látszik is — Babilon után a távoli Kína története köti le figyelmünket.

Kína, régiesen Tien-hszia («Az ég alja») vagy ahogy a nép ma nevezi, Csung-kuo («A közép országa») a legrégibb mindazon művelt országok közt, melyeket az Ázsia belsejéből kelet felé vándorlók alapítottak; sőt a legrégibb Földünk valamennyi mostani országa közt. *Egyfolytában ötezeresztendősi állami életre*, folytonos fejlődésre és, ami nem kevésbé figyelemreméltó, majdnem ez egész időre visszamenő történetírásra hivatkozhatik. Minden más nagy nép elveszett vagy átalakult; a kínai kissé talán megtörve, de meg nem fogyva, sőt nagyon is megszorodva él hazájában. Kelet klasszikus műveltsége úgy fűződik a kínai néphez, mint a nyugati a görög-rómaihoz. Műveltségének fejlődése két óriási korszakra osztható. Az egyik a *belföldiek* korszaka, mely a legrégibb időktől a Kr. e. második század végéig tart; a másik a *külföldi* művelt államokkal való érintkezés kora.

Az elsőnek virágkora Kung-fu-csé-nek vagy Confuciusnak (Kr. e. 551—479), a nagy bölcselkedőnek ideje. Az egész nagy korszaknak történeti forrása pedig: a kínai népdalok gyűjteménye és azok a másfélezer évről szóló műemlékek, amelyeket főképp érc áldozóedények képviselnek.

Maguk a krónikások 3082 évvel időszámításunk előtt kezdik följegyzéseiket. Honfoglalónak azt a száz családot (peszing-et) tekintették, mely Káldi és Élám szomszédságából 2300-nál semmi esetre sem későbbén indult keletre, hogy olyanforma birodalmat alapítson, amilyent több mint háromezer év múlva Oroszország területén a normánoknak egy még kisebb csapatja teremtett meg. A némelyek szerint szintén turáni shánok (miao-cék) *vasfegyverekkel* küzdöttek ellenük. A »feketehajúak« azonban leverték és Tibetbe szorították őket. Elfoglalták a Jangcekiang és a Hoangho közét és ezt a termékeny Alföldet azzal az acélos búzával vetették be, melyet az őshazából hoztak magukkal s melyet Keleten ma már csak a kínai, nyugaton pedig a magyar termel.

Pan-Ku, talán az első »császár«, kínai hagyomány szerint az első ember is volt. Tíz isteni király, az Ég, a Föld és az Ember fogalmának személyesítői, követték a trónon. Mint teljesen anyagiassá gondolkodású emberek, a dolgok végokának az erőt, az anyagot, a természetet hitték. Magát az istenséget is egynek vették a mennellyel, melyet mindenütt ott láttak maguk fölött. Ennek ékességeit: az égitesteket, az állandóság, a rend és nyugalom (az államélet feltételei) mintaképének tartották. Az isteni rend megnyilvánulásai a Napon, Holdon és a csillagokon kívül: az égzengés, a szél, továbbá az anyaföld jelenségei: a hegyek és a folyók is. Ezeknek istenei a két legfőbb szellem alatt álla-

nak és közel az emberhez, akiben szintén az istenség lakik és aki az Ég és a Föld között mintegy középső helyet foglal el. Az Égnek az ember hozott áldozatokat, az embernek pedig a Föld, mert ez neki kínálta termékeit és számára volt teremtvé. Őseit, védőszentjeit majdnem isteni tiszteletben részesítette. Abból a felfogásból indulva ki, hogy minden embernek van esze és hogy az ész az istenség jele: még a legközönségesebb kínai is papok közbenjárása nélkül fordult az Istenhez, kit önmagában érezett. A mennynek mindenki önmaga mutatta be az áldozatot, de az állam nevében: a császár. Templomaikat nem isteneiknek, hanem saját őseiknek tiszteletére emelték. Mindenben megnyugodtak és adolgokat úgy fogadták el, ahogy azok adattak. Vallásuk a legjózanabbak közé tartozott és, Lóczy szerint, természetfölötti személyeket egyáltalában hiába keresünk ősrégikben.

De patriarchális koruknak minden munkáját majdnem teljesen tönkretette a kétszer is megismétlődő *vízözön*. Ezen a csapáson alkalmasint a Jangce-kiang és a Hoanghó szörnyű áradásait értették. Hogy ezek milyen arányúak és milyen pusztítók lehettek, elképzelhetjük abból, hogy a Hoanghó még a mi korunkban, 1887-ben is, 7 millió embert söpört el a Föld színéről, tehát többet mint a század valamennyi háborúja együttvéve. Az első nagy veszedelem után *Fu-szhi* (Fo-hi, 2953—2839 ?) s a második után pedig *Jau* (2357—2257) császár — mindkettő még mindig mitológiai alak — azonnal hozzálátott az ország rendezéséhez. Vallást és böcs törvényeket adtak s a népet újból munkára szoktatták. A hagyomány nekik tulajdonítja az írás, számítás, csillagösmeret, zene s a mértékek behozatalát, az első csatornák s töltések építését és még sok más nagyszerű intézmény megteremtését. Ezeknél az adatoknál sokkal több történelmi hitelt érdemelnek azok, melyek a nagy *Jü* császárról maradtak ránk. *Jü* 2208 táján az első ismert uralkodóháznak (a *Hszia-családnak*) és vele a rendszeres államéletnek alapítója. A *jü-lu-funi* sziklafeliraton azzal dicsekszik, hogy a déli folyókat szabályozta, a mocsarakat lecsapolta. De a birodalom, melyet csak az ő személyes nagysága tartott össze, utána ismét 9 tartományra (*ceu-ra*) szakadt s a hatalmas fejedelmek keveset törődtek császáruk akarataival. *Tai-Kang* császárt a kínai irodalom legrégibb (a XXII. századból való) költeményében léha életmódja miatt öt testvére nyíltan meg is leckéztette. A második testvér ilyenformán:

»Ki otthon a kéjt óhajtja,
Odakinn a vadat hajtja,
Kastélyt emel, falát festi,
Öröme bor s hárfa hangja —
Szerencsését s magát veszti —
Megszámlálva már a napja!«

A műveltség terjedését és megerősödését külön helyi középpontok alakulása segítette elő. 1100 táján Kínában *közműveltségről* lehet beszélni, mert akkor már *maga az állam állított fel népiskolákat s ingyen taníttatta bennük a parasztgyermekeket, kik egy sorban ültek Vu-vang császár fiaival. Vu-vang* buktatta meg (1122) a második (*Sang*-) uralkodóházat, mely ragyogó fényű palotáiban a kicsapongásoknak élt.

A történelemnek Vu-vanggal biztosabb, de sok tekintetben szomorúbb korszaka kezdődött. Mostantól fogva egymást érték a lázadások, háborúk. A *Ceu-dinasztia* 35 császára nem bírta féken tartani a hatalmas hűbéres fejedelmeket, kiknek száma egyidőben már 1773-ra emelkedett. Függetlenek maradtak akkor is, mikor a kisebb hűbéresek hódolatra kényszerülván, számuk 124-re apadt. Elmultak azok a boldog idők, mikor (kínai évkönyvek szerint Kr. e. 1634-ben) nyugatról 76 királyság küldött követeket a császárhoz. Most Mu-kvang császár (1001—946) maga kereste fel a Nyugatot s építőmesterekkel, kézművesekkel tért haza. A babiloni tornyokat ettől fogva utánozták Kínában. De a császár tekintélye mindjobban hanyatlott, noha őt magát az Ég fiának nevezték s oltárokat emeltek neki. A VI. században *Lao-ce* (Li-pe-jang) valósággal csúfolta a népet, mert nem tudott a császári palotánál felségesebbet, dicsőbbet képzelni. Azt hirdette, hogy a böles csupán a *Tao* előtt hajol meg, mert ez az isteni szentháromság, a láthatatlan, örökkévaló, legfőbb és legtökéletesebb lény. Ellenben a régihez való visszatérést sürgette fiatalabb kortársa, *Kung-fu-cse*, ki evégből több mint 3000 okirat alapján megírta hazájának a 2357. éven kezdett történelmét. Háromezer költeményből a legszebb háromszázat külön daloskönyv számára válogatta ki és az ősi szokások, erkölcsök és szertartások fentartására törekedett. A nép hitét kimélte, s nem akarta a maga bölcséleti felfogását ráerőszakolni. Ellenkezőleg, kijelentette, hogy nincsen külön, rejtegetett hitvallása. Világfelfogása különben panteisztikus és Isten eszméjéhez nagyon világosan fejtegetett erkölcsi eszményében jut legközelebb. Tanításai immáron 2400 esztendeje élnek és hatnak Kínában, noha időközökben szigorú kritikusan akadtak. Különösen politikai felfogásával nem tudtak sokan egyetérteni. Így két századdal halála után saját tanítványai mosolyogták meg azt a tételét, hogy a népnek nincs joga a kormányzat megbírálására. Egyikük : *Meng-ce* (Mencius) egészen nyíltan kimondja, hogy a *legnemesebb* a nép, csak utána következnek a *Föld szellemei* és az utolsó helyet a *fejedelem* foglalja el. Ha volt tehát Kínának zsarnoka, ki hogy meglássa, milyen is a hű szív, egyik legodaadóbb hívének szívét tépette ki, akadtak viszont minden időben olyan bölcsei és hazafiai is, kik a legnagyobb zsarnokkal is félelmet nem ismerő őszinteséggel beszéltek. Kínában nem orgyilkosságok, hanem forradalmak vetettek gátat az önkényes uralkodásnak.

A birodalom széttagoltságának Kína nyolevvanadik császára : Csin-si-Hoang-ti (Kr. e. 221—209) vetett újra véget. Hannibálnak ez a vitéz kortársa megtörte a hűbéres fejedelmek hatalmát és egyesítette a birodalom hat államát. Az új 36 tartományt egyetlen középpontból korlátlanul kormányozta, a kínai állameszmét minden eddigi uralkodónál jobban megszilárdította és az óriási birodalomnak különösen a hiungnuk és tunghuk betörései ellen való megvédelemzésére a mintegy 2300 kilométer hosszú *kínai falat* építtette. De a maga személyes hatalmának megvédésére sem riadt vissza semmitől. A hetvenféle írásmód helyett egyetlenegynek használatát rendelte el. Akik parancsának nem engedelmeskedtek, azokat kegyetlenül megbüntette. Négyszázhatvan olyan tudóst, ki a fejedelem mindenhatóságát tagadta, elevenen eltemettetett és könyveiket, melyekben tanaikat hirdették, ezerszámra égettette el. De mindez

hiába volt, mivel nem égethette el Kung-cse szellemét, »mert az maga a tűz«. Si-Hoang-Ti utódai már leborultak sírja előtt, a pusztítástól megmentett 33.000 könyvet összegyűjtötték és a Kung-cse nézeteit valló tudósok számára akadémiát alapítottak. Pedig — tizennégy századdal az angol magna charta s a magyar aranybulla előtt — már ott ékeskedett e nézetek közt az a tanítás, hogy az alattvalók, ha uralkodójuk törvényteleniséget akar, fegyveres erővel is szembeszállhatnak vele. Ez a tétel 21 forradalomban 21 kínai uralkodóházat söpört eddig el. De a forradalmak célja náluk sem más, mint a *régi* jogok megerősítése és biztosítása. A császár halandó, az állam halhatatlan és halhatatlan a kínai állam és a kínai korona eszméje is. A polgárok fölött, kik jogi és politikai tekintetben egyenlők, csak maga a császár áll. A császár még Kr. u. 1900 februárius 7-ikén is olyan értelmű rendeletet adott ki, hogy az állami vizsgálatokat a jelzett tanítások alapján vezessék és minden újítást szigorúan eltiltott. 1909-ben adott ideiglenes alkotmánya tehát ellene mond a birodalom egész politikai fejlődésének.

A kínai császárok valóban *világhatalmat* alapítottak és az olyan államot, mely Kelet (a Csendes óceán szigetei) felé nyitva van s amely már kétezer esztendővel ezelőtt is majdnem akkora volt, mint a mai egész Európa: zártnak nevezni igazán nem lehet.

II. FEJEZET.

A HÁMIAK ÉS A SÉMIEK.

I. Egyiptom Krisztus előtt 1800-ig.

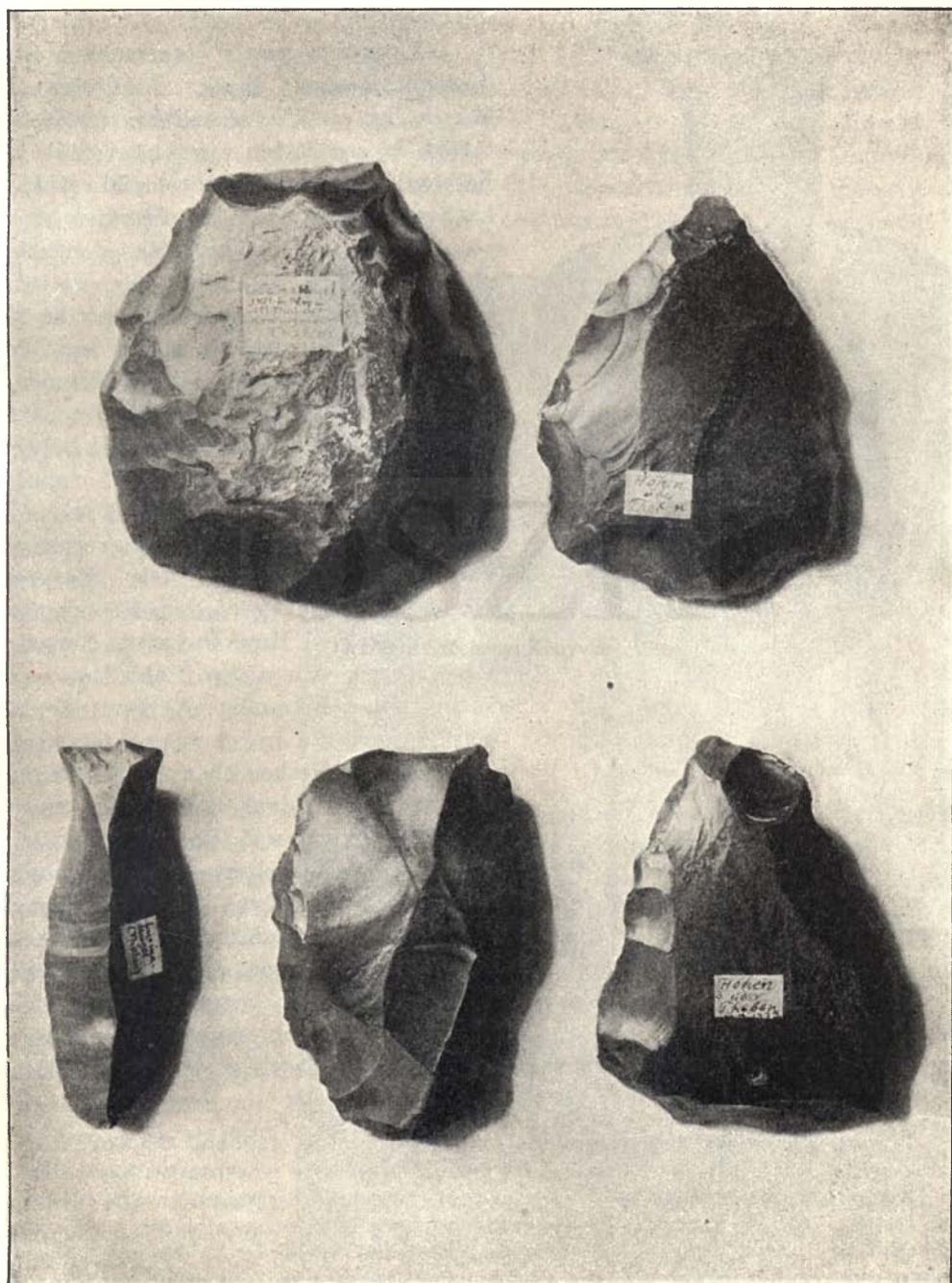

Villás négerek.

FRIKA északkeleti részében olyan népek laktak, amelyeket sem a négerekhez, sem a később bevándorolt sémiekhöz nem soroltak. Kipt vagy kopt nyelvökről lakóhelyöket Kiptországnak, Egyiptomnak nevezték s őket magukat a Genézis 10. fejezetében említett hámi népcsaládhoz számították. Testök és nyelvök hasonlósága bizonyítja, hogy Nyugat-Ázsiában sokáig éltek együtt rokonaikkal, a sémiekkal. Valamikor Kr. e. 7—8 ezredévvel szakadtak el tőlük s a Szuezi szorosán át mentek Afrikába, hol a kipt, lebu, numidiai és gätuli népeket alkották, ma pedig a kopt, nubiai, bisári, galla, szomál népeket képviselik. Most már a hámiakat nem különböztetik meg élesen a sémiektől; sőt az egyiptomi és a berber hámi nyelveket voltaképpen a nyugati sémi nyelvek közé sorolják. A keleti csoportba viszont a föníciai, héber, moábi (szóval a kánaáni), az arab és az arámi nyelveket számítják.

A hámi-sémiek adták meg a második földrésznek, *Afrikának* történelmi és néprajzi jellegét. Egyes berber csapataik a Földközi tenger déli partjain Marokkóig kóboroltak, sőt a Kanári szigetekre is eljutottak. Mások, akik állandó hazát kerestek, a Deltában telepedtek le. Meghódították vagy a Níluson felfelé szorították a néger őslakókat. A négerek núbiai barlangjaikba húzódtak vissza vagy meghódoltak s mint zsoldosok emelték legyőzőik hatalmát. Így tettek Líbia határán a lebuk (rebuk), kik a legrégibb időkben éltek Egyiptomban. Ballas és Negada közt felbontott sírjaikból bebizonyult, hogy műveltségök merőben különbözött az egyiptomiakétól. A legrégibb sírokban sumír-jellegű csontvázakat találtak; a hódításban tehát sumírok is résztvettek. Nem lehetetlen, hogy körülbelül 5000-től 3180-ig babiloni sumír fejedelmek uralkodtak Egyiptomon, akik folytonos összeköttetésben éltek az őshazával. A piramisok építőinek a nyelvén az újsumír (a sémi elemekkel gyarapodott sumír) nyelv hatása érzik s maguk a piramisok is emlékeztetnek a babilóniai épületekre. Egyiptom legrégibb gúlája, a szakkarai piramis, téglából van, holott

mindenütt közel érték a köves hegységeket. Sokan sumír származásúaknak hiszik a szentvéseteket is, az egyiptomiak képirását, a *hieroglifeket*, amikben Horvát István már 1825-ben szkita betűket látott. Csak egy esztendővel előbb

24. ábra. Ó-egyiptomi kovaszerszámok a Nílus völgyéből.

jelent meg Champollion műve, mely a görög szövegből fejtette meg a rosettei kő hieratikuss (szent, vagyis papi), demotikus (népies) és görög feliratait. Ő készítette el az első egyiptomi szótárt s 1908-ban jelent meg a berlini akadémia nagy szótára, mely 537 egyiptomi szót fejt meg.*

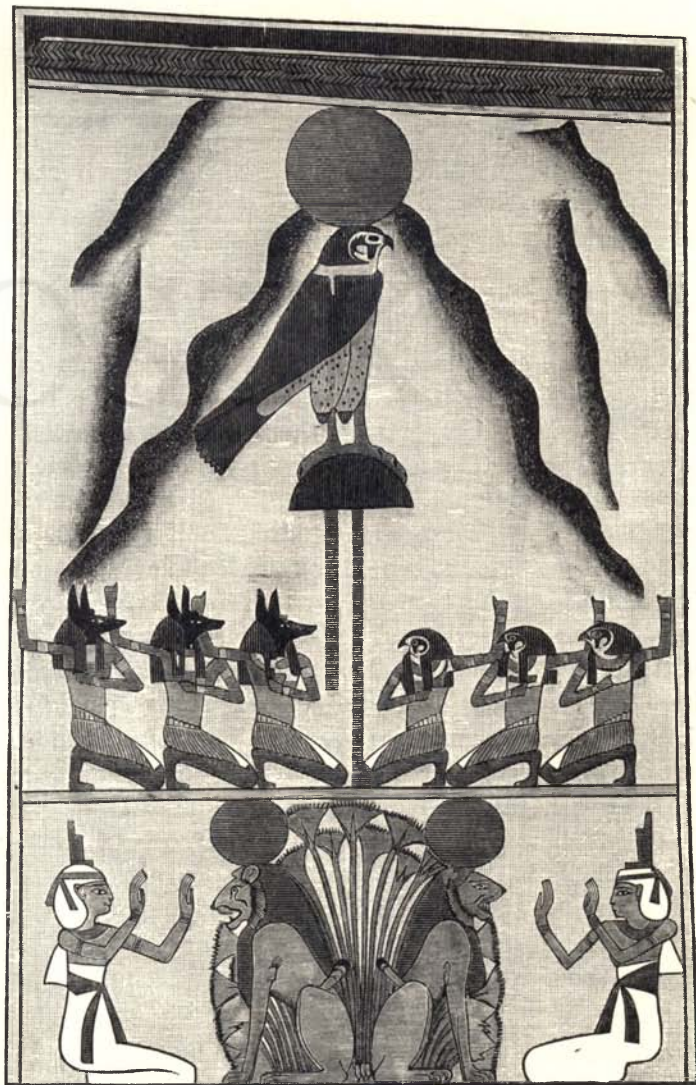
25. ábra. Egyiptom nyolc istene. (Az egyedi kannán a M. Nemzeti Múzeumban.)

Egyiptom papjai évezredek óta összeköttetésben álltak Babilóniával. Még a Kr. e. XV. században is másoltatták és eredetiben tanulmányozták a babiloni vallásos és mitológiai táblákat, melyekben saját mitológiájuk egy részének megfejtését keresték. Vallásuk elemei Ázsiára emlékeztetnek. Náluk is Nut (Num), a tenger vizében tükröződő égbolt képviselője, volt a legfőbb istenség. Fiát (Inlillát), a levegő istenét, Sunak, unokáját (Ját), a Föld istenét, Szebnek nevezték. Ezek a főistenek náluk is házasságban éltek. A Föld istenének és Nutnak, a mennyek királynéasszonyának, szerintök is négy gyermeke volt: Osiris és felesége Isis, Szet és felesége Nebthaat (görögösen Nephthys). A babiloniaknál Mirri-Dugga és Nergal, náluk Osiris (más néven Ptah), Rá vagy »a rejtelmes« Ammon és Szet vagyis Typhon (amaz a nyári, emez a téli nap) örökös ellenségeskedésben éltek. Osiris a Nílus áradásaival akadályozta meg, hogy öccse a perzselő tífonnal, számummal Egyiptomot elpusztítsa, sivataggá

tegye. »Életet és hatalmat ad Amon-Ra, az istenek királya — szól a Magyar Nemzeti Múzeum egyik stélájának felirata. — Életet ajándékoz Ra az örökkévalóságban.« Osiris fia, Horus (mint Babilonban Mirri-Dugga fia, Nabu) szintén a Nap istene volt. A vízőzönt mindakét nép a Napisten bosszújának tulajdonította. Mindakettő regélt az élet fájáról, a boldogok szigetéről és arról, hogy oda a halottak csak az istenek (Egyiptomban Osiris és 42 társa) ítélete

* Az egyiptológia első magyar egyetemi tanára, Mahler Ede, 1902-ben kimutatta, hogy hazánk gyűjteményei 1600 egyiptomi emléket őriznek. Részletesen ismertette a Magyar Nemzeti Múzeum egyiptomi stéláit (sírköveit), kanopusait (testrészeket tartalmazó korsóit) és szobraikat. Becses a zágrábi múzeum negyven egyiptomi főlirata és az az irodalom, mely a zágrábi mumia pólyáján Krall tanár [1892.] fölfedezte feliratokról keletkezett. A Nemzeti Múzeum papirusz-gyűjteményét 1899-ben dr. Heymann Károly alapította meg; s magyar tudósok is elég közel érhetik a bécsi csász. múzeumban a világ leggazdagabb papirusz-gyűjteményét, a Rajner főherceget, melyet már fajunk történetének szempontjából is kutatniok kellene.

alapján juthatnak el. Mindakettő állatok képében is ábrázolta isteneit; pl. az egyiptomiak majom, sakál, karvaly stb. fejjel, vagy — mint Harmachist — emberfejjel, de oroszlántesttel. Ami azonban már afrikai eredetre vall, állatokat is istenek gyanánt tiszteltek. A fönix (daru) madárról azt regélték, hogy 500 évenként elégetvén magát, új életre támad. A szent kutyákon, macskákon, krokodílusokon, íbiszekon, kígyókon kívül különös tiszteletnek örvendett a földművelés istenének, Osirisnek szentelt Hápi (Apis) ökör, melynek halálát 70 napig gyászolták. A babiloni szárnyas bikák azonban már jóval későbbi időkből valók, épp úgy, mint Egyiptomban Serapis istenség fogalma. Az emberfejú szárnyas bikák különben felfogásukban és építészeti rendeltetésöknél fogva — mint a templomok bejáratainak őrzői — az emberfejú oroszlánokra, a szfinxekre emlékeztetnek. Mentől nagyobb lett a fáraók hatalma, mentől több földet, népet ösmertek meg az egyiptomiak, annál több idegen istent vettek föl a maguk istenei közé. A beillesztés, az istenek tiszteletének vezetése, a régi műveltség fejlesztése, a *papok* feladata volt. Azt tanították, hogy az ember az isten szeméből, a Napból lett. Mindenre, még a beszédre is, az istenek tanították. Fáraót a maguk törzséből adtak nekik, de még a fáraók is azokhoz a vallásos törvényekhez alkalmazkodtak, amiket a papok mint ősrégieket hirdettek. — Vallás, állam, társadalom, tudomány ilyen módon került a papság gyámkodása alá. Mesésen régi időkben ösmerték a csillagvizsgálás elemeit, a mértékeket, a naptárt; az emberi

26. ábra. A napkelte. (Ó-egyiptomi képről.)

27. ábra. Memphis romjai.

ség s hazánk egy része Julius Caesar óta ma is az egyiptomi naptárt követi. A Nílus áldásos áradásainak szabályozására, földjeik öntözésére már az ősegyiptomiak csatornákat, vízgyűjtő medencéket ástak; városaikat mesterséges halmokra építették, hogy az árvizek el ne söpörjék. Mindez feltűnő módon emlékeztet Babilonra, de azért ma még alig lehet megállapítani, hogy onnan vették-e kulturális eszméiket, Afrika déli részeiből kerültek-e hozzájuk, vagy maguktól jöttek-e reájuk. A művelődés mindenesetre megkezdte a kiegyenlítés nagy munkáját, mely lassan-lassan általánosságra vezetett.

Eleintén Egyiptom sem volt egységes, hanem apró városi államokra oszlott. A kis királyságok száma 36—44 között váltakozott. Ezeknek, mint kerületeknek, még az egységes királyság megalakulása után is maradt némi önkormányzati joguk. Így minden ilyen kerület (nomos) megtartotta a maga hármasságát és ezen kívül a hatalmasabb város a maga istenségét is elfogadtatta szomszédaival. Az isteneket a különböző kerületekben különböző módokon és 20—30 néven is tisztelték. A főisten nő is lehetett, pl. Denderáiban : Háth, a szépség és báj istenasszonya.

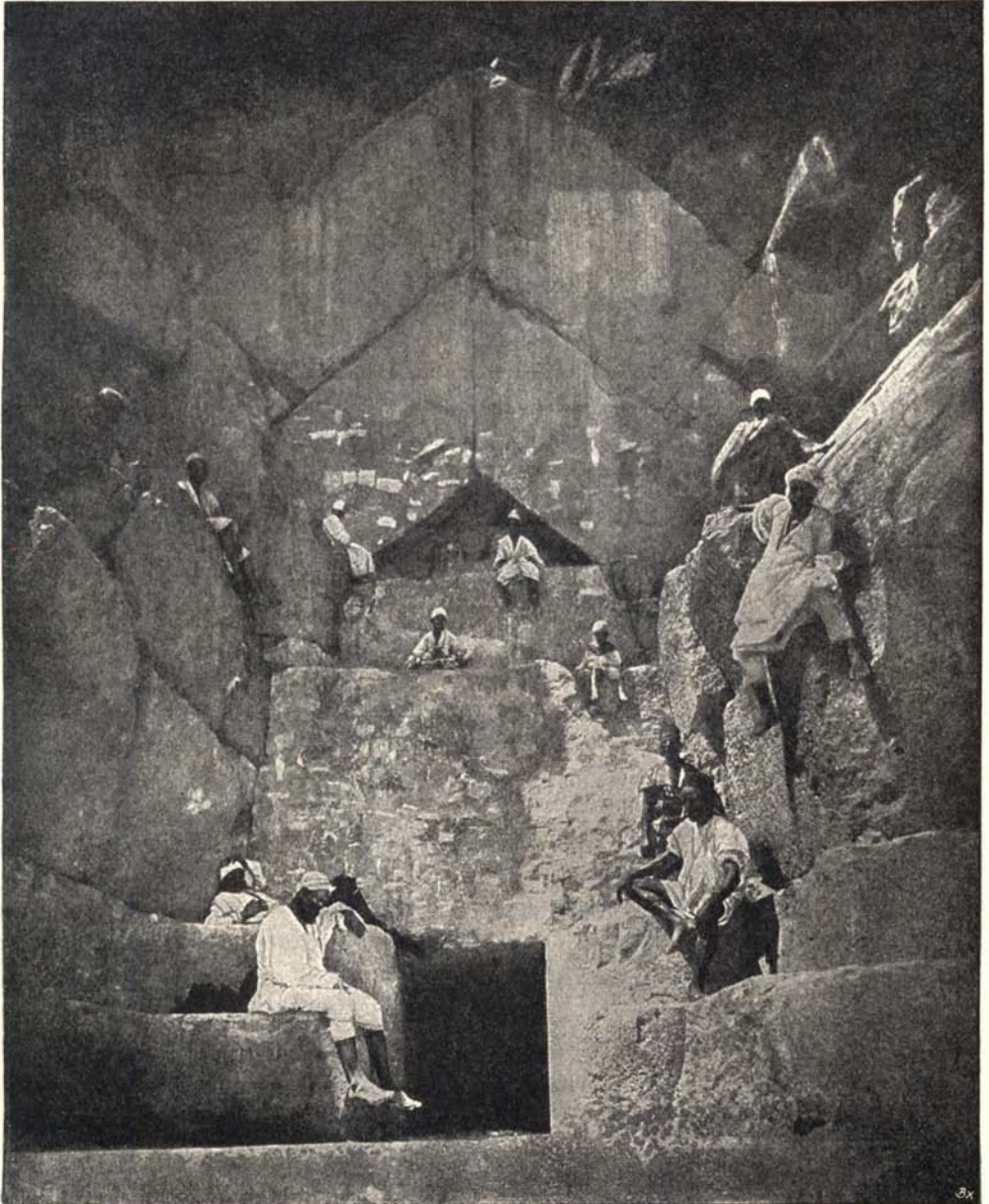
Mint a sumírok, ők is azt hitték, hogy eleinte (13.420 éven át) egymásután tíz isten uralkodott rajtuk s hasznos tudnivalókra tanították őket. Ezenkívül háborúkat viseltek, hőstetteket követtek el, terjesztői voltak a tudománynak. Sőt Horusnak egyik kormányzója, *Thot*, nemcsak könyvtárt alapított, hanem maga is írt történetet, melyben feljegyezte ura tetteit, a földrajzot nagy sikerrel művelte, s mestere volt a szónoklatnak, amiért később a tudományok és a könyvtárak védőisteneként tisztelték. Milyen ősrégi lehetett ott a művelt-

ség, hol már a mitológia is egy Thotról regélhet! Ennek a műveltségnek középpontja a Delta kezdeténél: *On*, a »Nap városa« (Heliopolis) volt.

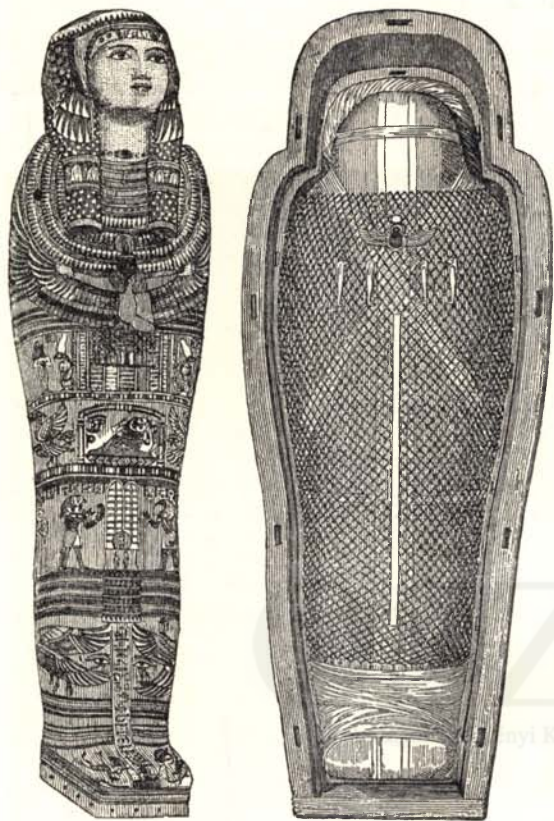
* * *

On a legszentebb város maradt még azontúl is, mikor Egyiptom, teljesen ismeretlen körülmények közt, apró városi királyságokból *nemzeti* állammá alakult, azaz véget vetett az istenek királyságának, vagyis inkább a sumír befolyás-

28. ábra. Bejárat Kufu piramisához.

nak, esetleg a papi fejedelmek uralkodásának. Ez az átalakulás Manetho, a görög műveltségű egyiptomi pap, szerint 5702-ben történt, más történétírók szerint

29. ábra. Mumia (zárva és nyitva).

sokkal előbb. A megadott évszámok közt 3150 a legkisebb és így 2552 évre terjedő különbség között válogathatunk. A későbbi időszámítás szintén igen sok ingadozást mutat, ma azonban *Aha-Mena*, a merész lázadó uralkodásának kezdetéül a 3150. évet szokás tekinteni. Az első ismert király Ontól délnyugatra *Memphis* városát alapította és innen indította meg Egyiptom egyesítését. Itt szervezte azt a hatalmas királyságot, mely negyfélezer év alatt 30 különböző uralkodóház alatt olyan tömördek viszontagságon ment keresztül.

Külső befolyásoktól őrizkedve, de végképpen el nem zárkózva, az egyiptomi nép ebben a völgyben önállóan fejlesztette ki kezdetleges (ázsiai?) műveltségét. Az egyiptomi himnusz méltán áldhatta a szent Nílust, az égi utat, mely békét ad s a népet élteti, midőn megöntözi a föld göröngyét. Búzát, rozsot nyujt-

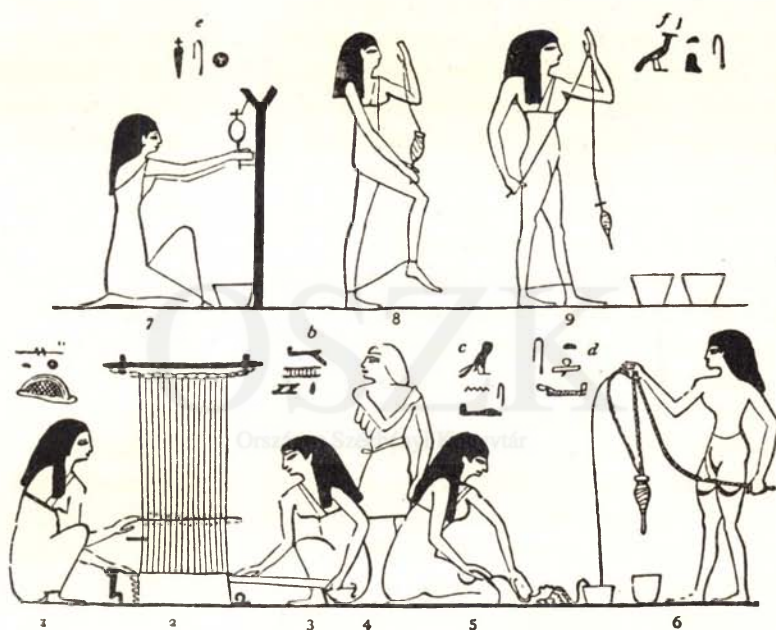
ván, fényt áraszt minden földi lakba, s »ha áradása szerteömlik, uralma millióknak szerez nyugalmat«. Ez a »nagy teremtmő, minden jó adója«, mely vagyonossá teszi az éhező szegényt, felszárít minden könnyet és dús kezekkel szórja kincseit.

Szűk völgyben volt az ő két világuk : Északi- vagy Alsó- és Déli- vagy Felső-Egyiptom. Amannak jelképe a papirusz bokra, emennek a lótosz virága. Nem a négy világtáj urainak nevezték magukat, hanem Észak és Dél királyainak. Horus isten osztályrészét, a Délt, Mena egy királyságban egyesítette Szet isten részével, az Északkal. Azóta a fehér sisakon kívül a vörös koronát (Alsó-Egyiptom jelvényét) is viselhette, s az uralkodók Rá Napisten fiainak, fáraóknak nevezték magukat. A piramisokkal, melyeket alkottak, itt remélték megtalálni azt az utat, »mely a valódi nagysághoz vezet«. A piramisok felirataiból, festményeiből és szobraiból, maguknak a fáraóknak és nagyjaiknak múmiájából élénken elképzelhetjük, hogy milyen volt a régi Egyiptom.

Nincs kiderítve még, ki építtette a szakkarai téglás piramist ; némelyek a 3. dinasztíából való Zosernek, mások Neter-Kának tulajdonítják, ki egy színei feliraton a 4. dinasztia tagjai közt jelenik meg, 1901-ben feltalált sírjának

tárgyai azonban a 2. dinasztia korára (3036—2917) emlékeztetnek. Dahsur környékén 2820 táján már Sznofru is építtetett két piramist. Tőle való a világ egyik legrégebbi műemléke, a vádimagharai domborúmű, mely a Színai félsziget meghódítása miatt dicsőíti. Piramisok építésében különösen a negyedik dinasztia (2776—2657) tagjai gyönyörködtek. *Kufu* építtette Gizeh vidékén a világ legnagyobb műemlékét. Henszlmann Imre szerint egyszerű idomában az előrehaladt technika és nagyságában a kolosszális jellem világos példája. Az új Sothis-ciklus kezdetétől, 2776-tól, százezer embernek 30 esztendeig (2746-ig) kellett dolgoznia, hogy Kufu képmását (múmiáját) a halhatatlanság számára megmentse. A mokottami, turrai és syenéi. köveket a modern gépek korában is alig sejthető ügyességgel helyezték egymás fölé. A romjaiban is 137 méter

30. ábra. Szövés és fonás az egyiptomiaknál.

magasságú épületnél csak kevéssel kisebb Kufu fiának, *Kafrá*-nak s unokájának, *Menkerá*-nak pirámisa. Jobbadán azok a rabszolgák dolgoztak rajtuk, kiket Szíria és Arábia ellen folytatott győzelmes csatáikban fogtak el; de saját alattvalóikat is túlságosan zaklatták közmunkákkal. Herodotos mintegy 2300 esztendő múlva a két elsőről már mint rettenetes zsarnokról hallott. Kafrának összetört és kútba dobott szobrát meg is találták; Kufut azonban Herodotos korában is istenítették, tisztelték, szentnek nevezték.

Államuk erejének, királyi hatalmuk nagyságának a fáraók valóban örök emléket emeltek a piramisokban; de örök emléket emeltek a zsarnokságnak is, melynek kényszere alatt »milliók egyért« ilyen, a nagytömeg előtt érthetetlen célú építésekre pazarolták a közmunkát. A fáraók történetének dicsőségesebb része, hogy könyvtárakat töltöttek meg a maguk és az alattvalóik bölcsészeti, erkölcsi, történelmi, geometriai, csillagászati és orvosi műveivel, sőt regényei-

vel és költeményeivel is. Az orvosok a halottak belső részeit alaposan ösmerték, mert a bebalzsamozás, a *mumia* (»földiszurok«) készítés reájok volt bízva. A sebészettel különben ősidőktől fogva foglalkoztak; erről maga a mesés Teti (Athotis) király Mena fia írta állítólag az első könyvet. A mástól megvágott emberi test további boncolását nem tartották szégyennek és bűnnek; hanem azért inkább csak belső gyógyítással foglalkoztak. Ebben sem mertek újítani. Ebers 1873-ban egy papiruszt fedezett föl, melynek 110 fejezete közül 98 a gyógyító szereket írta le. Míg az orvos ehhez ragaszkodott, felelősségre senki sem vonhatta; de ha a maga esze után indult és a beteg meghalt, gyilkos gyanánt büntethették. A babona és maradiság tehát ebben és sok más egyében is megakasztotta a tudomány fejlődését.

Művészet tekintetében nem is emelkedett Egyiptom magasabb fokra, mint amelyre ebben a dicsőséges korban eljutott. Kafa királynak dioritból és zöldes bazaltból készült, vagy az egyiptomi írnoknak mészkőből faragott szobrai valódi műalkotások, melyekből igazi élet sugárzik a szemlélő felé. A kemény és lágy kőből, esetleg faból való szobrok valóságos arcképek. Ilyeneket, már fölállításuk idejében gondosan elzárva a műértő tekintetek elől, igen nagy számban készítettek a sírkamrák számára. Rendkívül élethűek azok a domborúművek és festmények is, melyek a sírkamrák falait ékesítették. Rajzuk merev és modoros ugyan, de a valót szinte aggodalmas pontossággal örökítik meg. A hieroglifek festése is ebben a korban volt a legpazarabb. Az elért művészeti foknál magasabbat már képzelni sem tudtak; azért még két millénium múlva is ragaszkodtak hozzá. Feljebb egyáltalában nem törekedtek. Platon véleménye szerint művészetük tízezer esztendeig egy csapáson haladt. Szobraik és képeik készítésénél, a parányitól az óriásiig, a legkülönbébb méreteket alkalmazták; az arányok megtartására mindig a legpontosabban ügyeltek. Nagyon kiváló képíróik azonban egyáltalában nem voltak. Ennek oka talán éppen a műérzeknek a legszélesebb körökben való elterjedésében és a halottak iránti rendkívüli kegyeletben rejlik. A művészek ugyanis annyi megrendelést kaptak, hogy végre is mesteremberekké kellett válniuk.

Csoda-e, ha nemcsak a művészeknek egyénisége ment tönkre, hanem még a nevüket is elfeledték, mikor az ősrégihez való ragaszkodás, az örökölt irányok megtartása és nem a művészi felfogás eredetisége, nem az új utak szabad kutatása, nem az egyéni alkotás juttatta a művészt hírnévhez és tekintélyhez?

Pthahotep királyfival, a világ legrégebbi ösmert bölcsészeti könyvének írójával, kérdehetem, elmondjam-e azoknak szavait, kik hallották a régi idők történeteit, melyeket maguk az istenek is meghallgattak? A hatodik dinasztia, vagy inkább időszak (2536—2417) tagjairól még sok adatot lehetne földolgozni; pl. a két *Pepiről*, kik közül az egyik hatusztendőskorában lépett trónra s 94 esztendeig uralkodott, tovább mint a világ akármelyik más királya. Mindkettőt foglalkoztatták belső lázadások, külföldi háborúk, de azért biztosítani tudták Egyiptom fejlődését. Egész mondakör maradt fenn a rózsásarcú szép »hamupipőké«-ről, *Nitakrit* (Nitokrise) királynéről. Azokat a nagyurakat, kik őt férje holttestén keresztül emelték a trónra, új palotájában megvendégelte,

azután a Nílusba dobatta ; önmagát pedig izzó hamuba fullasztotta. Erről a regényes történetről főképp a szakkarai piramisok feliratai beszéltek, hogy a feljegyzések azután majdnem félezer esztendeig makacsul hallgassanak. Csak annyit tudunk, hogy ez időben egyik palotaforradalom a másikat érte. De túlzás Manetho egyiptomi történetíró (283—246) állítása, hogy egyszer 70 napig mindennap más király uralkodott. Az állam, elsősorban talán az északi szőke temhuk támadásai következtében, apró országokra bomlott szét, de még mindig elég erős volt nagy művészi alkotásokra ; pl. a gizehi óriási szfinx abból a korszakból való, mikor Memphis (1996 táján) elvesztette ezeréves elsőségét. Ez elsőség története dicsőséges, mert nem háborúból, hanem a műveltség csodálatraméltó fejlődéséből áll.

* * *

Memphis hanyatlása után *Thebais* vette át a vezetést ; istene, Ammon lett Egyiptom főistene. Észak helyett *Középső-Egyiptom uralma* következett. Azokat a bölcs tanácsokat, melyeket I. *Amenemhát* adott fiainak az uralkodásról, az egyiptomiak kilenc század múlva többet idézték, mint a magyarok Szent Istvánnak Szent Imréhez intézett intelmeit. Ezek az elvek vezették a dicsőséges XII. dinasztia 1996-tól 1803-ig. A Nílus negyedik zuhatagánál a Napisten tiszteletére állított gránit obeliszkjeiknek feliratai hirdetik *Amenemhát* és III. *Uszirteszen* hódításainak határait, melyek már *Nubiát* is magukban foglalták. A Szinai-félszigetet őrállomásokkal, a Deltát a váraknak egész sorával védelmezték a be-betörő ázsiaiak ellen. A vámon csak a káldi kereskedőket bocsátották át, kiktől ez a zárkózott nép holmi homályos tudósításokat hallott a megvetett nagyvilágról.

Kitől is tanulhatott volna ez a nép, mely már ebben az időben meg tudta alkotni a karnaki (thebaisi) templomot ? Igaz, hogy most még csupán 70 méter hosszúra építette és csak utóbb bővítette ki 1430 méterre, a világ leghatalmasabb templomává. Valóságos műcsarnok volt ez az építmény, hol istenek és királyok szobrai, domborúművei, képei, obeliszek, kapuzatok, oszlopos udvarok, és száz meg száz más műremek hirdette az egyiptomi művészet örök dicsőségét. Midőn korunkban (1899) tizenegy oszlopa ledőlt, az egész világ a műtörténelem nagy veszteségét gyászolta.

A XII. dinasztia királyai egyáltalán hallatlan lendületet adtak a *művészeteknek*. Henszlmann a britt múzeum gyűjteményeinek tanulmányozása közben már 1852-ben kimondta, Pulszky Ferenc pedig egy londoni felolvasásában ismételte, hogy a XII. dinasztia egyik szobra (a Mentunaé) a művészet fejlődésének sokkal magasabb fokát mutatja mint az »új« birodalom későbbi alkotásai. Ezek — mint Masperóval szemben utóbb is állították — szigorú szabályok (kánonok) szerint dolgoztak és sem az izmokkal, sem a csontvázal nem törődtek többé. De azért annak az egyiptomi királyleánynak rózsaszínű gránitszobra, melyet a magyar Nemzeti Múzeumban őriznek, így is valóságos műremek.

A *műépítés* óriásit haladt a XII. dinasztia korában. Roppant arányokban csatornázták a Nílust és fölösleges vizének felfogására III. *Amenemhát* (1857—16) korában építették a miri (moirisi) tavat, valamennyi közt a legnagyobbat,

melynek vizét zsilipek segítségével duzzasztották meg, vagy apasztották le. Menthető hiúság, hogy a tó közepén III. Amenemhát két piramis tetejébe a maga és felesége óriási szobrai helyeztette. Az árvizek korlátlan pusztításaitól valóban ő szabadította meg hazáját; no meg az a számba sem vett néhány százezer munkás. A fáraó a tó bejáratánál, a mai Havára közelében, királyi palotát építtetett. Ennek a lope-ro-hunitnak (görögös szórontással labirinthosnak) gránit- vagy vakítóan fehér mészkőfalai közt 12 udvar és mintegy 3000 szoba

31. ábra. Domborúmű a karnaki nagytemplomból.

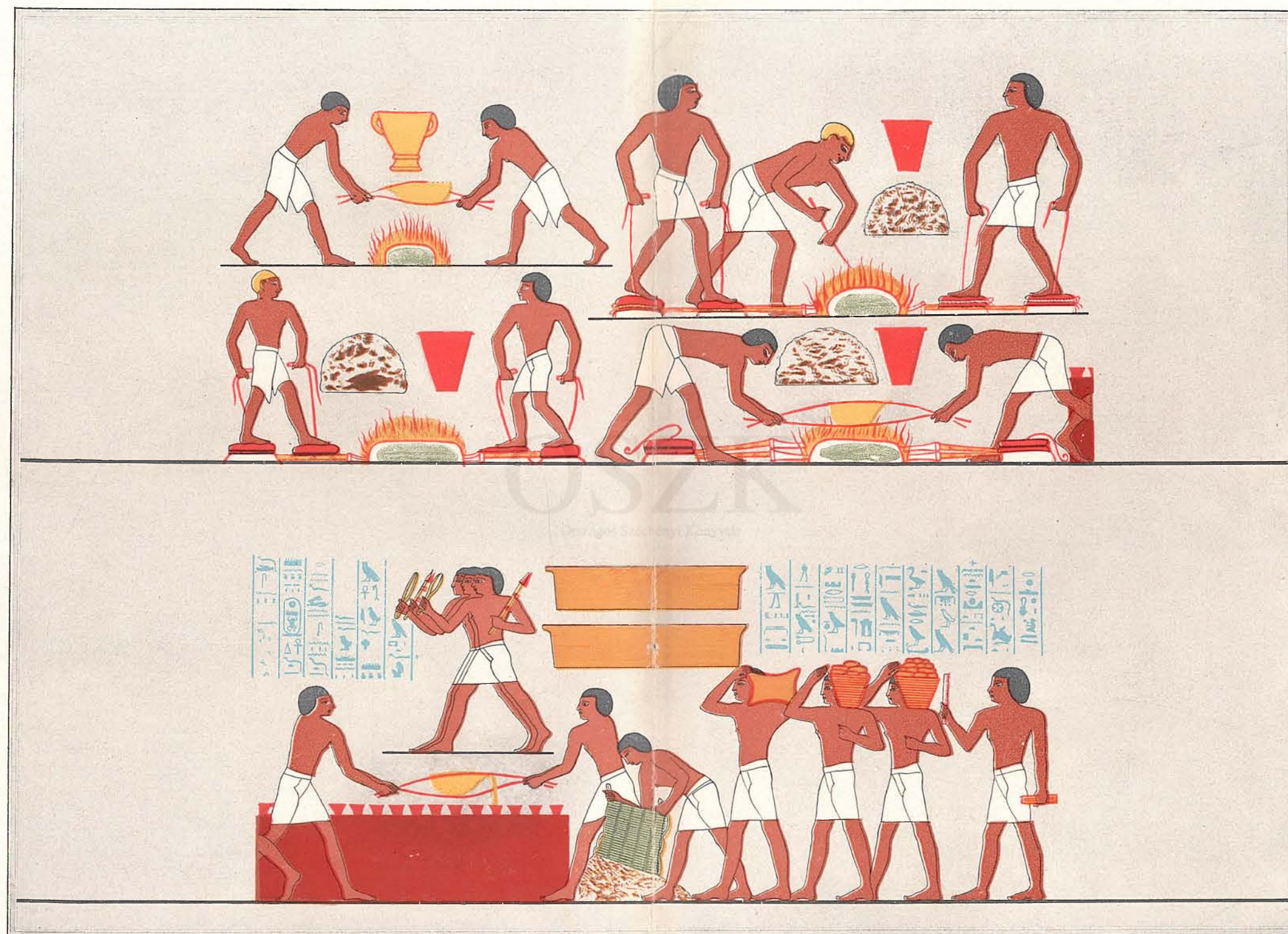
volt. Kalauz nélkül senki sem igazodhatott el benne. Később óriási templommá alakították át, hogy ott valamennyi kerület vagy örökös fejedelemség minden főbb vidéke áldozhasson a maga védőistenének, és mint valami nemzeti csarnokban hódolhasson az elhunyt fáraók szobrai előtt. Herodotos, a büszke görög, utóbb arra a nyilatkozatra fakadt, hogy a labirinthos egymaga is nagyobb és nagyszerűbb a görögök minden építményénél. Jobban csodálta a piramisoknál, de valamennyinél inkább magát a Moiris tavát. Pedig mindez a dinasztia építményeinek csak egy része. A beni-hasszáni remek oszlopos sziklasírok festményei a *népnek* különben is eleven, igazán művelt életéről tanuskodnak. Valóságos festett történetek, amelyek azonban egyúttal az agyondolgoztatott nép roppant nyomoráról is beszélnek. Madách rabszolgájaként a pór »a gúlához követ

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

ARANYTARTALMU KÖVEK FELDOLGOZÁSA EGYIPTOMBAN.

Az Athenaeum r.-t. nyomása.

OSZK
Országos Széchényi

hord az erősnek s állítván utódot jármába, meghal. Milljók egy miatt! « A proletáriusok akkor is épp úgy tódultak az iskolába, mint manap, mert számukra úgy az állami, mint a társadalmi életben csak az ott nyerhető képzettség nyitotta meg a haladás sorompóit.

Az *irodalom* klasszikus korát élte s ebből a korból való a legtöbb papirusztekercs. Észak-Afrika sásféle dús pázsitjából (Papyrus antiquorum Willd.) az egyiptomiak már 3500 táján készítettek íróanyagot s ezzel könnyen kezelhetőkké és olcsókká tették irodalmi munkáikat. Így maradt reánk az egyiptomiak legrégibb szent könyve, a *Halottaskönyv*, mely 165 fejezetben a temetési zsoltárokat, erkölcsi intelmeket, vezeklő énekeket, szertartásos szövegeket tartalmazza. Ebből a halottaskönyvből vett idézetekkel és diszítésekkel ékesítették a koporsókat. Ilyen Nestarnuter hercegnőnek szikomorusból készített, az új birodalom idejéből származó koporsója is, melyet a magyar Nemzeti Múzeumban őriznek.

A XII. dinasztia kora már az *ötvösművészetet* is teljes virágjában mutatja. A dabsuri sírokbán, a rekesz-zománc (émail cloisonné) legrégibb példáival együtt, arany mellvérteket találtak.

II. Egyiptom 1800-tól 332-ig.

Thebais hegemoniájának néhány százada alatt Egyiptom gazdag és művelt állam volt. Éppen ennek a gazdagságnak híre ösztönözte a szomszédos barbárokat betörésre. A sémiak, kiket az élámiak és a babilóniaiak szorongattak, a szidimi csata (1940) óta Szíriában és Arábiában folytonosan fel- és alá hullámzottak. A XII. dinasztia tagjai csak hatalmas határvárak építésével tudták feltartóztatni támadásaikat. Azonban a XIV. dinasztia hukását kísérő zavarok közt semmi sem vethetett többé gátat az *ázsiai hódításnak*. Kr. e. 1822-ben púnok törtek be Egyiptomba és a Deltát, ottan még teljesen ismeretlen fegyvernemmel, a lovassággal, meghódolásra kényszerítették. Pásztorfejedelmek (hik saszu, hyksos) másfél századnál tovább uralkodtak rajta. Azonban Salati, Amu pún isten tisztelője, az első hyksos fejedelem, csakhamar Ra isten fiának, fáraónak nevezte magát. Népe rablásainak véget vetett és hamar símult az egyiptomi műveltséghez. Hávaru (Avaris) romjain épített táborában állandóan sok (de 240.000-nél, mint vélik, mégis kevesebb) katonája volt ugyan, de innen csak a Delta vidékét biztosíthatta. A középső és déli rész megtartotta függetlenségét, mint hazánk hegyes vidéke a török hódoltság idejében. Valószínű, hogy a pásztorkirályoknak szkíta lovaskatonái is voltak. Népüket az egyiptomiak néha szitiuknak, íjászoknak is nevezték s nem véletlenség, hogy az egyiptomiszobrokon most már a turáni arcjelleg is feltűnik. A hódítók ereje közben újabb sémi elemekkel növekedett. Így 1765 táján Kánaánból *Jákob* költözött be az izraelitákkal, kiknek ő a törzsapja. Fia, József hívta be, ki rabszolgából lett a fáraó minisztere.

Az egyiptomiak különben gyakran támadtak fel hódítóik ellen. Százötvenegy éven át úgyszólván abban sem hagyták a harcot. A XVI. dinasztia 43 hyksos királya a be nem hódolt területen velük egyidőben uralkodó XVII.

dinasztia 43 nemzeti királyát örökösen mint olyan ellenfelet találta magával szemben, ki minden pillanatban kész a szétdarabolt haza és az idegen istennel meggyalázott vallás védelmére. Ezek a szakadatlan harcok végre is a nemzeti királyok győzelmével végződtek. A XVII. dinasztia utolsó királyának, Kamesnek fia, *Jahmose* vagy *Ahmosz*, »480.000 emberrel« utolsó várakat, Hávartut is elfoglalta és a hódítókat hódolatra kényszerítette.

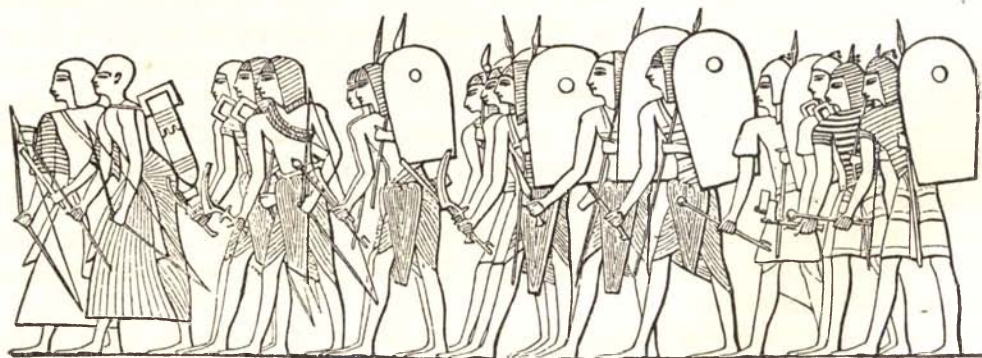
* * *

32. ábra. I. Dehutmose.

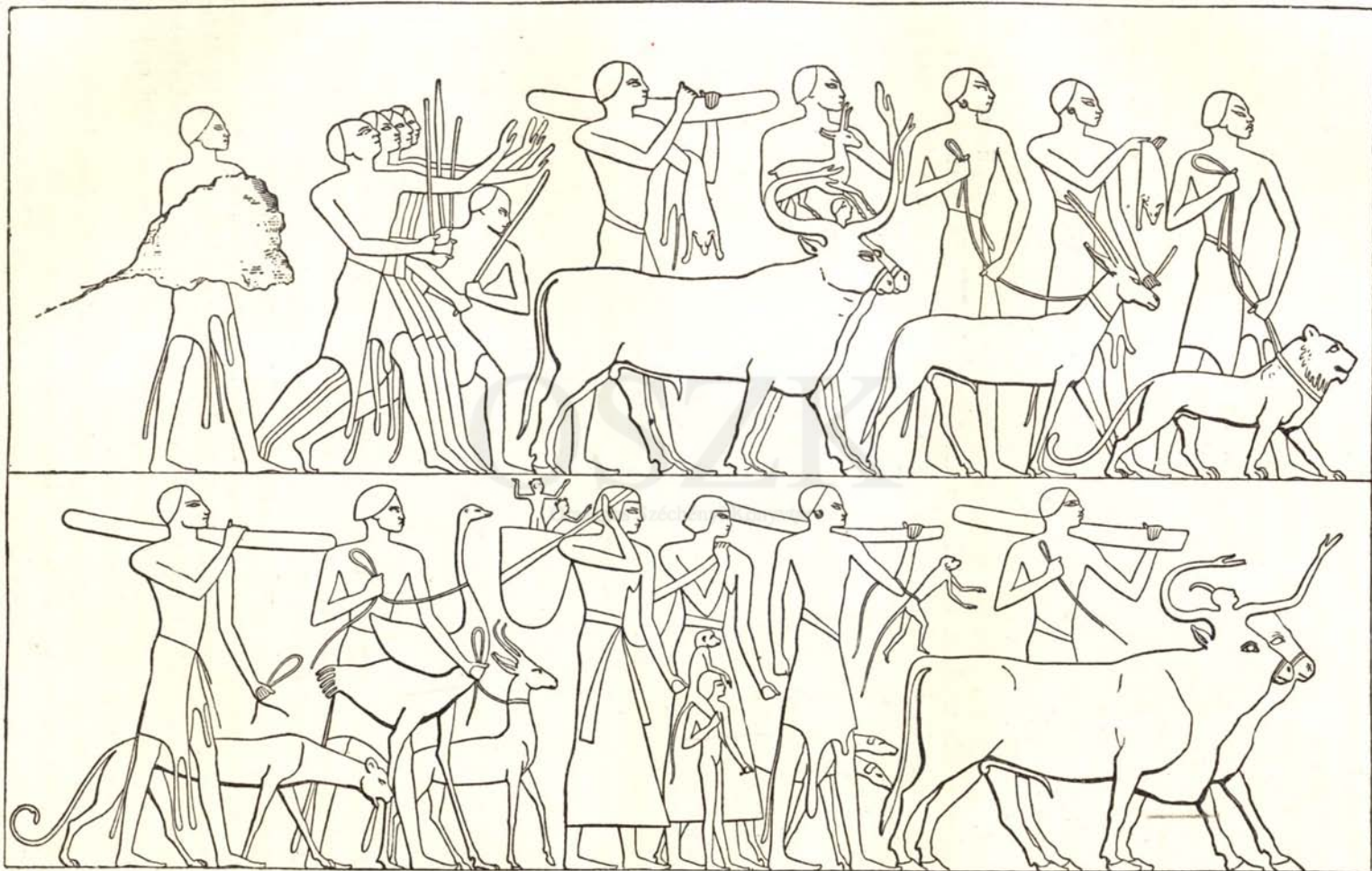
határai Ahmosz unokája, *I. Dehutmose (Thutmosz)* idejében, Dongola közelében, már a Nílus harmadik zuhatagáig terjedtek s egész Núbiát magukban foglalták. Miután Szíria apróbb államai is meghódoltak, Egyiptom szomszédja lett Assziriának és Babilóniának. Ami veszendőbe ment belőlük, *III. Dehutmose* 17 had-

I. Ahmosz, miután a szabadságot kiküzdötte, mint a XVIII. dinasztia alapítója, Thebaisnak új, fényes korszakát nyitotta meg. A nagy hódítások ideje 1575-től 1060-ig tartott. Ahmosz Palesztina déli részében elfoglalta Saruchan városát és azt birodalma hatalmas végvárává tette, hogy falai alatt foghassa fel a sémiaknek esetleg megújuló támadásait. Mialatt a rombadült várakat és templomokat nagyszerűen helyreállította, egyúttal *rendes hadsereget* is szervezett, amely gyalogságból, lovasságból és nílusi hajóhadból állott. Nem annyira védelmi, mint inkább hódító politikát folytatott. Ezt annál inkább tehette, minthogy a szabadságháború általánossá tette a katonai szellemet, mely most az egész nemzetet magával ragadta. A hűbéres nemesség megtörése erősítette, a katonaság pedig biztosította a korlátlan monarchiát, melynek

33. ábra. Egyiptomi katonák a XVIII—XIX. dinasztia idejéből.

34. ábra. Zsákmány és foglyok hazavitele a négerek földjéről.

járatban (1503—1449) visszaszerezte, Fönícia déli részét meghódította, az Eufrátesen túl elefántokra vadászott, Ninivét, Babilont megsarcoltatta és délfelől Puntországból egy ösmeretlen vidék csodás termékeivel tért haza. A karnaki templom felirata szerint 628 országon uralkodott, s népét a meghódított országok adójával gazdagította. Az akkor ösmert világ uralkodójának mondhatta magát s az első tengeri hajóhad felállításával kilépett a szárazföldi hatalmak szűk köréből. Alasia (Ciprus) szigete már szintén ajándékokat küldött neki. Szobrát felállították Paunt (Punt) országban is, mely az V. dinasztia idejétől fogva a Mozambique-csatorna és a Zambezi partjain gazdag arany- és rézbányaival szintén neki adózott. Egyiptom hatalma vagy legalább befolyása Afrika keleti partjain majdnem a Baktérítőig terjedett.

Azonban idegen országok kincseivel idegen erkölcsök kezdtek meggyökerezni. Egyiptom, mint az akkor ösmert világ ura, a meghódított népeknek babilon-asszír nyelven és ékírásos levelekben osztogatta parancsait s idegen országokkal is így levelezett. Az első hódítók Thebaist a politeizmus igazi középpontjává és (ahogy Luxor, Karnak és Medinet-Abu bámulatos romjai mutatják) a templomok és szent emlékek városává, Thebais istenét, Amont, pedig Egyiptom főistenévé tették. Még *III. Amenhotep* (1439—1403) is templomot emeltetett neki s előtte állíttatta fel a világ legóriásibb két arcképes szobrát, az ú. n. Memnon-szobrokat. Fia, *IV. Amenhotep* (1403—1391) meg akarta törni a papok hatalmát, mely mostantól fogva még jobban fenyegette a királyi tekintélyt. Nem akarta tűrni, hogy ők maguk a kiválasztottakkal egy fölényben higgyenek, de a népet a sokistenség babonáságaival ámítsák. Hadat üzent az egész politeizmusnak. Kijelentette, hogy a naptányér (Áton) az egyetlen élő, igaz isten, az élet forrása. Ragyogó napnak ábrázoltatta, melynek izzó sugarai-ban először tűnik fel a kereszt jele. Mint király, ő annak a visszasugárzása, annak egyetlen főpapja. Thebais, a gőgös papi város, helyett a tell-el-amarnai síkon épített Khutnátont (»A nap lakása«) tette vallásos középponttá, Amon nevét mindenünnen törölte, a régi istenek szobrai-t sok helyütt lerontatta, papjaikat méltóságuktól és vagyonuktól megfosztotta, s néhány régi isten (az egy isten lényegébe olvadt Horus, Ra és Tum) papjain kívül csak azoknak kegyelmezett, kik az új hithez csatlakoztak. A világtörténelemben ösmert *első vallásújítás* egyúttal a legkíméletlenebbek közé tartozott, de győzött. Az ősvallás bukni látszott s Amenhotep, vagy most már Khuenáton (»A nap visszasugárzása«) éveken át mint *egyistenhívő* fejedelem uralkodhatott. Ilyesmit egyszerű ötletből még egy fáraó sem tehetett; ehhez valamely eszmeáramlatnak, szellemi tusának kellett előkészítenie az utat. »Nagy csorba, nagy ür — Schvarcz Gyula szerint — az emberiség történelmében, hogy a kútfők ebben a kérdésben hallgatnak.« A XIX. dinasztia uralkodói véget vetettek az »eretnekség«-nek, visszaállították az ősi nemzeti vallást és *Széti*, majd *II. Ramses* régi erejében újították meg a katonai monarchiát.

II. Ramses, a görög írók Sesostrisa (1347—1280) tíz éves korában már apja, Széti mellett harcolt a szíriai hadjáratban. Csodálatos hős, nagy hadvezér lett belőle, kiről, mint majdnem ugyanazon területen 2700 esztendő múlva Oroszlánszívű Rikárd angol királyról, századok múlva is mesés dolgokat regél-

tek. Ezek közé a csodás történetek közé tartozik például az is, melyet a leg-szebb egyiptomi csatakép és éposz is elmond, hogy t. i. Kodsu (Kades) alatt két harci ménjével mint vágta ki magát az ellenség 2500 harci kocsija közül.

Róla szól az az elbeszélés is, melyet Kr. u. 599-ben Theodorus pannóniai orvos mesélt el Baján avar kágánnak. Sesostris — úgymond — hatalma dőre mámorában a le-győzött népek ki-rályait kocsijába fogatta, szájukba zabolát vettetett, hátukra nyerget tétetett. Az egyik figyelemmel néz-vén a nehezen forgó kereket, Sesostris kérdésére azt felelte, hogy azt vizsgálja, a kerék teteje hogyan száll alá és alja hogyan emelkedik ismét föl-felé. És Sesostris ezentúl tisztelte az emberekben a szerencse állhatatlanságát s törékenysé-gét. »Hidd el, — jegyezte meg Baján — én tudok ma-gamon uralkodni s meg tudom zabolázni indulatomat; de ez a körülmé-nyektől függ.«

Kényszerítő kö-rülmények voltak

azok is, melyek Sesostris-Ramsest arra bírták, hogy a sanyargatott izraeliták-nak megengedje az Egyiptomból való kiköltözést, ami (Mahler szerint) Mózes vezetése alatt 1335. március 27-én történt; és kedvezőtlen viszonyok magya-rázzák meg, hogy 1326-ban a legyőzött kétákkal a teljes egyenlőség és viszo-nosság alapján kötött békét. De ilyen eredménytelenségek mellett nagy sikerei is voltak; Szíriában, Nubiában nyert diadalai emlékét jogosan örökíthette meg az ipszambuli (abusimbeli) csodás sziklatemplomban, a karnaki templom felséges fedett oszlopos termében s azokon a műemlékeken, melyeket a béke

35. ábra. II. Ramses.

hosszú éveiben emeltetett. Népe nagynak, uralkodását *a hazai történelem legfényesebb korának* nevezte.

Azonban Asszíria királyai már a nagy fáraó idejében is a világ királyainak nevezték magukat. A kéták Kis-Ázsia belsején kívül Szíria nagy részét is meghódították. A zsidók 40 éves bolyongás után Palesztinában végre államot alapítottak. A föníciaiak arról az archimedesi pontról, mely a Földközi tenger partján nekik jutott, sarkaiból készültek kiemelni az ismert világot, melyet gyarmataikkal hálózta be és megszállták Kis-Ázsia partvidékeit. Elölük és a belföldön terjeszkedő kéták elől jobb hazát keresve, Kis-Ázsia egyes törzsei a líbiaiakkal szövetségben kalózhajóikon már 1277-ben a Deltában termettek, ahol nemcsak rabolni, hanem megtelepedni is akartak. Az egyiptomiak most még több mint száz esztendő múlva, *III. Ramses* idejében is (1180—1150) fényesen visszaverték a kalózokat, kik mostantól fogva a Delta helyett inkább Itáliában akartak foglalni. Az utolsó nagy fáraó Puntot és a Szinai-félszigetet még egyszer hódolatra kényszerítette s régi fényében állította helyre Egyiptom hatalmát, iparát, kereskedelmét. Győzelmeit, sikereit medinet-abui pompás palotájának feliratai hirdették. Eldicsekedtek vele, hogy a nagy fáraó 169 falut, 113.433 rabszolgát, 493.386 barmot, 1,071.780 hold földet, 514 szőlőskertet és 2756 arany, ezüst bálványképet ajándékozott a templomoknak, Nubiában pedig 12.000 néger kezét vágatta le.

A papok, akik akaratauk kész eszközévé tették a későbbi fáraókat, egyúttal új vallást teremtettek, amely Ámont, a napot, három személyben (Amon, Ra, Harmachis) egy istennek, láthatatlannak, mindenütt jelenlevőnek, megfoghatatlannak nyilvánította; hanem azért a tömeg isteneinek is bemutatták áldozataikat. A nép egy része eszmék helyett állatokat imádott; tűzvész idején először nem saját gyermekeit, hanem a szent kutyát, macskát igyekezett kimenteni a lángok közül. A másik rész közönyös, vagy éppen hitetlen volt, s a söpredék már a szent sírok feltörésétől sem irtózott. Amily arányban nőtt a papok hatalma, abban az arányban súlydult a katonák tekintélye. Fegyelmetlen külföldi (különösen líbiai) zsoldosok védelmezték az országot, melyet évtizedeken át különben is összeesküvések, belvillongások, a proletáriusok lázongásai, sőt valóságos forradalmak gyöngítettek. A ragyogó, dúsgazdag, tősgyökeresen egyiptomi Thebais helyett Memphis vagy a sémi műveltségű Deltának hol egyik, hol másik városa, különösen *Bubastis* lett a gyöngye fáraók székhelye. Sémi isteneket is tiszteltek az egyiptomi templomokban, sémi nyelven beszéltek az előkelő társaságokban; a sémieké lett egész Szíria, melynek népei egyenkint lerázták Egyiptom igáját. *Sesonk* (Sisak) fáraó 920-ban még egyszer diadallal járt Palesztinában, Jeruzsálemet magát is kirabolta; utódai azonban nemcsak Szíriáról s a világbirodalom ábrándjáról mondtak le, hanem már hazájuk egységét sem tarthatták fenn. Volt idő, hogy Egyiptom 19 fejedelemségre szakadt s négy ilyen fejedelem egyszerre nevezte magát fáraónak.

Ezt a felfordult világot ostromozza a Tunahban (1898) talált papirusz torzkép-rajzolója. Előkelő hölgynek öltözött patkány elé macska tartja a tükröt. A patkány kezében serleg, fején szertartásos nagy páróka van, melyet a háta

mögött levő macska fésül. Egy másik macska a kis patkányt dajkálgatja, a harmadik pedig legyezi. Velök szemben az egyik sakál tejesevényeket hord a vállán, a másik pedig edénybe töltögeti tartalmukat, melyet a tehén jóízűen szücsöl.

* * *

Az önmagában meghasonlott országot sok megaláztatás érte. Egyesült ugyan, de hűbéres államának, *Kusnak* vagy *Ethiopiának*, hegemoniája alatt. A papok szívesen üdvözölték *Piankhi* hódítását (775), mert Ethiopia előkelői nemcsak az egyiptomiak nyelvét és műveltségét sajátították el, hanem vallásukat is átvették, sőt mi több, egészen óhitű elveket vallottak. Valami nagy változást nem jelenthetett tehát, ha a napatai pposkirályok székhelyüket Thebaisba teszik át, ami azonban mindamellet csak harcok, hódoltatások,

36. ábra. Négerek egy egyiptomi írnok előtt.

Memphis bevétele és *Tefnacht* saisi fáraó hódolása után történhetett meg. *Piankhi* utóda, *Sabaku* 728-tól már valóságos fáraónak, a XXV. dinasztia alapítójának nevezte magát. Templomokat építtetett, javíttatott Thebaisban, Memphisben és egyiptomi módra saját hazáját is csak a »nyomorúlt Kus«-nak nevezte. A nagyeszű kusita visszaadta Egyiptom egységét; mikor azonban hűbéres államait is vissza akarta hódítani, Szárgon asszír király megverte, s a Delta is fellázadt ellene. Néhány esztendővel halála után (714), *Anysis*, a Delta ingoványai közt bujdosó vak fáraó, szabadságharagra tüzelte népét és újra kiküzdötte hazája függetlenségét. De csak néhány évre. Mert mikor az asszírok egyenesen Egyiptom ellen készülődtek, a kis királyok 704-ben minden nagyobb ellentállás nélkül hódoltak meg újra *Taharka* (*Tirhaka*) ethiopiai királynak, hogy Szanheribbel, a világuralomra törekvő asszír királlyal az ő vezetése alatt szálljanak szembe. Csatát vesztek ugyan (701), de a dögvész állítólag 185.000 asszírt ragadott el Pelusium alatt (a monda szerint mezei egerek rágták össze nyilaikat, bőrpajzsait), úgy hogy ezúttal megmenekült még Egyiptom, de csak rövid időre. Ugyanis *Asszarhaddon*, Szanherib fia, már 673-ban újra Egyiptomra rontott, Memphist elfoglalta. Thebais alatt

a kis királyok hódolatát fogadta, Taharkát Kusba kergette, ezentúl Egyiptom és Kus királyának nevezte magát s a kormányt Nikó memphisi és saisi király vezetése alatt húsz helytartóra bízta. Taharka kiüzte ugyan nemsokára a hódítókat, de újra futnia kellett; Asszurbanipal, az asszírok új királya, ugyanis 667-ben seregével előzőnlötte az országot és az ethiopok újabb betörése után Thebaist teljesen kirabolta. Ezreket hurcolt el a ninivei fogságba és a kormány élére Nikó fiát: Psamtikot (Psammetichot) állította. Az ethiopok 663 óta meg sem kísérelték többé Egyiptom elfoglalását, sőt néhány év múlva birodalmuk súlypontját Szudánba, Berna vagy Merve főváros vidékére (a Berber és Khartum közt lévő síkságra) helyezték át. Ott emeltek ezentúl templomokat és piramisokat. Hazájukat *Négerországnak* nevezték ugyan, de azért még századokon át hívek maradtak az egyiptomi műveltséghez.

* * *

Psamtik időközben lídiai, görög, föníciai és szíriai zsoldosok segítségével arra kényszerítette helytartótársait, hogy őt független fáraónak ismerjék el. Ekkor azután megkezdette a 18 éves (663—645) szabadságharcot, melynek az volt az eredménye, hogy hazája szétdarabolt részeit újra egyesítette és Asszíriától teljesen függetlenné tette. Hogy újabb megtámadásoktól megvédje: mintegy 30.000-nyi zsoldosból és 60.000 népfelkelőből álló hadsereget szervezett. Azonban a szkítákat, kik (625) egész Szíriát elárasztották, mégis csak drága ajándékokkal tudta rávenni, hogy a határról visszaforduljanak.

A katonákon kívül szíriai, föníciai, görög, arámi és zsidó kereskedők telepedtek le Egyiptomban és Psamtiknak a Földközi meg a Vörös tengeren felállított hajóhadán föníciai matrózok szolgáltak. Így a századokon át annyira elzárkózott ország egészen a maihoz hasonló nemzetközi jelleget öltött.

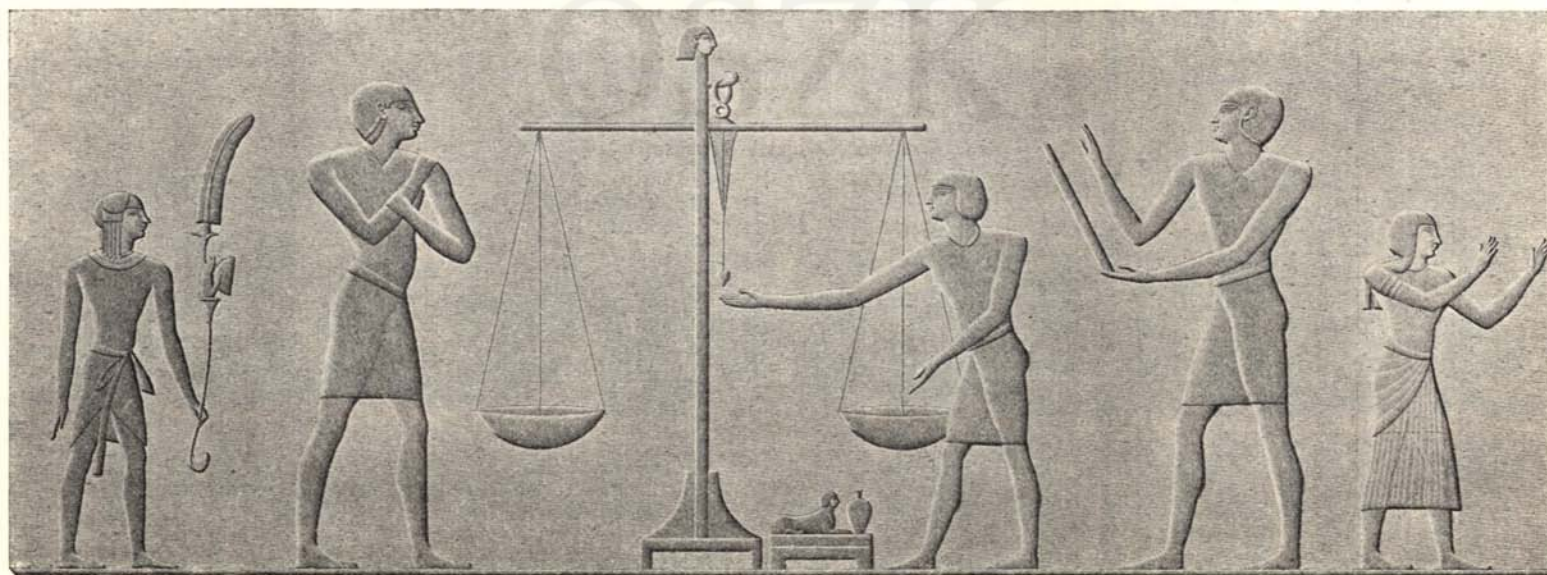
Egyiptom gazdagsága és tekintélye annyira emelkedett, hogy Psamtik fia, *II. Nikó* (Necho, 609—594), az asszír birodalom végtelen zavarainak láttára, *III. Dehutmose* világra szóló hatalmának helyreállításáról álmodozott. És valóban, 608-ban, Józiának, a zsidók királyának leverése és eleste után már neki hódolt egész Szíria, míg a gyűlölt Asszíriát két év múlva a médek és babilóniaiak verték le. Azonban Nikó álmai sem teljesedtek, mert a diadalmas Babilónia másik két év elmúltával (604) Karkanusnál az ő hadseregét is legyőzte, úgy hogy Egyiptom újra elvesztette Szíriát. Ekkor Nikó elhatározta, hogy katonák helyett *kereskedőkkel hódít*. Több százezer munkás ásta a Szezei-csatornát, melyet azonban mégis abbahagyatott, mert elhitették vele, hogy a Vörös-tenger tükre magasabban fekszik és így a Nilus egész völgye víz alá kerülhet. Ennél is hatalmasabb terv megvalósításához fogott, mikor Afrika megkerülésére föníciai hajósokat küldött ki. A hajósok túl jutottak az egyenlítőn és így olyan sikert értek el, amilyennel európai hajósok csak kétezer esztendő múlva dicsekedhettek.

De Nikó terveivel korántsem állott arányban az az erő, melyet országa képviselt, sőt utódainak nem egy, külsőleg óriási szándéka határozottan bizonyos korlátoltságra és így gyöngeségre mutatott. Ilyen volt egyebek közt

37. ábra. Egyiptomi kovácsok, fazekasok és kőfaragók.

38. ábra. Egyiptomi kereskedők a mérleggel.

az a törekvésük is, hogy éppen akkor élesszék fel a piramis-építők korát, mikor minden egyes cselekedetükkel és elhatározásukkal a kor színvonalához kellett volna egy-egy fokkal közelebb emelni vénülő államukat. Hogy milyen égető szükség volna a reformokra, eléggé figyelmeztethette volna őket már az a tapasztalat is, hogy a klasszikus nyelvet a hivatalos iratokból, sőt a templomok falairól is a népies (kopt) nyelv, a méltóságos hieroglifet pedig a népies demotikus folyóírás kezdette kiszorítani. Az új idők jele volt az is, hogy aránylag kis területen oly sokféle nemzetiség verődött össze, hogy a tolmácmesterség új kereseti forrásnak kínálkozott. Az új viszonyok, az új jelenségek közt csak az uralkodók ragaszkodtak konokul a régihez. Az évszázadok előtti nagy példákhoz való visszatérésben talán csak a képzőművészetek terén lehetett valami üdvöset várni. Legkevesebbet pedig a vallástól, mely a mitoszok természetes magyarázatát kereste, az istenségekben egyszerű jelképeket látott (pl., hogy Osiris a Nilus megtermékenyítő erejét jelenti), a sokistenséget pedig azzal a titkos meggyőződéssel hirdette, hogy az egész természet: egyetlenegy isten. A meghasonlásnak egyik érdekes tünete, hogy a népszerű *Amasis* (569—526), akit katonái azért ültettek trónra, hogy a görögök és más idegenek befolyását megtörje, a görög istenekért lelkesedett, a leégett delphoi templom felépítéséhez gazdag adománnyal járult; ellenben az egyiptomi templomok jövedelmének egy részét az idegen zsoldosok fizetésére foglalta le. Hogy mindezek mellett a papokat is megnyugtassa, néhány templomot építtetett és Apisz tiszteletét fokozta.

Nem is papoknak, hanem katonáknak való kor volt ez. Miután 550-ben Média romjain megalakult a perzsa birodalom, Egyiptom, Lídia és Babilon királyai Nyugat-Ázsia egyensúlyának fentartására hármasszövetségre léptek. A perzsák 546-ban Lídiát, 539-ben pedig Babilónt is elfoglalván, hatalmukat a Földközi tengertől az Indusig terjesztették s 525 nyarán szárazon és (a kis-ázsiai görögök és föniciaiak behódolt hajóhadaival) vizen *Kambyzes* vezetése alatt egyszerre támadták meg Egyiptomot. A pelusiumi csata és Memphis bevétele után *véget vetettek a fáraók több ezeréves birodalmának*. A fáraó hatezredmagával a susai száműzetésben (Élámban) végezte be életét.

Kambyzes és utódai szintén fáraóknak nevezték magukat és sok tekintetben kímélték az egyiptomiak nemzeti hagyományait, Darius pedig okosan rendezte zilált viszonyaikat s a Vörös tengert a Nilus völgyével összekötő csatornát is kiépíttette. Az egyiptomiak utolsó nagy törvényhozójuknak nevezték őt s egyéni nemességét és nagyságát még szabadságuk és függetlenségük elvesztén bánkodva is elősmerték. Élete utolsó éveiben azonban a maroknyi görög nép szabadságharcán föllelkesedve, maguk is fegyvert ragadtak és 487-ben kiverték a perzsákat. Három év múlva mindamellett újra meghódoltak fiának, Xerxesnek, aki azután szigorúan bánt velük s többé utódaik sem építettek templomokat isteneiknek. A görögök szabadságharcaiban bízva, egyik fölkelés a másikat érte. Ismét választottak fáraókat, kik azonban hazájuk erejét a trónvillongásokban fecsérelték el s így Egyiptom 342-ben újra meghódolt a perzsáknak. Árnyék-*királya, II. Nektanebos*, 18 évi uralkodás után Nubiába menekült. A győzők most már teljes kíméletlenséggel dúltak és pusztítottak abban az országban

melyet a görögök a maguk műveltsége és vallása bölcsője gyanánt tiszteltek. Időközben Görögországot is elnyelte Makedónia, azonban ennek királya : Nagy Sándor a görög név dicsőségéhez fűzte politikáját. A perzsákon Kis-Ázsiában és Szíriában nyert sikerei után 332-ben mint szabadító jelent meg Egyiptomban, mely Amon fiának, tehát fáraónak, sőt istennek ösmerte őt el. Ettől a pillanattól fogva Egyiptom története ezer szállal fűződik az Európában egymásután alakult két világbirodalom : a makedóniai és a római állam sorsához. Kr. e. 30-ban a szép Kleopátra utolsó sóhajával a *fáraók* háromezeréves történelme mindörökre véget ért. Az *országé* nem ért véget. Egyiptom ma is ország s nemcsak kereskedelmi helyzete, hanem »a reá tekintő négyezer esztendő« is régi függetlenségének visszavívására sarkalja.

III. Fönícia és Karthago.

Az egyiptomi és ázsiai sémiak lassankint megfeledkeztek közös származásukról s atyafiságot még annyira sem tartottak egymással, mint pl. manap az olaszok és oroszok, akik legalább tudományos téren ápolják egy népcsaládhoz való tartozásuk emlékét. Egyiptom az odatelepült zsidókat eleinte kelletlenül tűrte, utóbb üldözte ; az ázsiai sémiak ellen pedig nyílt háborúkat viselt, miben a pansemitizmus ábrándjának volt legkisebb része.

A sémiak Ázsiában magában is két nagy csoportra oszlottak ; az *északira*, hova az arámiakat, hébereket, kánaániakat, föníciaikat, asszírokat és babiloniakat ; és a *déliekre*, kik közé különösen az egyiptomiakhoz közel álló arabokat lehetett sorolni. A történelem első sorban az északiakkal foglalkozik és pedig különösen a tengerparti föniciakkal és zsidókkal, majd az északi sémieket egyesítő asszírokkal. Az Eufrátes és a Földközi tenger, a Taurus, Egyiptom és Arábia közt levő területet a görögök mint Asszíria hódoltságát nevezték Szíriának.

Szíria hat szélességi fok alatt körülbelül akkora területen feküdt, mint a mai Magyarország. Egységre nem volt teremtvé. A Földközi tenger felől jövő hódítókat az egész partvonal hosszában magas hegyek gátolták előhaladásukban. Pl. a Libanon hágóinak átlagos magassága 1900, az Antilibanoné 1600 méter ; déli folytatásuk jóval alacsonyabb, de ott meg a tengerpart alkalmatlan kikötésre s így jól megvédi a közte és a felvidék közt levő síkságot, a »tejjel, mézzel folyó Kánaánt«. A hegyláncok keleten hirtelen szakadnak meg az Orontes és a Jordan völgyei felé, melyek egymással ellenkező irányban haladnak ; amaz a nyílt tengerbe, emez Földünk legnagyobb horpadásába, a zárt Holt-tengerbe ömlik. A völgyeken túl kezdődő hegyvidék keleten csakhamar elvész a sivatagban, melyet a természet akadályul állított a nyugatról s keletről fenyegető hódítások elé. El is került minden hódító s ma is kerül a karavánok. Az ázsiaiak az Eufrátes völgyén fölfelé kanyarodva jutottak Szíria tengerpartjára, a nyugati hódítók pedig az Eufrátes völgyén lefelé nyomultak az ázsiai nagy birodalmak ellen.

Már a sumírok *Martunak* nevezték Nyugatot és Mat-Aharrinak, hátsó országnak azt a martot a Földközi tenger mellékén, hol egy vörösbarna sémi

népség telepedett le. Ezek a *púnok* vagy *fúnok* ösmeretlen időkben beduinok módjára vergődtek idáig s ellenséges népektől nyomatva, végre a Libanon tövében levő keskeny partszalagra szorultak. Ezt önmagukról vagy talán a datolya-pálma görög phoinix nevééről Föniciának, legrégibb városukat és róla az egész népet Hám unokájáról, Sidonról, zsidónak hítták. Olyan név, melyen utóbb rendszeren csak Palesztina sémi lakosait értették.

Fönícia inkább földrajzi mint politikai fogalom volt. A Kármel hegyétől odább északra az é. sz. 33—35. foka alatt elterülő partra vonatkozott. Hossza

39. ábra. A Libanon-hegység cédrus-erdőségei.

222 kilométer, szélessége 2—4 km. ; terjedelemre tehát körülbelül felényi, vagy legfeljebb annyi volt, mint hazánk legkisebb vármegyéje, Esztergom. Ennek a talpalatnyi földnek a tenger felé való kiszökésein épültek a világ első nagyszerű kikötői. Maga *Sidon*, »Kánaán elsőszülöttje«, egyszerű halászfaluból fejlődött a Földközi tenger egyik legnagyobb forgalmú városává. A fiatalabb *Ó-Tyrost* állítólag 2750-ben építették. Új-Tyrost egy szigeten a sidóniak jóval utóbb, 1209 táján alapították. A világ legrégibb városának tartotta magát odább északon *Beruth* (Berytos) és *Gebel* (Byblos). A szigeten épült *Arad* (vagy Arvad) ősrégiségét pedig óriási falának romjai még ma is hirdetik. E városok öt-hatemeletes házai közt akárhánynak márványból készült a padozata, arannyal, elefántcsonttal volt ékesítve a fala és cedrusfából volt faragva a mennyezete.

40. ábra. Föníciai.
(Egyiptomi képen.)

A mesésfényű jeruzsálemi templomot is föníciaiak építették, bizonyosan saját templomaik módjára. Az utcák fölé néha ernyőket feszítettek ki, hogy a járókelőket védjék a nap heve ellen.

Nagyobb városaik élén kezdetben *főpap*, utóbb *örökös király* állott. A főpap a királyság behozatala után is bíborban járt s a nemességgel együtt korlátolta az uralkodó hatalmát. A nemesség 3 törzsre (sebeth, phylé, tribus), minden törzs 10 nemzetségre (gaber, phratria, curia) és minden nemzetség 10, összesen tehát 300 családra (beth-aboth, patria, gens) oszlott. Olyan felosztás, melyhez később a görögök és rómaiak is alkalmazkodtak. Sidon, Tyros és Arad szövetkeztek ugyan egymással, de nem a vezérszerepet vivő városokban, hanem a szövetség számára alapított Tripolisban tanácskoztak közös ügyeiről. Nem annyira politikai szükségletből, mint inkább származásuk, nyelvük, vallásuk és kereskedelmi érdekeik közösségének érzete következtében szövetkeztek. Mint hajósokat és nagykereskedőket, valamennyi hódító kímélte, mert használni akarta őket olyanformán, mint századok múlva Árpád-királyaink a dalmát városokat, melyeket különben könnyen tönkretelhetek volna.

A sémiek közül tulajdonképpen csak a föníciaiak voltak tengerészek; az Atlantis mesés hajósairól nem szólva, bizonyosan az első, kiknek a nyílt tengeren végigsikló gályáit a partok lakosai ámulattal, elfogódva nézték. Sejtelmők sem lehetett róla, hogy tengerőrnöknek harmadfélezer esztendőre ezek a hajósok biztosítanak elsőséget a világkereskedésben. A Libanon cédrusaiból, ciprusaiból, tölgyeiből faragott hajóikat a Libanon rezéből készült szegek és pántok tartották együvé. Föníciai kenderből fonták köteleiket, melyekkel

byssos-szövetű vitorláikat igazgatták. Maguknál *gyöngébb* népekre mint kalózkok rontottak. Feldúlták, föléggették falvaikat, rablott kincsekkel rakták meg hajóikat, melyeknek arányai még Xenophont is bámulatba ejtették. *Erősebb* népektől engedelmet kértek a kikötésre; mosolyogva kínálták messze földről hozott árucikkeiket és szívesen becserélték az illető vidéknek nyerstermé-

nyeivel. A görögök Kadmos mondájában elég érthetően mesélik el, hogy Cipruson, Rhodoson, Krétán keresztül hogyan jöttek hozzájuk az Égei tenger szigeteire

41. ábra. Föníciai üvegedények.

s magára a szárazföldre is. Náluk bíborkagylót kerestek, hogy az egyiptomiaktól vásárolt finom gyapot vagy len byssos-ruhákat tizenhárom színben fessék meg gyáraikban. Úgy látszott, mintha India számukra teremné a fahéjt, balzsamot, gyöngyöket, Arábia a tömjént, mirrhát és mindenféle fűszert, Ciprus a bort és a rezet, Anglia az ónt, Elba szigete a vasat, Spanyolország az ezüstöt, India az aranyat, a Balti és az Északi tenger melléke a borostyánkövet. Európa és Ázsia vitézei számára Afrikából ők szállították az oroszlán- és a párdue-kacagányokat, feleségeiknek a strucc tollakat, drágaköveket, majmokat, elefántcsontokat; a királyoknak, bankároknak az aranyat, ezüstöt, a nagybirtokosoknak a rabszolgákat. Ezt az aranyországot Ofirnak nevezték. Eleinte csak a Zambezi vidékét és talán Rhodesiát értették rajta, ahol ma 75.000 ősrégi bányagödört és 500-nál több ókori város- és templomromot ismernek. Később az Ofir elnevezést kiterjesztették Szofalára (az egyiptomiak Puntjára), majd a pún Karthagóra, amelyet a rómaiak Ofirról Afernek, Afrikának híttak, végre pedig az egész földrészt róla keresztelték el. A délafrikai bányákat eredetileg sábai arabok művelték, akik azonban utóbb a föníciaiaknak és a zsidóknak is megengedték a termelést. A mintegy két millió korona értékű arany nagy része Arábián keresztül jutott a világkereskedelembé; azért hitték a régiek, hogy maguk az aranybányák is ott vannak s hogy Arábia a titokzatos aranyország, Ofir, holott ez földtani képtelenség. Ofirt a föníciaiak egyébként is műveltségök körébe vonták.

Három földrészben folytattak gyarmatárúkereskedést. Mindenféle üzletvezetőségeket, gyarmatokat szerveztek, hol gyáraik számára nagy mennyiségben szerezhatték be a nyersanyagot, míg a kezdők házalással, batyukereskedéssel érték be. Amihez olcsón jutottak, néha százszoros értékűvé dolgozták fel. Üveg-hutáik, fegyver- és díszmű-, szövő-, fonó-, szőnyeg-, festék-, szattyán- és pergamengyáraik, elefántcsont- és borostyánkő-esztergályosaik s metszőik, valamint hajóácsaik úgyszólván az egész világ számára készítették a szebbnél szebb iparcikkeket, műtárgyakat. Ezenkívül állatseregletekkel járták be az ösmert világot, kertészeik pedig hasznos és díszes növényeket, virágmagvakat szállítottak mindenfelé.

A nagyvilágot bejárt kalmárok egyébként is hatottak a velök érintkező népekre. Már csak üzletök érdekében is megtanították őket a betűvetésre, számolásra, a súlymérték, a rőf és pénz használatára, melyet különben ők maguk is másoktól tanultak. Irodalmuk, művészetük, tudományuk szintén kölcsönzésből állott, de a kölcsönvett pénz is elegendő volt más népek homályának eloszlatására. Schillerrel szólva:

»Merre ügyekszik a gálya? — Sidóniakat visz a hátán,
Hozva hűs Északról gyántakövet, meg az ónt.
Hordd kegyesen, Neptun, — szelek őt kímélve vigyétek
És vendégszerető part, iható vizet adj!
Istenek, a kalmár tietek. Bár kincsek után jár,
Fürge hajójáról terjed az emberi jó!»

S hány ilyen hajójuk volt! Kr. e. az V. században Xerxes perzsa király részére 300 nagy triremist (háromevezőset) és 750 kisebb hadi és személy-

szállító hajót állítottak elő és szereltek fel, összesen 120.000 matrózzal; vagyis csak 20.000-rel kevesebbel, amennyi Nagy-Britannia 700 hadihajóján most szolgál. Pedig ezenkívül a magánosoknak is sok hajója járt a tengeren. Kr. e. 2000 esztendővel már ők voltak a Földközi tenger medencéjének legösmertebb kereskedői, akik csereberélve vagy készpénzfizetés mellett kötötték üzleteiket. A tenger déli oldalán, Észak-Afrikán végig, szárazföldi műutakat építettek, s az Afrika, Európa és Ázsia belsejébe vezető karaván-utakról sem riadtak vissza. Vásárt csaptak az útkokba eső népek vallásos ünnepein, búcsúin, — de mindenüvé magukkal vitték saját isteneik kis képeit.

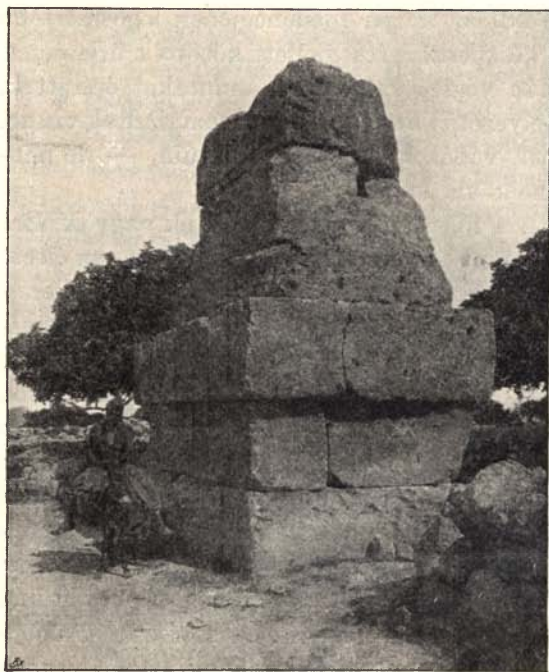
Bál vagy *Balán* (»A mi urunk«) a főistenök, aki mint *Molk* vagy *Moloch* az ösanyagot, a nap perzselő erejét, mint *Adonis* az ifjúi szépséget, az éltető tavaszi napot, mint *Melkart* (Hermes) a városok felett való uralkodást, a kereskedést képviseli. *Bál* mint *Melkart* valóságos nemzeti isten volt. Tyrosi templomában azok a gazdag kereskedők, kik még hajóik horgonyait is ezüstből készítették, könnyen állíthattak neki egy-egy oszlopot aranyból, egy másikat smaragdból, hogy tengeri útjaikon a sarkcsillag irányában vezesse, tengeri vihartól, minden bajtól őrizze őket s hogy, amíg odajárnak, ne engedje az oltárán gyujtott szent tüzet kialudni. Száz oltáron is lobogott ez a szent tűz Karthagóban, a város alapítójának, *Astarte* vagy *Dido* istenasszonynak templomában, hová a szerelmesek jártak imádkozni. *Aserá-t* (Mylitta, a görögöknél *Kybele*), ki egyebek közt a gyönyörűséges szerelem istennője volt (körülbelül a görögök *Aphroditéja*), a babilóniaktól vették kölcsön. Viszont a föniciai hitregék nagy része a görögökhöz és más népekhez ment át; pl. *Astarte* egykori főpapjának, *Ithobál* tyrosi királynak leánya, *Jezabel*, *Aháb* zsidó királyhoz menvén férjhez, több mint

42. ábra. A mai Tyrus.

800 föniciai papot és egyházi szolgát vitt magával Jeruzsálembe, hol (900 táján) a bálványozás hátraszorította Jehova tiszteletét és földönfutóvá tette az

43. ábra. Hiram király állítólagos sírja Tyros mellett.

igazhívó Illés prófétát. A föniciaiak szinte magukkal az eszméikkel is kereskedtek. Moloch és Astarte megtüzesített bálványképeibe más nemzetek is oda-dobták gyermekeiket; a zsidók aranybornyúja, a krétaiak Minotaurusa voltaképp Moloch, ki gyermekeket követel áldozatul. A római császárság korában, a klasszikus műveltség csúfságára, Elagabalus császár is (Kr. u. 218—222) mutatott be ilyen áldozatokat. De vajjon enyhíthetett-e a szülők fájdalmán, hogy nemzetük szabadítóinak, az elégetett gyermekeknek csontjait a telhetetlen istenek templomaiban őrizték meg? ! És nem volt-e ez a gyermekáldozás valóságos öngyilkosság oly nemzetnél, mely kereskedelmével egy talpalatnyi földről csak örökös küzdelmek

arán tudta fentartani uralmát ama töméntelen elégedetlen rabszolga felett, kik az ismert világ legnagyobb belső tengerén, továbbá ezernyi gyárban és ültetvényen dolgoztak számára és ama meghódolt vagy befont népek fölött, melyek lesték a pillanatot, melyben lerázhatják magukról az idegen uralmat? A lázadás néha győzelemmel is végződött, de nem vezetett mindig a legyőzöttek romlására. Így például Tyros, mely *I. Hiram* király idejétől (969—936) fogva bámulatosan fejlődött, nem hanyatlott el akkor sem, mikor (931—918) a győztes rabszolgák kormányozták. Ilyen lázadás volt az is, melynek folyamán Sicherbál főpapot (814 táján) magánál az oltárnál gyilkolták meg, mire Elissa (állítólag a mondai Dido), *Pygmalion* király huga, a főnemesség nagy részével együtt kivándorolt. Ő volt az, ki azután Afrika északi partjain *Byrtát* vagy ahogy utóbb nevezték: *Karthagót* alapította és ki ezt a gyorsan felvirágzó várost a föniciai vallás, társadalom, gazdagság és kereskedelem új középpontjává tette. Ott találkozott a keleti és nyugati kereskedelem, de már csak rövid ideig gazdagította az anyavárost. Ennek oka éppen gyors felvirágzásában rejtett. Nagyon helyes Turgot-nak, az egykori francia miniszternek megfigyelése, ki századok multán azzal a megjegyzéssel jósolta meg Amerikának Angliától való elszakadását, hogy a gyarmatok olyanok mint a gyümölcs, mely csak addig lóg a fán, míg megérik; amint megeléglük a függést, azt teszik, amit régente Karthago tett... Alapítása után félezer esztendővel, a független

Karthagónak már valami 20 nép és 300 város adózott. Pún lakosai egyremásra gyarmatosították Afrika északnyugati részeit s összefogdosott rabszolgákkal műveltették roppant területen lévő ültetvényeiket. A 700.000 lakosú fővárost hatalmas falakkal kerítették körül, a fegyvertárakat és a kincstárt jó rendben tartották. Háborútól nem féltek : bíztak 15.000 katonájukban, 350 hadihajójukban és 300 harci elefántjukban. A velök átellenben fekvő Európát nemcsak mint kereskedők, hanem mint hódítók is hatalmukba akarták keríteni.

Maga a törzsország : Fönícia már csak megalkuvásokkal tarthatta fenn magát s története Karthago alapításától fogva részben a zsidók, különösen pedig az asszírok, a babilóniaiak és perzsák történetével függ össze.

IV. A zsidók Palesztinában.

Palesztinába, Hebron vidékére, *Ábrám* vagy *Ábrahám* Káldiból vezette a zsidókat vagy hébereket, kik onann Ammon vidékére is elkalandoztak, délfelé pedig az edomiakkal keveredtek össze. Lehet, hogy az első patriarchák és hozzátartozóik neveiben még a régi, pogány istenek nevei csendülnek meg. Ábrám volt a magas atya, a felhős éjszaka ; Izsák a hajnal, Sára a Hold, Ézsau a Nap, Rebeka a termőföld s így tovább. Azok az események, amelyeket századok mulva a biblia beszélt el róluk, valóban nagyon jellemzőek egy szervezkedő nép őstörténetére nézve ; de azt, hogy mikor mentek valójában végbe, csak néhányra vonatkozóan sikerült megállapítani. Így : Sodoma és Gomorra pusztulását Garlett angol csillagvizsgáló Kr. e. 1899-re tette és a Leonidák hatásának tulajdonította. Ez a Szentírás szerint a honfoglaló Ábrahám idejében történt és minthogy ő ugyanezen forrás szerint 175 esztendeig élt, a 2000 év táján már vezére lehetett népének.

Jákobnak és törzsének Egyiptomba való vándorlását az 1765-ik évre teszik és menekülésüket 1335-re. Éhség és inség elől kerestek menedéket a Nílus alsó folyásánál és szolgaság, elnyomás miatt indultak vissza elhagyott hazájukba, mely ötödfélszázados távollétük alatt más népek hatalmába került. Ugyanolyan címen óhajtottak ott újra megtelepedni, mint amilyenek pl. a Heraklidák Peloponneszban, vagy a honfoglaló magyarok hazánkban, mikor őseik örökségét akarták visszaszerezni. Különben is számíthattak ottmaradt rokonaik segítségére. Vezéröknek, *Mózesnek*, történelmi egyéniségét a biblia a nemzeti hagyományok költészetével felékesítve adta át az utókornak. Elmondja, hogy ez a talált gyermek, kit a fáraó leánya fejedelmi fényben nevelt föl, mint áldozza fel kényelemmel, kitüntetésekkel kecsegtető jövőjét, hogy elnyomott, kigúnyolt népének minden szenvedésében részt vegyen. A hagyomány éppen olyan lelkesedéssel beszél csodatételeiről, mint egyházi és világi törvényhozásáról, valamint arról is, hogy hogyan akarja *nemzetivé* tenni mindazt, amit a zsidóság eltanult az egyiptomiaktól, sumíroktól ; és végül arról, hogy miképpen küszöbölt ki mindent, ami megronthatná népének ősi hitét, nemzetiségét. Az ő törvényeiben domborodik ki egész határozottan az egy láthatatlan Isten fogalma, mely az ősök szívében csak homályosan élt és a sok istenhívő népek között nem maradt meg eredeti tisztaságában. Ez a láthatatlan teremő Isten

uralkodik az egész világon, saját választott nemzetén is ; és ő maga adta nemzetének azt a *tízparancsolatot*, mely az emberiség fele (730 millió ember) előtt most is törvény, a leghosszabb életű és a legelterjedtebb valamennyi közt, melyet valaha hoztak. Werbőczy, a nagy magyar kodifikátor (1514), eldönthetetlennek találta ugyan, Mózes volt-e az első törvényhozó ; »de bárki legyen — tette hozzá, — az emberi nemet olyan ajándékkal látta el, amelynél nagyobbat és üdvösebbet alig szabad Istentől kívánni.« Ez a törvény mindenütt a szabadságot ismerte el a jog alapjának. A szabadság, egyenlőség és testvériség első hirdetése az a *tízparancsolat*, melyet »kis kacsóit összetéve szépen«, 32 évszázad múlva is millió gyermek imádkozik végig esténként. Benne együtt vannak az isteni és a polgári törvények ; ami legjobban mutatja, hogy az egyén az Isten és nem valami királyság védelme alá kíván helyezkedni. Ez a maroknyi nép, a sok istennel és az egy királlyal szakítva, építette föl a maga hitét, államát, társadalmát. Szembeszállt eszményeiért az egész világgal, mely merőben más felfogásnak hódolt.

A pusztában 40 (vagy talán inkább 60) évig bolyongva, a zsidó nép új nemzedéket nevelt föl, mely már csak híréből ismerte a szolgátságot s lassankint beleélte magát Mózes új rendszerébe, sőt lelkesedni is tudott érte. Bízhatott erejében. És valójában a vallási és nemzeti buzgóság volt az a lángoszlop, mely a pusztában vezette. Nagy túlzás 600.000 lándzsás, parittyás gyalog zsidó katonáról beszélni ; ennyi ember, tízével számítva a sorokat, 45 kilométer hosszú hadoszlopra nyult volna el s talán nem is rémül meg úgy 36 ember elestének hírére. De ha csak 40.000 fegyveresből állott is a zsidóság hadserege, bölcs vezére helyesen választotta meg a honfoglalás idejét ; akkor ütött az amoriakra, mikor éppen háborút viseltek Moáb ellen s két kis királyságukat egymásután verte le.

Mózes csak a határig vezette a honfoglalókat. Halála (1295 ?) után *Józua* állt élőkre. Irtóháborút viselt minden törzs ellen, mely nem akarta uralmukat és hitőket feltétlenül elismerni. Megkezdődött a 12 törzs elhelyezkedése, miközben a határszéleken a legerősebbeket telepítették le. Így készültek azokra a vég nélküli csatákra, melyeket idők folytán a hegyvidéki ammoniakkal és moabiakkal, a tengerparti filiszteusokkal, a pusztai midianiakkal kellett vívniok.

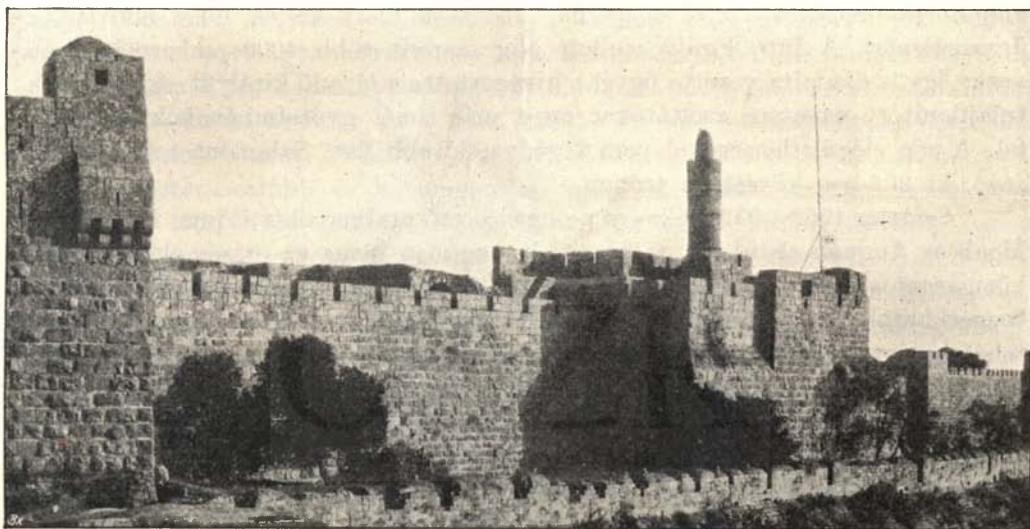
A 12 törzs a maga bírának vezetése alatt szövetségben élt egymással. Közös szentélye Silo volt, hol a frigyszekrényt, a hit és nemzeti egység jelképét Efraim törzse őrizte. Lévi törzsét szétszórták a többinek területére s a papi teendőket bízta rá. A bírák azonban, kik egyúttal próféták voltak és áldozatokat mutattak be, kettős méltóságukkal nem tudták eléggé összetartani a népet s a fejtelenségnek ebben a korában sok vereség érte az izraelitákat. Volt idő (1080 táján), hogy csak egy nőnek, *Deborának* szent és hazafias lelkesedése egyesíthette őket az ellenséggel, a Sisera alatt egyesült kánaániakkal szemben. És a győzelem után fölhangzott Debora éneke :

»Meg van boszulva Izrael !
Éltét önként áldozta fel népem !
Áldassék Jehova !

— — —
Így vesszenek mind el a te ellenséged, Uram !
De a kik téged szeretnek, tündökljenek mint a kelő nap az ő erejében !«

Gideon és Sámson, aki a szép Delila árulásának esett áldozatul, már nemcsak a hazáért, hanem a fenyegetett ősi vallásért, Bál és Astarte terjedező bálványozásai ellen is küzdöttek. Mivel az eddigi egyetlen vezető osztály, a katonaság, nem tudta megmenteni sem a hazát, sem a hitet, önkéntelenül is erősödött a papság tekintélye, mely most minden polgári és katonai ügyet hatalmába akart keríteni. *Sámuel* próféta végre meggyőzte a népet, hogy a *láthatatlan* Isten királysága helyett *valóságos* királyra van szüksége. Az idáig minden személyes uralomtól iszonyodó nép számára Isten nevében 1010 táján *Sault* kente királlyá, kit azonban Izrael csak a filiszteusokon 1055-ben nyert győzelme után ismert el. A nép megtartotta régi községi jogait és szabadságait ; a próféta azon-

44. ábra. Dávid vára Jeruzsálemben.

ban nem akarta megosztani főpapi hatalmát a királlyal s mivel Moab, Ammon, Edom és a filiszteusok legyőzője az amalekiakkal szemben nem hajtotta végre az ő átkát, ellenkirályul 1036-ban *Dávidot* léptette föl.

A nép szerette *Dávidot*, ki párban ejtette el az óriás termetű Góliátot ; a király is szívesen hallgatta, mikor a hárfán játszott ; fia barátságával, leánya szerelmével ajándékozta meg. A nagyravágyó ifjú a filiszteusokhoz menekült s mialatt ezeknek és az izraelitáknak közös ellenségei, az amalekiak ellen harcolt, a filiszteusok megverték *Sault*, ki leszúratta magát, hogy kezökbe ne essék. »Az Isten igazságos bíró, ki egyet megaláz, mást fölmagasztal« énekelte 75. zsoltárában a költői tehetséggel megáldott *Dávid*. Mint Judának másodszor is fölkent királya, nem nyugodott addig, míg le nem győzte Iszbált (Iszbozethet), Saulnak egyetlen megmaradt fiát. Most már — az 1000. év táján — az *egész Izrael királya* volt. Eddigi szövetségeseinek, a filiszteusoknak szétszórása után elfoglalta Jeruzsálemet, amelyet az új királyság fővárosává s a frigyláda odavitele után a vallásos élet középpontjává tett. Mint király, mostantól fogva főpap is volt, valóságos papkirály. A trónon Saulnak azt a nemzeti politikáját

követte, amelynek megdöntését a papság tőle remélte. Jehova hitét fegyveres erővel készült megvédeni ; s a népet dicsőséggel kárpótolta megnyirbált szabadságaiért.

Meghódoltatta a moabiak, az ammoniak, edomiak és amalekiak rokontörzseit. Elfoglalta, kifosztotta Damaskust, hol Kelet (Babilon, India) és Nyugat (Fönícia, Egyiptom) kereskedelme találkozott. Leverte Hadad-ezert, a cöleszíriai Zoba arámi királyát, ki Damaskustól a Tigrisig minden arámit egy birodalomban akart egyesíteni. Edzett, hatalmas hadserege élén Dávid már egész Szíria meghódításáról álmodozott. A nemzeti pártot azonban éppen ez lázította ellene. Nem hihették, hogy idegen, bálványozó alattvalókkal szemben megtarthatják hitők tisztaságát, a katonai zsarnoksággal szemben pedig a törzsszerkezeten alapuló szabadságot. Azért saját fia, *Abszalóm* alatt keltek föl s elfoglalták Jeruzsálemet. A futó király mellett alig maradt több 4000 embernél ; Joáb vezér így is diadalra vezette ügyét s kivégeztette a lázadó királyfit. A Dávidnak tulajdonított panaszos zsoltárokat most már ismét győzelmi énekak váltották fel. A nép elégtelenségével nem törődve, kisebb fiát, Salamont tette örökösévé, ki 962-ben követte a trónon.

Salamon (962—932) béke- és pompaszerető uralma alatt Edom, Damaskus, Moab és Ammon elszakadt az országtól, azonban maga az ország ekkor nyerte közigazgatása erős szervezetét ; és Izrael ekkor mutatkozott be először mint tengeri hatalmasság. Mint a fáraó veje előtt nyitva állott a Vörös tenger, Salamon tehát hajósvállalatokat küldött az afrikai aranyvidékre, Ofirba. Hajói arannyal, drágakövekkel, ritka állatokkal (pl. majmokkal, pávákkal) megrakodva tértek haza. Ez alkalommal hallhatta hírét az Arábia délnyugati részén levő Sába-ország királynéja, aki fölkereste és arannyal, drágakövekkel, elefántcsonttal, fűszerekkel ajándékozta meg Jeruzsálemben. A város fénye, az udvar pompája, Salamon bölcsesége egyaránt elragadta. Kétségkívül kereskedelmi összeköttetést keresett vele, mint Tyros királya, Hiram, aki Föniciából anyagot és munkásokat küldött Salamon jeruzsálemi fényes templomának építéséhez. A világszerte dicsőített templomnak műtörténelmi jelentősége mellett politikai jelentősége is volt. A frigysátor helyett, amely idáig törzstől törzshöz vándorolt, most már ebben őrizték a frigyládát, mely a 20.000 főnyi állandó hadseregnél is jobban emelte a király hatalmát. Éppen ez nem tetszett a szabad zsidóknak. Mint Egyiptom, Fönícia, Sába és Ofir szövetségese, Izrael a világkereskedelem útvonalába esett s nem zárkozhatott el többé az idegen befolyás elől. Salamon a háremében levő külföldi nők kedvéért idegen istenek, Moloch, Kamos tűzisten, Astarte stb. faragott képeit is felállította.

Hitét, nemzetiségét, szabadságát féltve, a nép Salamon trónralépő utódától és fiától, *Rehabeam*tól azonnal az újítások és az önkényes uralom eltörlését követelte. Mivel meg nem kapta, a tíz északi törzs a nemzeti párt fejét, *Jerobeámot*, Sosenk (Sisak) fáraó pártoltját, tette királlyá. A hatalmas pártfogó mind a kettőnek országát, ragyogó fővárosát feldúlta. Nagyhatalmi állásuknak örökre véget vetett s Judát, Izraelt tartománnyá süllyesztette.

Azonban éppen az ország megoszlása és hanyatlása idejében indult virágzásnak az *irodalom*, mely a népben valódi rajongást keltett a törvények és a

nemzeti történelem, a hagyományok iránt. A törvények és történetek első feljegyzései Salamon idejéből származnak, de most keletkeztek Mózes és Józua könyveinek legrégebbi részei, Sámuel és a bírák könyvei, Izráel és Juda királyainak évkönyvei, Mózes ötödik könyve. Egyetlen irodalomban sem lángol jobban a szabadságszeretet, mint a próféták irataiban. Nagy költők, nagy politikusok a zsidók szívéből sohasem engedték kihalni a megváltás, szabadulás reményét. »Próféták által szolt régen nékik az Isten.« Amos, Hoseas, Ézsaiás, Mikeás, Jeremiás életírója és Ezékiel éppen az elnyomatás legsivárabb éveiben, az asszírok és a babilóniak fogságában írták leglelkesebb jövőndöleéseiket, melyekben népüket Dávid és Salamon fényes korszakának visszatérésével kecsegtették. A krónikások a királyok könyvének megszerkesztésével buzdították a mult nagy példáinak követésére. Jeremiást, a babilóni párt prófétáját (629—570), az egyiptomi párt agyonkövezte, de a hazaárulónak kikiáltott próféta siralmait a keresztény világ székesegyházaiban és eldugott falusi templomaiban minden nagyhéten ma is az Isten és a haza szeretetére való buzdításképpen énekelik.

Ezeknek s más későbbi műveknek összefoglalása a *biblia*, »a könyv«, a világ legolvasottabb és legnépszerűbb könyve, minden szent érzelm legbővebben csörgedező forrása. Napjainkban az angol bibliai társaság *évente* négyszáz nyelven, hatvan különféle írásjellel hat millió példányt nyomtat belőle. Egész nemzedékek és egész nemzetek merítettek belőle vigasztalást, bátorítást. 1565-ben, mikor Heltai Gáspár először adta magyar fordításban az »ószövetség« könyvét, Werbőczy Hármaskönyve első magyar fordításán is ott lebegett jeligéül a három részre szakadt Magyarország vigaszára Ézsaiás szava, mellyel a kettészakadt Izráelt bátorította: »Ezt mondja az Úr, őrizzétek meg az ítéletet és cselekedjétek igazságot; mert közel van az én szabadításom, hogy eljöjjön és az én igazságom, hogy megjelenjék.« Zsidók és 28 század múlva magyarok is bízva bíztak a 91. zsoltárban. Verseiből Erzsébet magyar királyné aranyba foglalva hordta magával a 15-iket, melyben meg van írva: »Segítségül hívott engemet, meghallgatom őt. Vele vagyok háborúságában. Megmentem és megdicsőíttem őt.« Izrael sorsa azonban az asszírok hódításai óta az elnyomatás és végre a teljes szétszórás lett.

V. Az asszírok.

Először és utoljára az asszírok egyesítették a sémieket. A föníciaiak tengerészetének, világraszóló kereskedelmének ők akarták megadni a szárazföldi nagyhatalom hátsóterét. Mint világhódítók tulajdonképpen ők próbálták először szerencsét.

Asszírián (Aszúr, Athúr) kezdetben azt a kis területet értették, amely a Tigris balpartján, a Satt- vagy Botan-szútól délre, a Dialától északra s Irán párkányhegyeitől nyugatra, még Babilóniánál is szűkebb határok közt feküdt. Csak később terjedett át a Tigris jobbpartjára, Mezopotámiára, s ott épült régi fővárosáról, Asszurról, a biblia szerint azonban Semnek fiáról, nevezték el az országot. A névadó Asszur, a hagyományok szerint, Babilónia felől vezette be a sémieket, kik nyelv, írás és vallás tekintetében alig is különböztek a babilóni

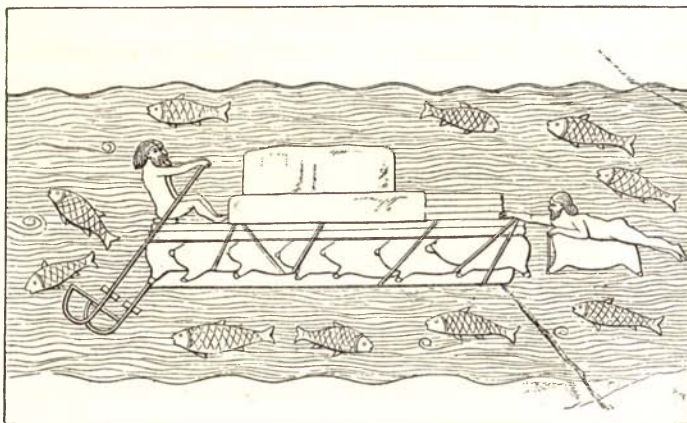
sémiektől; fajuk jellegét azonban sokkal jobban megőrizték, mint sumírokkal és kassiakkal keveredett déli testvéreik. Az ország mindenesetre Káldiból nyerte

45. ábra. Tutajhoz való tömlő készítése.

a királyok reáruházták az örökös helytartóságot. Fia, *I. Samsi-Ramman*, már Asszur patisziyének nevezte magát s fényesen helyreállította az ország legrégebb sumír szentélyét, de Asszurban Asszíria istenének, Anunak is templomot épített. A helytartók 1730-ban még hiába keltek fel, hogy kiküzdjék Babilóniától való függetlenségüket; azonban kevéssel 1600 után *Bél-bani* csakugyan függetlenné tette az országot és először nevezte magát Asszíria királyának.

Asszíria nem rohamosan, de biztosan fejlődött. A XIV. században *Pudi-ilu*, *Ramman-nirari*, különösen pedig *Sulman-asarid*, vagy szokottabb nevén *I. Salmanasszár* (1330—10 táján) lassankint elfoglalták az egész északi Mezopotámiát. Salmanasszár

46. ábra. Asszír tömlőtutajok a Tigrisen.

műveltségét, melynek első nagy alkotása *Gudia* idejéből (3100 körül) Istarghanna-kii (ninivei) temploma.

Jó ezer esztendő múlva egy babilóni nemes, *Bel-kap-kapu* (»Bél-isten felséges«) új gyarmatot vezetett Ghanna-kibe, s az élámiaiak fenyegette területet ismét biztosította a babilóniaiak részére, amiért is Kr. e. 1900 táján

harmadfél esztendő alatt tízszer hadakozott a most először említett arimiai (örmények) ellen; ismételve megtámadta a kétákat, sőt a babilóniaiakat is; a Nagy-Zab torkolata táján akkor alapított Kalchut birodalma fővárosává tette s magát a világ királyának nevezte. Fiát, *Tuklati-nindart*, Sumír és Akkád kirá-

lyának is nevezték, de éppen nem jogosan, mert utódait a babilóni királyok többször megverték s Asszíria másfél századon át egyébként is hanyatlott.

I. Tiglatpilezer (1125—1105) nemcsak helyreállította Salmanasszár birodalmát, hanem egészen a Földközi tengerig villogtatta diadalmas fegyvereit és megkezdte Asszíriának félelmedéven át folytatott hódító politikáját. Felülmúlta a világnak minden odáig ösmert hódítóját. Az asszuri Anu-templomban agyaghengerre írt krónikájából csak 809 sor maradt reánk és ez is csupán uralkodása első esztendejéről, de szakadatlan diadalokról, 42 ország legyőzéséről beszél. A király idegen földek ajándékaival, terményeivel gazdagodva tért haza. Cédrusokat s más ritka fákat és növényeket ő ültetett először asszír földbe. Vadaskertjeibe tevéket, szarvasokat, antilópokat vitetett; a fáraótól vízi lovat, krokodilust kapott ajándékba; ő maga egyszer 120, máskor 800 oroszlánt ejtett el. A rablott kincsből templomokat, palotákat, erőseket, sőt magtárakat is építtetett. Külföldről rabolt ménesekkel, gulyákkal és nyájakkal általánossá tette az állattenyésztést. Mezopotámiában új csatornákat ásott.

A nép a sokféle vállalkozás mellett keresetet talált, azonban a nagy király

halála után a hódítások javarésze elveszett. Nyugaton a zsidók éppen AsszírIA hanyatlásakor, Dávid és Salamon királyok idejében éltek történetük legdicsőségesebb éveit. De AsszírIára is dicső napok virradtak *II. Assurnazirpállal* (884—860). Szíriában a két birodalom romjain keletkezett apró sémi államokat adófizetésre kötelezte, Fönícia kikötővárosai csak gazdag ajándékokkal téríthették vissza, Örményországnak a Van- és az Urumija-tavak közt levő részét meghódította; Mezopotámiát pedig szorosabban fűzte birodalmához. AsszírIA igazi művészettörténete vele kezdődik. Kalakban ő építtette Nimród óriási

47. ábra. Assurnazirpal italáldozata.

palotájának északnyugati részét, amelynek domborúművei az asszír király egész életmódját élénk varázsolják. Fia, *II. Salmanasszár* (860—825), Babilónia

48. ábra. Asszárhaddon Sendsirliben kiásott emléke.

kettős királysága idejében az északi részt az asszír uralom elismerésére kényszerítette; a déliben, amelyet ezentúl Káldinak neveztek, elnyomta a »parasztok« felkelését, a közbenlakó arámi hűbéres hercegségek hatalmát pedig mindenütt megtörte s az egységes asszír uralom elismerésére kényszerítette. Damaskus függetlenségét hat hadjáratban nem bírta megtörni, s így Izrael és Juda közelébe sem férközhettek, pedig Izrael új királya, Jehu, elismerte felsőbbségét. A Taurustól északra legyőzte a tabalokat s lefoglalta ezüst-, só- és alabástrombányáikat. Örményországban a Van-tó mellett szobrot állíttatott győzedelmei emlékére, de nem tudta meggátolni, hogy ott a hatalmas *Urarthu-birodalom* alakuljon meg, mely azután Szíria miatt sokáig küzdött az asszírokkal. Mindamellett a király az Urumija-tó mellett a méd főnökök adóját is fogadta. Azonban a hadjárat terhei kétségbeejtették az asszír parasztokat, akiknek élére most maga az egyik királyfi, Asszur-danin-apli állott. Apja Észak-Babilóniába menekült előle s négyesztendei küzdelem után trónját másik fiára, *Sámsi-Rammanra* hagyta, aki tizenhárom évi harc után vissza is hódította Asszíriát. De csak fia, *Rammanniraris* (811—783) folytathatta a hódításokat, melyeknek érdeme, kiskorúsága idejében, babiloni származású anyjának, a mesés Semiramisnak nevéhez

fűződik. Első volt, ki Médián keresztülnyomulva elérte a Kaspi tavat. Utódai azonban örményországi birtokaikat lassankint mind elvesztették s a papság befolyásának növekedése a katonaság tekintélyét teljesen megrendítette.

* * *

Asszíria újjászületése, az új asszír birodalom s vele a világhatalom megalkakulása *III. Tiglatpilezer* (745—728) érdeme. Ő buktatta meg Asszíria legveszedelmesebb szomszédját, Babilónt, mint nemzeti királyságot. Egyesítette Asszíriával s először nevezte magát Sumír és Akkád királyának; de 728. újesztendő napján Babilon (Bábel) királyának külön is megkoronáztatta magát. Árpád vára elfoglalása (740) után utat tört magának Észak-Szíriába, hol Damaszkust csakhamar el is foglalva, hadai először nyomultak be Észak-Arábiába.

Az Alhenaum r-t. nyomása.

II. SALMANASSZÁR ÁLDOZATA A VAN-TÓ PARTJÁN.

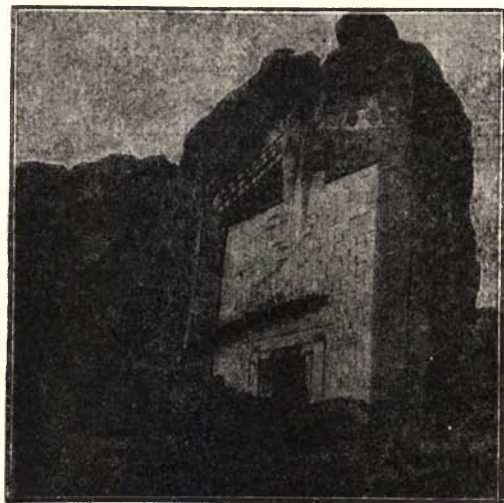
(A királynak csak az elfoglalt földön felállított szobra látszik; de láthatók az áldozatnál használt kellékek, pl. jobbról fenn a gyertyatartók s egy háromlábú oltár; baloldalt a katonák a feláldozott állatok egyes darabjait a tóba dobják a halaknak és a teknősbékáknak. Lent egy megerősített hídfőből az asszír sereg hazavonul.)

Visszavette az Armenia és Mezopotámia közt elvesztett naíri-területeket, sőt Uruarthu fővárosát, Turuspát is csak hegyi fekvése mentette meg az elfoglalástól. Belső politikájában mindenütt a parasztokat pártolta a fejedelmi hatalmat megnyirbáló urakkal és papokkal szemben. Szocializmusa abban is megnyilatkozott, hogy a meghódított területek lakosait máshová telepítette át s helyökbe megbízhatóbbakat küldött. A települők azután vagy elvesztett szabadságukat siratták, vagy örvendve illeszkedtek bele a jobb gazdasági viszonyokba. Annyi bizonyos, hogy Asszíria most már nemcsak politikai, hanem gazdasági tekintetben is fölötte állt Babilóniának.

Második utóda, *Szárgon* (721—705) az elfoglalt Samaria 27.290 lakosát fogságba hurcolta s helyökbe babilóniakat telepített le. Ezzel a várossal együtt Izráel is adófizetője lett. Részben hadifoglyokkal építtette fel Ninive közelében khorsabadi palotáját is, melynek kiásott kincseit most jobbadán a párisi Louvrebán őrzik. Telepítései sok tekintetben előmozdították az iráni árja-törzsek bevándorlását, ami az ős turáni és a most uralkodó sémi faj rovására történt. A sumírok azonban elsémisedve sem nyugodtak bele sorsukba. Az élámiakkal összefogva, tizenkét esztendeig ismét nemzeti királynak hódoltak, de Szárgon végre is legyőzte őket (709). A megalázott városban fogadta a jón görög (ciprusi) városok ajándékait, az asszír-görög érintkezés első ösmert bizonyosságait. Ahol uralkodott, a nép fogalmát mindenütt megszüntette; közigazgatáson azt a rablógazdálkodást értette, amit állandó jellegű zsoldos katonasága folytatott a megszállt területeken. A nagybirtokok, uradalmak száma megnövekedett, mert azok a szabad parasztok kis jószágait is elnyelték. A szabad munkások helyét rabszolgák és vagyontalanok foglalták el. Nem csoda, ha a szír Hamat parasztkirálya leghalálosabb ellenségei közé tartozott. A zsoldos hadsereg és a nép közt levő ellentét már ebben a küzdelemben is megoldhatatlannak mutatkozott.

Tyros és Jeruzsálem királyai utóda, *Szanherib* ellen (704—680) szabadságharcra szólították a népeket; amaz függetlenségével fizette meg a kísérletet, emez azonban nagy veszteségek árán is megtartotta országa szabadságát. A koronázatlan királynak ugyanis a lázadó Babilon alá kellett sietnie. Most megkegyelmezett neki, de másodszor, mikor fia királysága ellen újból felkelt, 689-ben földig rontatta. A vérontást még a zsarnoksághoz szokott asszírok is borzasztónak találták. Nyílt lázadás tört ki, mikor az egyiptomi hadjáratból —

49. ábra. Midas sírja Phrygiában.

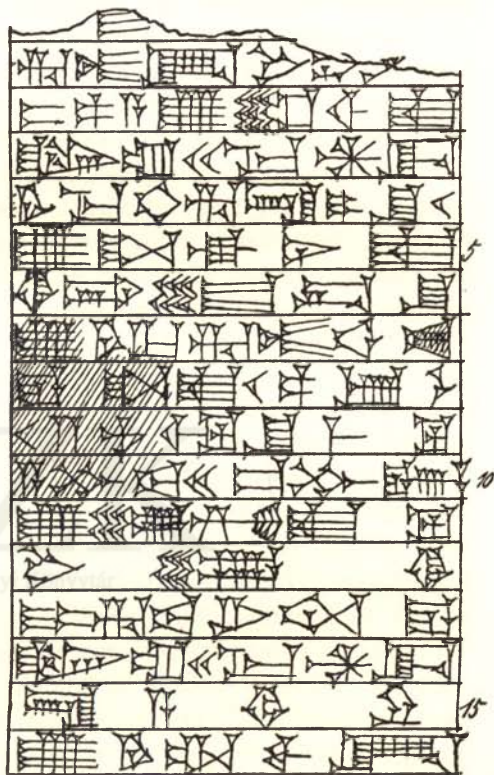
a pestis vagy az éghajlat szokatlansága miatt — vereséggel tért haza. Babelben imádkozás közben saját fiait ölték meg. Fia, *Asszárhaddon* (680—668), Babilon

eddig kormányzója, ősi szokás szerint magában Babilónban koronáztatta meg magát, újra felépíttette a rombadőlt világvárost s a babilóni műveltséget még egyszer felvirágoztatta a Nyugaton. A kimmeriek népvándorlását, mely Irán felől ezt az egész műveltséget elborítással fenyegette (678) s a *Midas* phrygiai királyságát megsemmisítette, még sikerült más irányba terelnie; s ő az első asszír király, aki magában Egyiptomban hadakozott. Atyja halálának megbosszulása csak ürügy; az ok a szír tengerpart birtoka, melynek kikötőire, vagy legalább hajósaira Egyiptomnak és Asszíriának egyaránt szüksége volt. Asszárhaddon viasszaszorította Tahárka fáraót; de az első hadjáratot csakhamar követnie kellett a másodiknak, hogy Muszur, Paturisi és Kush (Alsó- és Felső-Egyiptom s Núbia) királyának nevezhesse magát. Bölcs megfontolással és némi halálos szorongatással ment erre a második hadjáratra. Egyik fiát, *Asszurbanipált* (görögösen Sardanapalt, 668—626) Asszíriában, a másikat *Samas-sum-ukint* Babilóniában koronáztatta meg királynak. Így akarta családjá uralma alatt függetlenné tenni Babilóniát, melynek irodalma, műveltsége lelkét eltöltötte. Ez hevítette mind a két fiút; Asszurbanipált talán öccsénél is jobban. Lázasan másoltatta, fordítottatta új-asszír nyelvre a sumír irodalom remekeit, de a régi dicsőségnek az akkori asszír nagyhatalmi állás fejlesztésével akart tartalmat, mélységet s talán örök életet adni. Nem ért el vele többet, mint Egyiptommal, amelyet Núbiáig újra meghódított s amelyet hűbéres királya, Psamtik, mégis csakhamar teljesen függetlenné tett tőle. *Samas-sum-ukin*, viszont Babilóniát akarta az asszír birodalomtól elszakítani, de ez nem sikerült. Bátyja borzasztó vérengzéssel oltalmazta meg a birodalom egységét, mire a felkelők őt Samas tűzbedobásával engesztelték ki (647). Most már Babilónban is ő maga uralkodott s a megbüntetett Élámból Erekebe vitte vissza az 1635 esztendővel azelőtt elrabolt Iztar-képet. De semmit sem ért el vele, hogy megbuktatta a sumírok és a sémiak ősi ellenségét, Élámot; sőt ezzel éppen egy új ellenségnek, a médeknek ifjú erővel folytatott új támadását vonta magára. A király halála után pedig a káldi *Nabopalasszár* (625—605) Babilónia teljes függetlenségét is visszaküzde. Egy fölkelés élére állva, önmagát koronáztatta meg babilóni, sumírországi és akkádi királynak. Ehhez, ahogy gyanítják, azt a sereget használta, amelyet az egész Nyugatot fenyegető árják ellen Asszíria védelmére kellett volna vezetnie. Az asszír nagyhatalom valóban azon eshetőség előtt állt, hogy egészen a barbárok kezébe essék. Nabopalasszár tehát, amint megalkotta az új babilóni birodalmat, Asszíria tarthatatlan tekintélyének és hatalmának a roncsait ennek javára akarta megmenteni. Asszíria ellen azért 609-ben a mandák királyával, Sanda-Ksatrával (Kyaxaresszel) szövetkezett. Két esztendei ostrom után elfoglalták fővárosát, Ninivét és halálba kergették utolsó királyát, *Sin-szár-iskunt*. A birodalmon úgy osztottak meg, hogy Asszíriát Média, Mezopotámiát és Martut pedig (Szíriát és Palesztinát) Babilónia kapja. Martut azonban II. Nikó fáraó követelte s nagy sereggel indult az Eufrátes felé. Nabopalasszár fiát, Nebukadnezárt küldte ellene. A trónörökös Karchemishnál 605-ben győzött, elfoglalta Martut (a Nyugatot) s Egyiptomig terjesztette Babilónia határát. Atyja halálának hírére éppen újesztendő napjára érkezett haza s azonnal átvette a Káldinak nevezett új birodalom kormányzását.

VI. Új-Babilónia.

Asszíria megbukott, mert nemzeti érzés nélkül nem lehet fentartani oly államot, mely csupán zsoldos seregre és egy csomó hivatalnokra támaszkodik. Babilónt a déli részében, Káldiban mindig magasan lobogó nemzeti érzés és a vele egybeforró katonai szellem emelte föl másodszor is ; *Nebukadnezár* (604—562) elsősorban a romok eltakarítására gondolt. Bábelt óriási arányokban építtette újra s minden idők egyik legragyogóbb világvárosává tette. Felirataiban templom-, város- és várépítéseivel s nem hadjárataival dicsekszik. Pedig ezekről is szólhatott volna. 597-ben Jojachin judai királyt, ki az adófizetést megtagadta, sok alattvalójával együtt fogságba hozta Babilónba s helyébe Zedekiát tette meg hűbéres királynak. Mikor Egyiptom izgatására Juda több más szomszédos országgal együtt újból fölkelte ellene, két esztendei ostrom után bevette Jeruzsálemet, szétrombolta a szent várost, a megvakított Zedekiát Babilónba hozta és Judát bekebelezte a birodalomba (587.). A zsidóknak ez a babilóni fogsága majdnem ötven esztendeig tartott.

50. ábra. Nabonid ékiratos stélája, mely az első írásbeli tudósítás Ninive elestéről.

Tyros szerencsésebb volt, mert a tizenhárom esztendei ostrom után is megtartotta különállását, de adót kellett fizetnie. Az egyiptomiak, arabok szintén megéreztek erős kezét. A mandákat (médeket) azzal fűzte szorosabban érdekeihez, hogy Amitis méd királyné leányt vette feleségül. Hogy a hazája hegyei után epedő fiatal asszonyt megvigasztalja, hatalmas boltozatokra függőkertet építtetett neki. Ezt nevezik Szemirámisz függőkertjének. De hatalmas falakat emelt Média felé is, hogy a Tigris és az Eufrátes vizét felduzzasztva, az így keletkező árvízben minden betörést lehetetlenné tegyen. Kétségtelen, hogy a vízduzzasztónak gazdasági célja is volt : az, hogy szárazság idején megtölthesse az öntözőcsatornákat.

Egyébiránt Élám és Urarthu sorsában, a megsemmisülésben, Média is csakhamar osztozott, ámbár hatalmas birodalom volt : Élámtól Lydia határáig terjedt. Fővárosából, Ekbatanából, Armenia és Kappadocia felé is mentek parancsok. Azonban Kuras (Kyros), az Élám és Média közé ékelt Anzan királya, Istuvegut (Astyages), a médek királyát 533-ban elfogta és véget vetett a méd birodalomnak. *Nabonid*, *Nebukadnezár* egyik utóda (555—539), most már

felépíthette a harrani ősi Sin-templomot, amelyet a betörő médek kevéssel azelőtt pusztítottak el. Azonban felismerte azt a veszedelmet, amely Kuras részéről fenyegeti, s régiségbúvárlatai és építőkedvteléseinek közt végre időt szakított magának, hogy hazája jövődjével is törődjék. Kuras ellen Kroisos lydiai királlyal szövetségbe lépett. Azonban Kuras 546-ban tönkretette Kroisost, kinek csak a máglya lángjainak kigyulladásakor kegyelmezett meg. Most már Kis-Ázsia nagy részének is ura lévén, Nabonid ellen fordult, hogy Babilónia, Szíria és Palesztina elfoglalásával alkossa meg *világbirodalmát, Perzsiát*: »a lovak országát«.

A régiséggyűjtő Nabonid birodalma minden részéből Babel legnagyobb templomába hordatta össze az istenek szobrait, de nem gondoskodott a még isteneiktől is elhagyott városok védelméről. Harran isteneitől várta hazája szabadulását. A főparancsnokságot fiára, *Bel-sar-uszurra* (a bibliai Belsazárra) bízta, ki kilenc esztendeig (547—538) valóban elszántan harcolt a betörők ellen. A méd falak segítségével vízzel árasztotta el az országot; olyan példa, amit hazájuk védelmére a hollandusok huszonegy évszázad múlva, egyenesen az ő történetén okulva, követtek. Azonban Kurasnak is voltak ügyes technikusai, akik több évi munkával másfelé vezették a Dijalát, mely a méd falak északi végén, Opisnál ömlött a Tigrisbe. A munkáját akadályozó Bel-sar-uszurt megverte (539). A perzsa sereg most már ellenállás nélkül vonulhatott be Babilónba.

A raboskodó Dániel zsidó próféta megmagyarázta Bel-sar-uszurnak, mit jelent az a négy szó, amelyet »szellemkéz« írt a falra: »Mene, Mene, Tekel, Ufarsin.« * Megszámlálta országa idejét az Isten és azt betöltötte; megmérték a királyt a fontban és könnyűnek találták; elosztotta országát s a médeknek és a perzsáknak adta. Őt megölték, de bátyja, a király, kegyelmet nyert és zavartalanul tudós szenvedelmeinek élhetett. Alattvalói magát Kurast kiáltották ki Babilónia királyának; s a barbár király azzal nyerte meg mindjárt a papokat a maga részére, hogy az istenek szobrait visszaküldte a vidéki templomoknak. Hazabocsátotta a zsidókat is, akiket Nebukadnezár még 597-ben hurcolt Babilónba. De az oroszlánok vermébe dobatta Dániel prófétát, aki pedig megjósolta Perzsia jövődjét nagyságát. Azt a nagyságot, amelynek Babilónia függetlensége volt az első áldozata.

* Szó szerint: Egy mina, még egy mina, egy sékel (a mina hatvanadrésze) és még két fél mina. Az első két mina a nagyértékű Nebukadnezárra, a sékel a jelentéktelen Bel-sar-uszurra, a két fél mina a perzsákra és médekre vonatkozott.

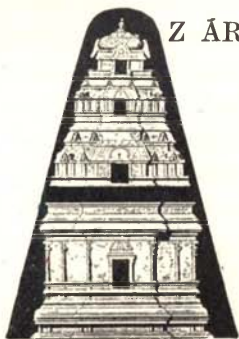

III. FEJEZET.

AZ ÁZSIAI ÁRJÁK.

1. India.

Pagoda.

AZ ÁRJÁK (»legjobbak«, »nemesekek») Perzsiától Indiáig, az Indiai óceán mellékén hatalmas tömeggé verődtek össze másfélszer ezer év alatt. Őseik Európa délkeleti és Ázsia északnyugati alföldjeiről lassankint nyomultak előre, egyfelől Iránba, másfelől pedig Indiába. A régi irániak zend nyelvjárása és a régi indusok himnuszainak nyelve, valamint a két irányban vándorlók vallása, erkölce, szokásai és műveltsége közt az elválás után még századok múlva is csekély volt a különbség. Legkésőbb Kézstus előtt 2500 esztendővel történhetett, hogy elhagyták a Szír és az Amudarja vidékeit. Nem a pásztorkodás volt egyedüli foglalkozásuk, de azért mégis barmaiknak és nyájaiknak elszaporodása bírta rá őket főképpen, hogy új hazát keressenek. Kétségtelen, hogy a turániak, sőt nyugati indogermán rokonaik betöréseinek és rablásainak is része volt abban, hogy új és biztosabb szállást kerestek. A parszik szentkönyve, a Zendaveszta, nagyjából megjelöli az árja népvándorlás irányát. A két folyam közében az Aral tótól a forrásvidékekig, tehát a mai Szirdarja és Bokhara tartományokban, továbbá az Amudarja és a Káspi tó közt Baktriában, Margianában tanyáztak. Átkeltek azután az északi párkányhegyeken Iránba, melynek neve mostan is emlékeztet a tőlük kapott Aryana névre. Ott egymásután szállták meg Kandahart, Parthiát, Heratot, Segestant, Arachosiát, a Hilmend vidékét, Média egy részét, Koraszánt és Ghilant. Más irányban a Hindukuson és a Pamiron át, Afganisztánban a Kabul völgyét követve, Indiában a Pandsabot (az Ötfolyó közét) keresték föl. Észak-India dús alföldjét Árvavartának nevezték.

A honfoglalók ottan jól rendezett országokat s maguknál műveltebb népeket támadtak meg. Az őslakóknak barna bőrük, széles, tompa orruk, kis szemök, csúnya, zömök termetük volt ; a hódítók azonban nagyon szépnek találták a rajtuk levő tömördek ékszeret, az aranyat, drágaköveket. Még az ellenség-

nek is magasztalnia kellett öntudatos, büszke, bátor magaviseletöket, szabadság-szeretetöket, becsületes, hű, igazságos jellemöket. Sok száz erős várak és kerített városuk volt, amiket véres harcokban egyenkint kellett tőlük elfoglalni. Vasuki fejedelem fővárosát különösen szép asszonyai és mérhetetlen kincsei miatt csodálták. A kincseket különben a kereskedők forgalomba is hozták. A sötétbőrűek országoként királyok uralkodása alatt éltek. Hittek az istenekben, de nem csináltak róluk faragott képeket; állítottak templomokat, de papság nélkül; hoztak törvényeket, de nem voltak bírái. Ösmerték az írás mesterségét és szerették a költöket. Számolni rendszerint csak százig tudtak, mégis jó kereskedők voltak. A nagyobb bolygókat rendre megnevezték és megfigyelték. Járatosak voltak a folyami hajózásban, de a nyílt tengeren nem jártak. Már a fémkorszakban éltek, de ércből nemcsak fegyvereket, hanem szerszámokat is készítettek. Mint szövőfonó mesteremberek és fazekasok különösen kitűntek; azonban képzőművészetekkel és elvont dolgokkal nem foglalkoztak.

A barnabőrű őslakók nagy része *dravida* nyelven beszélt. Indiában ma is 60 millió *dravida* van 220 millió árjával szemben. Nyelvöket, különösen a tamult, az ural-altájaiakhoz közelállónak tartják. A magyar irodalomban ezzel a nyelv-rokonsággal Hunfalvy Pál és Bálint Gábor foglalkoztak legbővebben; utóbbi a rokonságot hirdette s a tamil nyelvet a turáni nyelvek szanszkritjának nevezte, mivel az a turániság legrégebbi írott bizonyossága. Úgy találta, hogy a magyar nyelv hangtan, alaktan és szókötés tekintetében az összes északi turániság nyelvei közül legközelebb áll a délindiai turániság tizenkét (együtt *dravidának* mondott) testvérnépéhez, elsősorban a tamulhoz, amelynek nyelve az angol Percival, Taylor, Caldwell, Pope stb. szerint minden tekintetben megállja a versenyt a szanszkrittal. Hunfalvy Pál, nép- és embertani okokra hivatkozva, visszautasította a rokonságot, mert a festi jelleget tartotta döntőnek. Ez azonban a magyar tudományt nem menti fel sem a *dravida*-tamil, sem a *sumír* nyelvek vizsgálatának kötelessége alól.

Az árjak a *dravidákat* részint a dekháni felvidékre szorították, részint szolgaságra vetették. Honfoglaló királyaikat és hőseiket később mint félisteneket, hőöket és bölceket dicsőítették. Krismának, a fekete pásztoristennek, népe a dúsgazdagon termő alföldet kénytelen volt nekik átengedni. A győztesek ezernél több fenmaradt himnuszban dicsőítették segítő isteneiket. Szentírásukban, a *Rig-Védá*-ban (a szent tudomány dalaiban) Kr. e. 7—8 századdal, vagy még korábban összefoglalták, megénekeltek a küzdelem részleteit, az új társadalom rendjének megalakulását. A fejlődést és a kormányzat alapelveit a *Mahábhárata* ösmerteti, mely a hastina-purai és a delhii Kuru pandu királyi családok háborúját 110.000 párversben rajzolja. Történelmileg nem csekély érdeme, hogy igen sok néptörzs szállását meghatározza. A csaták és a hőöök nevei többnyire költöttek, de a művelődési állapotok rajza nagyban és egészben véve megfelel a valóságnak. Igaz, hogy már olyan idökből való, mikor a nemesség vezető szerepét a papság vette át, amikor tehát a honfoglalók jelleme és társadalma már nagyot változott s irányt többé nem a hadi, hanem a papi képzettség adott. A papok, a *bramánok*, a polgárok fölé kerekedtek; hiszen az áldozatok lekötelező, sőt kényszerítő erejével magukat az isteneket is hatalmukban tar-

tották. Az indus közmondás szerint a világ az istenektől függ, az istenek a mantrától (az áldozati imától), a mantra a bramánoktól; tehát a bramánok a mi isteneink. Elmultak »a szép idők«, mikor a nemes, a katona (kszatrija) volt az első ember s a királyi áldozatoknál a pap csak őutána következett. »Háromszor hétszer« a papok győztek s a nép tudatából mindenképpen kiirtani törekedtek a nemesek elsőbbségébe vetett hitet.

A bramánok a nép kezébe olyan törvénykönyvet adtak, amelyet egyenesen az árják ősapjának, *Manu*-nak tulajdonítottak, aki »azelőtt harminc millió esztendővel« élt. Pedig ez a könyv mostani alakjában aligha származik régiebb időből, mint a Kr. e. X—V. század és 12 könyvben, 2685 párosversben az újjáalakított társadalmi rend szabályait tartalmazza. A legfontosabb a *négy rendre* való szakadás igazolása. Az első embert, Purushát, az istenek négyfelé vágta. Szájából teremtették a papot (bramánt), karjaiból a katonát (kszatriját), combjaiból a földmívest, városi polgárt (vaiszját) és sárban, porban járó lábaiból a szolgát (a szudrát). A három első kasztba (szószerint törzsbe) tartozók szabad árják voltak, a negyedik osztálybeliek leigázott őslakók. Ez utóbbiakat még valami 130 alosztályba (céhbe) sorozták. Pl. közéjük számították a halászokat, pásztorokat, teherhordókat, borbélyokat, orvosokat, asztrológusokat, zenészeket stb. A törvények nem tiltották, hogy a férfiú rangján alul házasodjék, gyermekeit azonban az anya rendjébe sorolták. Ellenben rangját veszítette az olyan asszony, aki rangján alul ment férjhez és gyermekei jogtalanok, csandalák lettek. Vegyes házasságok azonban sohasem vezettek új rendek keletkezésére s a kasztok keretei, mint akár Egyiptomban, változatlanul ugyanazok maradtak. Elsősorban, különösen a bramánok, mindenesetre a vér tisztaságának, a család becsületének fenntartására s megóvására törekedtek. Szín (warna) szerint különböztették meg az uralkodó fehér fajbelieket, az árjakat, a barna jogtalan szolgáktól. Nem valószínű, hogy a honfoglalók ezt a kasztrendszert a legyőzötteknél készen találták és csak fejlesztették volna. Egy tamul költő megmondta a bramánoknak, hogy a világon csak két kaszt van: a felsőbe azok tartoznak, kik az igazságot feltárják, s az alsóba, akik elrejtik, elnyomják. Örök boldogságnak a tanulók csak a tudományt tartották, amely a kicsinyt nagyvá teszi s a világnak igaz irányt ad, az örök keserűséget megszünteti. Ezzel szemben az új felfogás szerint nekik, az őslakóknak, mint szudráknak, az volt az *egyetlen* kötelességük, hogy zúgolódás nélkül szolgáljanak a felsőbb rendeknek, kivált a bramánoknak, akiket az istenek arra méltattak, hogy áldozásoknál az ő szájukkal egyenek. A bramán lelkiismeretfurdalás nélkül veheti el a szudra vagyonát, mert ennek úgy sincs tulajdona. Ellenben a királyok még a legbűnösebb bramán vagyonát sem kobozhatják el. »Az egész világ,« mint legméltóbbat, a bramánt illette, de azért nem tartották szégyenletesnek, hogy kolduljon. Hiszen majdnem mindegyiknek sok gyermeke volt, akikről gondoskodnia kellett; ellenben szégyen lett volna zenével, énekkel s más efféle »alsóbb« művészettel keresnie kenyerét. Legfőbb tökéletességnek a remeteséget, a szent titkok kutatását tartották. Fagyökerekkel is beérték azok, akiket a törvények a világ minden kincsére érdemeseknek mondtak. Saját testöket sanyargatták, kik a szegény szudrákat oly szívtelenül elnyomták. Nem hitre, hanem tudásra törekedtek, mivel azt

tartották az üdvözüléshez vezető útnak. A legfőbb lényt nem személyesítették ; a mindenséget világszellemnek, *Brámán*-nak nevezték. Lényegének a megfigyelést, gondolkodást, akaratot tartották, mely betölti az ember lelkét s nem múlik el a test halálával. A léleknek azonban a testi halál után vándorolnia és vezekelnie kell, hogy a világszellemmel, a legszentebbel ismét egyesülhessen. Addig azonban más-más alakban milliószor is újjá kell születnie. Ez a vallás tehát a tökéletesedés gondolatán s azon az elven alapult, hogy az anyag átalakul, de nem semmisül meg. Azonban a bramán filozófusoknak csak egyik része hirdette, hogy minden, ami a világon van, a világszellem teremtő erejéből támadt valóság ; a másik az anyagot, a valóságot képzelődésnek tartotta. A világszellem tulajdonképpen egy istenség, de három a személye : *Bráma* a teremtő, *Visnu* a fentartó, *Síva* a romboló. Születés, élet és halál. Az élet álom. A világszellemen és a trimurtin (háromságon) kívül minden egyéb csak képzelődés : nemcsak az ember és az érzéki világ, hanem még a többi isten is.

De csak a tudósok hittek láthatatlan istenségben ; a tömegnek látható isteneket adtak, akik közül a legyőzött, megvetett dravidák ördögei és kísértetei sem hiányoztak. Sőt a nép kedvéért magát a háromság isteneit is emberi alakban ábrázolták. A déli országok (Pandja, Csuda, Cséra) hittérítője *Agasztja* volt, ki a tanulókat elfordította ősi istenöktől, Raksaszától. S ezt nem erőszakkal tette, mint az északiak, hanem a hit és a meggyőződés erejével. Mindenütt meghagyta a dravidák nyelvét, de megkedveltette a bramánok szent nyelvét is, a szanszkritot. Kr. e. 1176 táján már a Malabári partok is az áráknak és a bramánoknak hódoltak. Az egyenlőséget, amely az őslakók társadalmát jellemezte, a kasztrendszer most már mindenütt megbontotta s a régi, büszke nemzeti önérzetet megfojtotta. A papok még a régi istenekhez imádkoztak, de nem hittek bennök. Az árák számos országot alapítottak, de egységes államra gondolni sem mertek ; fényes városokat építettek, de jobban érezték magukat a 700.000-nél több faluban, tanyacsoportban. A földművelés, ipar és kereskedelem virágzott, de a termelő és munkás szabadsága elveszett. A természet Indiát minden kincsével megáldotta, de a bramánok a siralom völgyévé + tték s a legigazibb embert is a lélekvándorlás gyötrelmeivel keserítették. A népnek más világszellem kellett, mint amit ők adhattak. Ezt az új világszellemet Buddha adta meg neki.

Buddhá-nak vagy felvilágosúlnak *Siddhartá*-t nevezték, aki a Gautamák kszatrija családjából 560 táján született s 480 körül halt meg. Huszonkilenc esztendősen odahagyta feleségét, pici fiát, akiket pedig nagyon szeretett ; fényes ruháját egy koldus rongyaival cserélte fel, szakított a világ minden hiúságával s a magányba vonult, hogy az élet végső céljairól elmélkedjék. Néhány esztendő múlva híre futott, hogy teste sanyargatásában minden bramánt felülmúl. De »kivillant fénye homlokán az észnek« s mintegy isteni ihlettől megkapva, a szent fügefa árnyékában felvilágosúlnak, buddhának érezte magát nagy igazságok hirdetésére. Ezeket az igazságokat kezdetben csak két tanítványa, Tapussa és Ballika hitte. »Koldusok, — szólt tanítványaihoz — menjete tanítani : a sokaság üdvösségére, a sokaság javára, az istenek és az emberek üdvösségére, előnyére és javára !« Az uralkodók közül először Bimbiszára

magadhai király fogadta el tanításaikat. A buddhisták azontúl gyakran keresték a királyok oltalmát, pedig halálos ágyán mesterök érthetően intette őket: »Önmagatoknak legyetek világosságai és menedékei; ne legyen más menedéketek; tanításom legyen világosságotok, tanításom legyen menedéketek; nincs más menedéketek.«

Tanításait csak 250-ben, a patnai zsinaton, foglalták egybe »a három kosár« (tripitaka) nevű kánoni gyűjteményben. Asoka magadhai király szerint (269) Buddha tanításának ez a veleje: kerülni a rosszat, tenni a jót, gyakorolni a szeretetet, igazságot, türelmet, az élet tisztaságát. Mindenkinék kötelessége az erkölcsi tisztaság, igazság, nemeslelkűség, szelídség, barátságos beszéd, a jóság, a szülék iránti tisztelet és engedelmesség, a gyermekek iránti szeretet, engedékenység a gyöngékkal és könnyörületesség minden teremtménnyel szemben; a papok tisztelete, a vallástürelem, az alimizsnálkodás; a harag, szenvedelem, kegyetlenség mérséklése. Az élet alkotó részei: az anyag, érzés, képzelet, akarat, öntudat. Ezeknek egyesülése az élet, szétválása a halál. A halál a *nirvána*, »a mécs kialvása«: az emberi természet megsemmisülése, az istenségbe olvadása; megszabadulás a földi gondoktól, az örök nyugalom. Ezt nem Buddha tanította, hanem tanítványai hirdették, hogy felszabadítsák a kedélyeket a lélekvándorlás félelme alól. De később maguk visszaestek a bramánok világfájdalmába. Azt mondták, vannak ugyan istenek, de nem segíthetnek az embereken, mert maguk is ugyanolyan nyomorúságoknak rabjai. Fölösleges tehát kérelemmel, imával, áldozattal fordulni hozzájuk s fölöslegesek a papok, akik istenek és emberek közt idáig közbenjártak. Azonban megmaradtak a szerzetesek, akiket tíz parancsolat kötött: Nem szabad élt megölni, a másét elvenni, hazudni, részegítő italt inni, szerelmeskedni, éjszaka enni, koszorút viselni, illatos szereket használni, máshol mint a földön hálni; tartózkodni kell a táncról, zenétől, énektől, színházról, az aranytól, ezüsttől.

51. ábra. Buddha-szobor. (Egy pekingi templomból.)

A nép nagyon keveset értett meg Buddha magasan szárnyaló bölcselkedéséből. Őt, aki maga is átment a nirvánába, valóságos istenné tette s búcsújárásokon, körmeneteken képét a régi bramán istenek előtt hordozta. A tömeg nem lehetett el külsőségek nélkül s Buddha tanításának hirdetői nem is tagadták ezeket meg tőle. Nem is a tömeg lelkiüdvössége, hanem az egyénnek üdvözülése lebegett szemök előtt. Ilyen alapjában rideg önzés a társadalom megváltá-

sáról álmódókat nem is elégíthette ki; de erkölcsanuk az egyént minden eddigénél feljebb emelte s vágyat keltett a tömegben az egyéniség megszerzésére. Az erkölcsannak azonban nagyobbára csak tiltó szabályai voltak; tevékenységre, munkára nem sarkaltak, mert az egyén különben összeütközhetett volna a törvényekkel. Az élet lemorzsolásával való megalégedés és az elmulásban való megnyugvás nagy alkotásokra senkit sem ösztönözhetett. A munkátlanláság elszegényedésre vezetett. Megmaradtak a kasztok is, amivel szemben csekély vigasztalás volt, hogy a vallás parancsai mindenkit egyaránt köteleztek. A buddhista maga felett nem ösmert el isteni, magasabb hatalmat, de a maga hatalmát mindenkivel elősmertetni törekedett.

A *dsainizmus* szintén világfájdalommal van eltelve, pedig neve a világ legyőzését jelenti. Igazi alapítója *Nátaputta* (599—527), aki szintén katonacsaládból származott, mint kortársa, Buddha. Azt tanította, hogy a lélek valósággal jelen van a testben, amelyet csak a halál pillanatában hagy el s egy idő múlva — földi életének érdemeihez képest — újraszületik, hogy újra szenvedjen. A földi élettől megszabadult legtökéletesebb lelkek a dsinek, »a mindent legyőzők«, akik földi életökben a testi kívánságokat teljesen elnyomván, többé nem születnek újra, nem hálnak meg, hanem tisztaságban élnek mindörökké. Nátaputta az emberiség megváltását az igaz hittől, józan gondolkodástól, tiszta erkölcsről remélte.

Ezeknek a vallásoknak alapítását egy-egy ember nevéhez fűzik; de egy-egy ilyen név valóban mérhetetlen tömeget jelent. Hiszen Bramán mostan is még 210, Buddha 430, Nátaputta másfél, India tehát egymaga 640 milliónak, az emberiség nagyobb részének ad hitet; s hánynak adtak fellépésök idejétől fogva! Jézus Krisztust kivéve, az egyetemes történelemben ezek a hindu vallásalapítók gyakorolták a legáltalánosabb és legtartósabb hatást a tömegre.

A Himálája hatalmas hegylánc nem gátolhatta meg sem ezt, sem az idegen népek beözönléseit. India rendkívüli gazdagsága 842 táján az asszírokat, 510 körül a perzsákat, 327-ben a makedón-görögöket hódító, vagy inkább rablódhadjáratra csábította; de csak ez utóbbinak körülményeit és nagy arányait ösmerjük részletesebben. Milyen kimagasló mozzanata az indusok történetének, hogy a szabadság, függetlenség megvédésére a népet elsősorban a filozófusok lelkesítették! *Csandragupta*, egy szudra fia, kevésbé ezután (315) az Indus és a Ganga torkolatai közt az egész alföldre kiterjedő *Magadha birodalmat* alapította, melynek gazdagsága leírásával a görög Megasthenes bámulatba ejtette a nyugatiakat. Ki ne irigyelte volna az indusokat, akik a földművelést annyira szentnek tartották, hogy a parasztember háború idején is nyugodtan gazdálkodhatott! És ahol minden föld a községek tulajdona volt s a községek a föld jövedelmének negyedrészből fedezték az állam kiadásait! Ennek a birodalomnak legnagyobb uralkodója s az egyetemes történelemnek egyik legtiszteltebb alakja, *Csandragupta* unokája, *Asoka* volt (269—232), akit félmilliárd ember Buddha után ma is legjobban ünnepel. Ez a birodalom csak 137 esztendeig állott fenn, de onnan terjedt el Ázsia uralkodó vallása, a buddhizmus. Elfogadták azt a honfoglaló turániak is, akik Kr. e. 100-ban kezdték meg hódításaikat, melyek kiterjedtek India egyharmadára, az egész északnyugatra. *Kaniska*

király trónralépésétől (Kr. u. 78 március 15.) kezdték a száka-időszámítást s a buddhizmus felvételével valóban újraszülettek. Homályban van történetöknek az a része, amely a Himalájától északra is a műveltségnek annyi nagy emlékével lepte meg a legújabb kutatókat. De ami fény ebből a homályból előcsillan, mind egy hatalmasan szervezett vallási, politikai és társadalmi élet körvonalait mutatja.

II. Média és Perzsia.

A manda hordák, ahogy a bujdosókat a babilóniaiak nevezték, Belső-Ázsia sóspusztái felől Iránt is elárasztották. Mandákon a különböző fajtájú nomádokat értették; de kétségtelen, hogy ezek közt az áriák voltak többségben. A médek az első áriák, akik Irán északnyugati részében országot alapítottak. Nyomukban az Urumija és a Van tó közt, más áriákkal együtt, különösen a *kimmeriek* tűntek fel. Azután majdnem észrevétlenül az egész Irán megtelt ária törzsekkel, ahogy ezt már a Zendaveszta elbeszéléseiből ösmerjük.

A *médek* vagy *mádaiak* legrégebbi okleveles bizonyága II. Salmanasszár asszír királynak egy 836. évi felirata. A *kimmeriek* pedig 715-ben lettek először az asszíroknak veszedelmes szomszédai, amikor Uararhut elárasztották. Szárgon asszír király az ellenük való küzdelemben esett el; és — Ézsaiás próféta szerint — az Úr eltörte a gonoszok pálcáját és az uralkodók vesszejét. »Nyugszik és csendes az egész Föld: nagy örömmel éneket mondanak.« A raboskodó zsidók a betörő barbároktól várták szabadulásukat. A *kimmeriek* rablóhadjáratai megremítették a művelt, gazdag Asszíriát. Asszárhaddon király össze nem vesztíhetvén a barbárokat, askuza-törzsüket azzal nyerte meg, hogy leányát főnökükhez adta férjhez. Külön határörvidéket alapított számukra, hogy más barbárok támadásait ők fogják fel először. Asszír, Armenia és Média határán ez volt az áriák első nyugati országa.

A *kimmeriek* most már Kis-Ázsia ellen fordultak s különösen Frigiát, Lídiát pusztították. A *kimmeriek* (Κιμμέριοι) nevén a görögök »a sötétség fiait« értették, akik nyugaton az óceán mellett, az alvilág lejárataitól északra, örökös éjszakában élnek. A történelem most már ebbe az éjszakába is bevilágított. Dygdamist (Lygdamist), a *kimmeriek* királyát, a klasszikus világ is megösmerte. Egyébiránt a *kimmerieket* Kis-Ázsia és Armenia művelt két népe csakhamar magukba olvasztották.

Igy azután az áriáknak harmadik csoportja, a méd nép került első vonalba. Irán északnyugati részében, a róluk nevezett Média vagy Mádai földjén ösmeretlen időktől fogva együtt laktak a turániakkal, akiket hosszas, véres háborúkban győztek le. Herodotos bőven és érdekesen beszéli el, miként szervezték az államot, amelynek élére, mint királyt, *Dajankát*, görögösen *Dejokes*-t, az igazságos bírót állították; ebből azonban csak a király nevét tarthatjuk történelminek. Választásának mondája olyasmit jelez, hogy a médek az asszírokkal szemben kiküzdtek függetlenségüket s apróbb kerületeiket egy államban egyesítették. Második királyuk, *Fravartis* (Phraortes), állítólag már olyan hatalmas volt, hogy a perzsákat is meghódította. Azonban Média igazi megalapítója *Sandaksatra* (a görögök Kyaxarese), aki Asszír, Armenia hatalmát, az askuzák határ-

örvidékét, Lídiát megtörte, Ninivét bevette, az új babiloni birodalommal szövetkezett s birodalmát Élántól a Halys folyóig terjesztette. Birodalma keleten megközelítette a Perzsa öblöt és északon körülbelül 250 km széles szalagszerű területen volt szomszédos az új babiloni birodalommal; csak kevéssel volt kisebb amannál s mai hazánk területénél. Fia, *Istuvegu* (Astyages), már Új-Babilóniát is megtámadta, mikor egy hűbéresének, *Kurus* (Kyros) anzáni fejedelemnek felkelése hazaszólitotta.

A görög írók — Herodotos és (a Kyropaidiában) Xenophon — csodálattal, lelkesedéssel írtak Kurusról s gondosan feljegyezték a róla szóló néphagyományokat. Elmondják, hogy perzsa napszámosokkal egyik nap kiirtatott egy bozotos földet, a másik nap pedig bőségesen megvendégelte őket s azután megkérdezte, melyik napot szeretik jobban? »A mait, — felelték — mert tegnap rosszul ment a dolgunk, ma pedig jól megy.« »Kövessetek tehát — mondotta Kurus — és akkor szabadok lesztek és boldogok.« Csakugyan, főképpen a perzsák követték, de a médeknek, sőt a turániaknak egy része is velök tartott. Maga Kurus méd vagy perzsa, de kétségtelenül árja volt, s nem fajháborút viselt, hanem egyszerűen az uralkodóházat támadta. Istuvegut 550-ben valóban elfogta s trónját elfoglalta. Hogy a felkelők többségének hizelegjen, magát nem Média, hanem *Perzsia* királyának nevezte és székhelyül Ekbatana helyett a dicsőséges multú Susát választotta. Ezzel egyúttal jogot követelt mindenre, ami valaha Élámhoz tartozott. Kis-Ázsa és a Földközi tenger felé való terjeszkedését a lídiaiak gátolták. Lídián 571 óta *Kroizos* uralkodott, ki a kisázsiai görög városok egy részét

is meghódította. Nemcsak pénzőket szerette, hanem tudományukat is; fővárosában, Sardesben, szívesen látta a görög tudósokat, akik közül Solon, hagyomány szerint, arra figyelmeztette a kincseivel kérkedőt, hogy »halála előtt senki sem boldog«. Szerencséjében bizakodva, Kroizos

magára nézve kedvezően magyarázta a delphii jóshelynek azt a kijelentését, hogy »ha átkel a Halyson, nagy birodalom dől meg«. Úgy hitte, Perzsia, a vetekedő hatalom, Egyiptommal és Babilonnal szövetkezve indult ellene; de nem várta meg a szövetséges hadak csatlakozását. Kurus azonban bevette Sardest és az elégetéstől Kroizos

52. ábra. Kroisos a máglyán. (Antik vázán.)

zost — a mese szerint — csak az mentette meg, hogy a máglya felgyújtásakor Solon nevét kiáltotta s a figyelmessé lett győztesnek elmondta, mit hallott tőle.

Ösmeretes, 539-ben miként vetett véget az új babilóniai birodalomnak is. A két hatalom bukása után Mezopotámiában és Kis-Ázsiában, a Földközi tenger föniciai partjaitól a Jaxartesig és Indiáig ő uralkodott. Ézsaiás próféta szerint (XLV. 1.) felkent királyának, Kurusnak a kezét maga az Úr fogta, hogy meghódoltassa előtte a népeket, erőtlenné tegye a királyok derekát s meg-

53. ábra. Kurus (Cyrus) sírja Pasargadaeban.

nyissa előtte a kapukat, neki adja az elrejtett kincseket. »Harmatozzatok, egek és csepegtessétek az igazságot; nyiljék meg előttük a föld és teremje a szabadságot, az igazságot...« Kurus, az árja, megengedte a zsidóknak, a sémieknak, hogy hazatérjenek s felépítsék a jeruzsálemi templomot. A sémiek szabadítójukat látták benne, a turkesztániak elnyomójukat; és Kurus király, Ázsiának egyik legnagyobb embere, ellenök harcolva esett el (529).

Fia, *Kambujija* (Kambyzes), Egyiptommal növelte hódításait; de öngyilkos lett, amikor értesült, hogy fellázadt ellene *Bardijsa*, ki testvére volt, vagy legalább annak tartották. A médek és a turániak, akik a perzsa uralomtól szabadulni törekedtek, azonnal elősmerték s azt hitték, teljesen helyreállíthatják a régi rendet, amelyet Kurus és Kambyzes különben is kímélt. A perzsa nemzeti párt élére ekkor hetedmagával *Darajavaus* (Darius, Dareios) állt és azok, akik igazán árjáknak érezték magukat, királyuknak választották. Így akarta ezt *Atossa* is, Kambyzes huga és felesége, akinek politikai beavatkozásait Bardijsa nem tűrte. Most Darajavaus felesége lett s férje tekintélyét a megbukott *Hakhamanis* (Achemenes) királyi család tekintélyével növelte. Egyúttal ő nyitotta meg Perzsiában a politizáló királynék hosszú sorát.

Most már az egész közéletben az az erős perzsa nemzeti szellem terjedt el, amely Irán keleti részében támadt és *Zarathustra* (Zoroaster) vallásában izmosodott meg. Mostan élt-e, vagy két-háromezer esztendővel azelőtt, a turáni Baktriában-e, vagy az iráni Árában, neve ragyogó aranyat jelent-e, vagy vén tevét, király volt-e, vagy tanító, egy ember-e, vagy egész papi (magusi) rend: mindez, sok egyébbel együtt, a találós mesék közé tartozik, amiknek megoldása nem tartozik a történelem feladatai közé. Ez csak annyi bizonyosat tud róla,

hogy igazán »éltető eszmévé finomult«. Tanításait — hagyományok szerint — Darajavaus apja, Vistaspa (Hystaspes) király foglaltatta volna írásba : tizenkét-ezer tehén bőrére iratván le a Zend Avesta (törvénymagyarázat) két millió verssorát. Ennek 21 könyvéből (naszk) teljesen csak kettő maradt reánk, de mélységével, bölcsességével, szépségével így is bámulatba ejtette Európát, amely 1771-ben Duperron francia fordításából ösmerte meg. Száztíz esztendő múlva Nietzsche Zarathustra könyvére alapította új világnézetét, mellyel az eddigi erkölcsrendszerek és vallások fölé akart emelkedni. Hiszen »még sokan nem tudják«, hogy az Isten meghalt ; különben lustaságukat nem takargatnák a másvilági élet reményével, nem törődnének bele a változhatatlan állapotokba, hanem emberfölötti emberek (Übermensch) akarnának lenni. Maguknak kell teremteniök ; mert az Istenbe vetett hit és a szabad teremtés nem fér meg együtt. Ezt az új embertípust először Zarathustra hirdette.

Zarathustra az emberi életet a jó és a rossz között folytatott küzdelemnek tekintette. A jóság megtestesülése az életadó *Ahuramazda* (Ormuzd), a gonosz-ságé *Anromainjusz* (Ahriman). »Ikertestvérek voltak ők : együtt bolygák az életet.« Tizenkétezer esztendő kell hozzá, hogy a jó végre is legyőzze a rosszat. Mind a kettőt az isteneknek és a félisteneknek egész csapata segíti munkájában. Ez a párosság (dualizmus) véget ér a jó győzedelmével ; akkor az emberek csak egy Istennek, Ahuramazdának akarátát követik, akinek a jók — istenek és emberek — már is engedelmeskednek. A természet erőit és jelenségeit tisztelték : a tüzet, vizet, földet, levegőt, amint ez nagyon érthető a földművelőknél ; s a napot, holdat, csillagokat, amikben a pásztornépek másoknál jobban gyönyörködnek. Mithrát, a mindent megvilágosító fényt, az eszme homályosodásakor mint Napistent, a klasszikus népek is tisztelték. Ez a fény jelentette az igazságot, amelyre törekedtek ; a halott felett harmadmagával Mithra bíraskodott. A fény szellemei vették körül s mindannyian az örökéletű, mindentudó Ahuramazdának szolgáltak. Anromainjusz táborkara viszont alkalmasint egy elnyomott, megbuktatott árja vallás isteneiből került ki. A valaha jó szellemek most, legyőzve, a gonosz indulatokat képviselték s az első emberpár (Mesia és Mesianeh) utódainak vesztére törtek. De majdan a leggonoszabb emberek is feltámadnak halottaikból s megtisztulva kezdenek új életet.

Zarathustra dicsőítette a *munkát*, különösen a földművelést ; mert hiszen »az emberiségnek ennie kell — táplálkozás nélkül kihal«. Bocsánatot nyert, aki kártevő állatokat irtogatott ; büntetést kapott, aki az erdőt nem kímélte, az állatokat kínoztta stb. Az a legerényesebb, akinek legtöbb gyermeke van és legjobban műveli a földjét ; s az a legerkölsösebb, akinél a jó gondolatot jó szó és jó tett követi. Zarathustra a népet a mágusok (papok), katonák és földművesek rendjébe sorozta. A negyedik, vagyis az iparosrend, csak később alakult meg. A papok vigyáztak a szent tűzre, ők mutatták be az áldozatokat és az isteneket ének-szóval dicsőítették ; de nem templomokban, hanem szabad ég alatt. Zarathustra valóban azt akarta, hogy a kebel belseje legyen a szentegyház : a tiszta erkölcs, józan élet. Mikor csodát követeltek tőle, állítólag azt felelte : elég csoda maga a szent könyv (a Zend Avesta), amely tanításait tartalmazza. Nem a halál számára nevelte az embereket, mint Brámán, hanem az életnek, mint Buddha.

Ez a vallás sokat felvett magába a Bardija mellett fölkel turlániak mágus-vallásából, amelyet Darajavaus Bardija megöletése után is csak sok felkelés után tudott elnyomni. Az árja vallás behozatalába a turlániak, a perzsa nemesség uralmába maguk a különböző árja népek valóban csak véres háborúk után tudtak megnyugodni. A behisztuni szikla feliratán maga Darajavaus dicsekszik, hogy 23 országa volt, de a legtöbb fellázadt ellene; ő azonban 19 csatában diadalt aratott és 9 királyt elfogott. Legnagyobb diadala Babilónia felkelésének leverése. III. Nabukuduruszur teljes függetlenségre tört. A király azonban 521 decemberében megverte s 520 februáriusában kivégezte. A világváros elfog-

54. ábra. Darajavaus (Dárius) persepolti palotájának romjai.

lálásának részletei a legendák közé tartoznak; pedig a behisztuni feliraton maga Darajavaus is tiltakozik az ellen, hogy »aki későbbben olvassa, hazugságnak tartsa«.

Egységes birodalmat akart az asszír-babilóniai központosító közigazgatásnak jól bevált rendszere szerint. Újítása ebben a tekintetben jóformán csak arra szorítkozott, hogy a helytartóságokat (satrapiák) jóval nagyobbakká tette, s hogy a főbb hivatalokat perzsáknak adta. Közgazdasági javításokkal nem bajlódott; ezeket a helyi hatóságok feladatai közé sorolta. Azonban egységes birodalmi pénzt (arany dareikost) hozott forgalomba, országutakat csináltatott, birodalmi postát állított fel. Minden állami, szellemi és gazdasági élet középpontja Susa volt, Élám hajdani dicsőséges fővárosa. Vidéki városokban is templomokat, iskolákat építtetett, mert közhivatalokra a tanultság nyitott

utat. A görögök bizonyos irigységgel tekintettek a perzsák nevelési rendszerére. A fiataloknak sok nyelvet kellett tudniok, mert Iránban a perzsán kívül a turáni és az asszír, diplomáciai érintkezésekben pedig a görög, arámi és egyiptomi nyelveket is használták. Darajavaus a műízlést fényes márványpaloták építésével s a műipar pártolásával akarta belenevelni oly különböző nyelvű és műveltségű alattvalóiba.

Rendes körülmények közt fegyverben nem tartott százezer embernél többet ; de a görögök, akik ellen harcolt, milliókról beszéltek, akiket mégis legyőztek. Vagy nem tudták, vagy elhallgatták, hogy a birodalom hadierejét más határokon micsoda támadások kötötték le ; Susában Görögországot semmi esetre sem tartották olyan veszedelmesnek, amilyennek magát ez tartotta. A király kezdetben nem is ellenök, hanem az indusok és a Fekete tenger északi partjain lakó szkiták ellen készülődött. Amazokat a Pendsabban adófizetőkké tette ; emezeket pedig azért akarta leigázni, hogy a Fekete tenger a perzsáké legyen. Amikor Ázsia és Afrika egy részének ura Európára is szemet vetett, az ázsiai és európai görögök még nem ösmerték fel a szabadságukat fenyegető nagy veszedelmet. 515-ben Darajavaus a kisázsiai görögök hajóit is magával vitte Európa ellen és részben az ő segítségökkel foglalta el az Alduna jobbpartját Thrákiával, Makedóniával s Lemnos és Imbros szigetekkel együtt. Az európai görögök 500—495 közt elég gyengén segítették az ázsiai görögök felkelését. Csak akkor látták tisztán a helyzetet, amikor Darajavaus 492-ben hajóhaddal indult ellenök, hogy az Égei tengert is perzsa belső tengerre tegye. Európa szabadságának megvédésére most már ők vállalkoztak, akik pedig támadóikkal egy fajhoz tartoztak.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

GÖRÖGORSZÁG és KISÁZSIA.

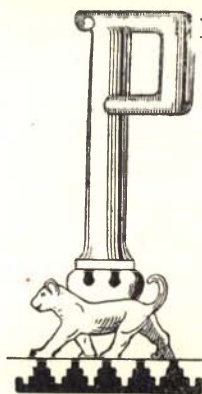

IV. FEJEZET.

AZ EURÓPAI TÖRTÉNELEM KEZDETE.

I. A görögök őskora.

Oszlop
Darius sirjáról.

ERZSIA majdnem ötvenszer akkora volt mint Görögország, melynek meghódítására készült. Egységes, hatalmas állam, míg Görögország tulajdonképpen csak föld- és néprajzi fogalom, mely ezernél több apró-cseprő államra szétszakadozva élt. A görögök száma az egész világon sem volt akkora, mint most a magyaroké; 7—8 milliónál többre sohasem szaporodott. A görög félsziget a Balkán félszigetnek legdélnyugatibb kiágazása; mai hazánk szomszédságában azonban a Balkán éppen tízszerre szélesebb (1200 km), mint az a vonal, ahol — az ambrakiai és a mali öblök közt — az igazi görög föld, Hellas kezdődik. Az odább északra, az akrokerauni hegyfok és a thermai öböl összekötő vonaláig terjedő részt, mely főképp Epeirost és Thesaliát foglalta magában, a perzsák támadásának idején politikailag még alig számították Görögországhoz. Mikor odaszámították, sem volt nagyobb a görögök hazája 72.000, a szigetekkel együtt 82.000 négyzetkilométernél. Ennek a kis földnek azonban 3100 kilométernyi partja van; aránytalanul több, mint Európa akármelyik hasonló terjedelmű részének. Az ambrakiai, korinthosi, argolisi, saroni és pagasaii öblök mély bevágódásai a legeldugottabb völgykatlanban élőt is közel hozta a tengerhez, a világforgalomhoz; az északi görögnek legfeljebb 100 kilométernyi, a délinek már csak felényi utat kellett tennie a partokig.

2985 méterig emelkedett a görög föld legmagasabb orma, az Olympos. A török most is az égiek székhelyének, Szemavat Evinek nevezi, mert ott lakott Zeus, az ég királya, az istenek és az emberek atyja. És 3600 méter volt a görög tenger legnagyobb mélysége, hol a tenger istenének, Poseidonnak palotája épült. De Zeus és az istenek igen sokszor leszálltak a földre, Poseidon és a nereidák, tritonok pedig a hullámok fölé emelkedtek, hogy »kék ég alatt, zöld föld felett« megadjanak mindent, ami igazán *nemzeti munkára*

öszönözhetett és *nemzeti szellemet* teremthetett. A földrajzi viszonyoknak a népek fejlődésére való nagy befolyását a geográfusok éppen Görögország példájára mutatva kezdték hirdetni. Túlásaikkal szemben a klasszikus korszak tűzétől hevülő Berzsenyi már ez elmélet felállítása idején úgy találta, hogy

»Nem tenger, nem egyéb helyezet alkotá
A nagy népeket és nagy birodalmakat;
Minden nép, ha javát ismeri, nagy, szabad
S boldog minden időn s helyen.«

De azon a kis területen a görög nép sohasem tudott igazán megbarátkozni a politikai egység gondolatával. Délről a spártai is eljött a dodonai szent tölgy susogásának hallgatására, de minden görög istenének, Zeusnek ez a szent fája mégis csak *Epeiros* (»A szárazföld«) kincse volt. Árnyában először is annak a felföldnek 14 törzse keresett enyhülést. Arról a vidékről a Pindoson át csak egy helyütt, a Gomphi-hágón keresztül, vezetett út a Peneios völgyébe, amely magába fogadta *Thessalia* minden nagyobb vízét, s amely a vadregényes Tempe völgyén át mégis csak mint kis folyó szakadt a thermai öbölbe. Könnyen átgázolt rajta minden nép, mely a kambuni párkányhegyek felől dél felé folytatta vándorlását.

Észak felé a kambuni hegységig laktak a *pelasgosok*. Egész Görögországban, sőt Krétában is éltek, a történelem azonban Thessaliában keresi törzsüket. Származásuk, nemzetiségük a legkülönbözőbb találgatásokra adott alkalmat. Némelyek sémi, illir vagy éppen turáni barbároknak tartották őket; mások kisázsiai lelegeknek: a trójaiak és az etruszok rokonainak. Egyesek a görögök egyenes őseinek, mások csak rokonainak mondták, valami thrák törzsbeli árjának, kik utóbb mint jobbagyok és heloták egészen elgörögösödtek. A kaminiai ó-pelasgos felirat nyelve semmiféle rokonságban sincs a göröggel.

Most egyszerűen Görögország ősi műveltségének állapotát nevezik *pelasgos*-vagy *őskornak*. Azt az időt, amikor a nép már értett az erdők irtásához, mocsarak lecsapolásához, a földműveléshez, sőt hatalmas kővárosoknak, ú. n. larissáknak, építéséhez is.

A bevándorlók Hellasba és a Peloponnesosba a tengeren át, Kis-Ázsia és a szigetek felől jutottak. A *károk* ugyanis és más »alaródiak« (likiak, pisidák, kilikiak stb.) már a III. évezredben megszállván a főbb szigeteket, különösen Krétát, onnan a félsziget felé is terjeszkedtek és az ott talált ismeretlen származású népet megadóztatták. Krétán s több más ponton a föniciaiak is gyarmatosítottak. A károk istene, Labrayndos, a maga barlangtemplomába, a labirintuszba, kénytelen volt befogadni a föniciaiak bikaszarvú istenét, Molochot, a Minotaurost, kinek a gyarmatokból hozott ifjakat áldoztak fel. A szörnyeteg apját, *Minos* királyt, a görögök a történelmi időkben mint az első nagy törvényhozót dicsőítették. Evans és Hogarth 1900-ban a knossosi romok közt (a Minosnak tulajdonított palotában) a babiloniakhoz hasonló alakú, de külön krétai írásjegyekkel telekarcolt agyagtáblákat, egy egész levéltárt talált. Műtörténelmi tekintetben még becsesebb a palotának az a majdnem egészen ép freskója, mely egész nagyságában egy megarai vázavivő leányt ábrázol. Szép színezésé-

vel, bájos rajzával minden eddig ösmert görög festményt felülmul. A palota valódi mestermű, »daidalon« volt s építőjét jogosan nevezték mesternek, Daidalosnak. A nagy építő és szobrász különben az első volt, aki a repülőgépen törte a fejét. Athénból Berlinbe került szobrán bonyolult szerkezetű, kormányozható négy szárnyat vettek észre, s így annak a mitológiai mesének, hogy viaszos tollakból ragasztott szárnyaival Krétából Szicília felé repült, van talán valami reális alapja. Körülbelül 3300 esztendővel ezelőtt már mindenesetre nagyon nevezetes volt az a krétai műveltség, mely a történelemelőtti időkben magán a szigeten keletkezett s onnan terjedt el később egész Görögországban.

* * *

Csakhamar újabb bevándorlás módosította a tenger felől a félszigetre gyakorolt hatást. Thrák-féle népek elől bujdosva, az árja görögök ösmeretlen gyűjtőnév alatt és ösmeretlen körülmények közt észak felől költözködtek be. Nem irtották ki a károkat, a pelasgosokat, hanem közéjük vegyültek, tanultak tőlük és a partjaikon kikötő hajósoktól, tengerészektől. Az így keletkező műveltség képviselői az *achaiosok* vagy *achivok*, kiket az egyiptomiak már a XIV. században mint akajvasákat ösmertek. Ez is inkább műveltségtörténelmi mint politikai elnevezés; achájoknak különösen az argivosokat (Argolis lakosait) tartják; legközelebbi atyjafiaik az attikai jónok, a boiotiai minyak és a thessaliai myrmidonok voltak.

A keletiekkel való vegyülés, különösen pedig a föníciai és az ázsiai tengerészekkel való érintkezés csakhamar utat nyitott hozzájuk az egyiptomi művelt-

Országos Széchényi Könyvtár

55. ábra. Minos király phaistoti (krétai) palotájának egyik kiásott terme.

ségnek. Ezt a XVIII. dinasztia idejében az egyiptomiaknak hódolt ázsiaiak révén ösmerték meg. Ekkor, 1500 után, vándorolt be az egyiptomi *Kekrops* Attikába, *Danaos* és »ötven leánya« Argosba; Zeustól elrablott húgát, Európát keresve, ekkor jött a föníciai *Kadmos* Boiotiába; a lykiai *Perseus* az argosi Mykenébe, a mysiai *Pelops* a róla nevezett félszigetre. A monda maga is csak egyes ilyen beköltözőket nevez meg és nem tud tömegesebb bevándorlásról vagy éppen foglalásról. Mesterembereik, művészeik természetesen az otthon eltanult módon, de achaios, görög munkásokkal dolgoztak, akik azután Mykené, Tyrins, Orchomenos stb. városokban lassankint a maguk módja szerint, mind nagyobb önállósággal, végre igazán görög szellemben alkottak tovább.

Háromszáz esztendeig (1400—1100) tartott ennek a *mykenéi műveltségnek* a virágkora. Képviselői nemcsak az achaiosok, hanem a tyrrheniek vagy tyrsenoik is, kik azonban a XIV—XIII. században nem Itáliából, nem Etruriának róluk nevezett tirreni tengerpartjáról mentek Egyiptomba, hanem az Égei tenger szigetein levő ősi székhelyeikről. Eszerint a mykenéi műveltség földrajzilag *három középpontra*, történelmileg *három korszakra* oszlik. Trójában, Kis-Ázsiában jelentkezik legrégibb alakjában; Európába kelet felől terjedt Görögország keleti része felé és legkésőbb Itália nyugati részébe, különösen Etruriába, jutott el.

Sayce már évtizedek előtt igen határozottan hirdette, hogy a görög mitológiának, sőt művészetnek magva is Akkadiából jött; hogy a Mykene főbejáratát díszítő oroszlánok határozottan asszír eredetűek és hogy a görög Herakles tizenkét munkájáról szóló monda a nagy akkádiai vagy káldi éposz nyomán keletkezett. Kelet hatása azonban nem mutatható ki az ipar *minden* alkotásán, a vázákon pedig éppen nem; pl. az edények fényes, mázos színe a mykenéi művészek találmánya. Schliemann a trójai ásatások eredményeivel Berlinben s a mykenéi, az ithakai, az orchomenosi és a tyrinsi ásatások tárgyaival Athénben egész múzeumokat töltött meg, de ennek a műveltségnek eredete még mindig vitatkozás tárgya.

A görögök óriásoknak, a kyklopoknak tulajdonították a mykenéi korszak építményeit, melyek arányaikkal csakugyan bámulatot keltenek. A nagyjából kifaragott köveket az achajok egyberótták s már boltozatokra is használták. Egy-egy 9—10 méter hosszú szobának néhol 17½ méter széles volt a fala, melyet belül aranylemezek, szőnyegek, faragványok, sőt festmények díszítettek. A görög szobrászat legrégibb emlékének a mykenéi várkapu fölött ágaskodó két oroszlán domború képét tartják. A görög művészet ettől a kaputól ezeréves vándorlás után jutott el az athéni akropolis kapujáig, melyen túl Pheidias vésője minden idők legremekőbb szobrait alkotta. A várak és lakóházak rendszeresen, határozott terv szerint, felső világítással készültek. Belső felszerelésöknek megfelelt lakóik fényűzése. A nők szinte roskadoztak az arany ékszerek súlya alatt. A kupolás családi sírokban találták a legtöbb gyűrűt, nyakláncot, aranyserleget, ezüst csészét és kanalat, falborító arany- és ezüstmlezt stb.

A királyok palotáit rabszolgák, vagy legalább is erősen elnyomott jobbágyok építették. Atreus és a többi király kincstárát csak külföldi rablókalandozások után lehetett igazán megtölteni. A hősök ázsiai módon hadikocsikban csatáztak

és vadásztak. Az elesettet — a régi káldiak módjára — mézzel balzsamozták be, aranylemezt borítottak az arcára s egy kerek oltárról bikavért csorgattak a sírjára. A gazdag nemesek jobbadán mezei jószágaikon laktak, az iparosok pedig a városokban húzódtak meg. Készítményeikkel nemcsak Krétát, hanem magát Egyiptomot is felkeresték.

A mondák élénken beszélik el, hogy a *hősök* (*herosok*) — eleinte egyenkint, utóbb szövetkezve — hogyan küzdöttek a külföldi befolyás ellen. A görög műveltséget ettől függetlenül teremtték meg és azután külföldön is terjesztették. *Theseus* győzelemmel tért vissza Attikába, melyet felszabadított a Minos krétai királynak fizetett adó alól s azonnal megalkotta a 12 attikai város egységét

56. ábra. Mykene a déli oldalról.

(synoikismosát), melyhez száz falu tartozott és melynek Athén volt a fővárosa. Mykene alapítójának, *Perseus*nak mondája örökíti meg azokat az első kísérleteket, melyeket az argolisiak a szigetek és Fönícia felkeresésére tettek. *Herakles* egy mykenei király (*Eurystheus*) parancsára végzett 12 munkája és egyéb vállalatai közben eljutott a Földközi tenger minden partvidékére, ahol csak görögök laktak. Ott volt az *argonauták* ötvenevezős hajóján is. Ezt a hajót a pagasai öböl partján lakó myniek építették s Jolkosból *Jason* vezetése alatt 56 szövetkezett görög hős indult rajta a Fekete tenger felé. Kolchisból a király leánya, *Medea* segítségével el is hozták a keresett aranygyapjút ; vagyis ekkor léptek először egyenes összeköttetésbe a Phasis (Rion) partján levő aranytelepekkel. Kalandos hazatérésök mondája is azt bizonyítja, hogy a megnyitott kereskedelmi út nem lehetett bátorságos mindaddig, míg a Hellespontoson *Trója* uralkodott. A költők különben az argonautákat nem a Dunán és Száván fölfelé kalauzolták volna haza. *Agamemnon* mykenei király vezetése alatt vala-

mennyi görög törzs egyesült tehát, hogy véget vessenek és véget is vetettek Trója tengeri hatalmának. *Odysseus*, *Agamemnon*, *Menelaos* stb. hazatérésének mondája viszont azt jelenti, hogy mostan már bejárták a Földközi tenger nyugati medencéjének minden főbb részét.

Szabad-e végképpen eldobnunk olyan *mondákat*, melyeket a később oly hatalmasan fejlett görög nép valóságos nemzeti hagyományok gyanánt tisztelt? A történetíró kezében elszakadhat az a fonál, mellyel Ariadne a labirintusból Theseust kivezette; de az athéniek történetöknek éppen legdicsebb korszakában Theseus mesés államalapításának emlékére szervezték az összes athéniek

57. ábra. Herakles a szarvassal. (A nápolyi múzeumban.)

ragyogóbb hőskorra sohasem tekintett vissza és nemzeti hőskor ragyogóbb poézist sohasem vont maga után, mint a görögöknél. Platont, a nagy bölcsészt, saját vallomása szerint, valami kegyeletes szeretet tartóztatta vissza, hogy irgalmatlan legyen, midőn támadta Homerost, az *Ilias* és az *Odysseia* költőjét; és Petőfi, mint annyi más költő is, rajongva hirdeti, hogy »az évek századjai s ezredei letipornak mindent könyörtelenül; de Homeros szent előttük; mindenre a sárga halált lehelik, csak ősz feje koszorúja marad zöld«. És Schiller kikel azok ellen, kik örökösen tépegetik Homeros koszorúját, számlálgatva, kik a bevégzett, örökbecsű mű atyái; pedig csak egy anyja van és vonásai az anyára, a természet halhatatlan vonásaira vallanak.

Duzzad az élettől az *Ilias*, mely Trója ostromának utolsó heteit, Achillesnek, egy még zabolátlan, természetes nép legnagyobb hőséneke búsulását, fájdal-

ünnepeit (a Panathenaiát).

Nemzeti hőse volt az athénieknek. Csatáikban századok mulva is látni vélték szellemét, amint vitézül küzd győzelmökért. Elzarándokoltak koporsójához, melybe Kimon Skyros szigeten feltalált tetemét záratta.

A görög köztudat mint történeti alakokkal számolt a mondaiakkal; nemzeti költészetők pedig az így felfogott nemzeti történet körében kezdte pályáját. —

A mai történetírás ugyan, akár a Föld maga, minden 24 órában egyet fordul a saját tengelye körül és száz meg száz elméletet látszólag nyomtalanul párologtat el; de mindig felszínén marad Kölcsynek az a mondanása, hogy nemzeti poézis

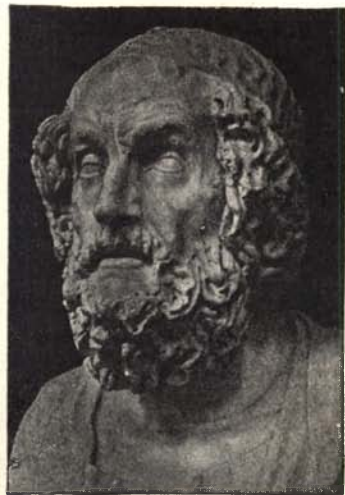

mát festi meg. Lehet, hogy ez az éposz valóban a X. századból való. A Homeros-kutatók egy része azt hiszi, hogy az Odysseia két századdal ifjabb, tehát nem is egy lángelmének alkotása. Ezek szerint az éposz második része abból a korból való, mikor a phaiákok szigetlakó népségében a görög műveltségnek új eszménye jelent meg. Éppen ez az elevenség gyaníttatja, hogy Homeros (mások szerint a nevéért regös-csapat) olyan állapotokat vázolt, amelyek a maga korához közelebb álltak s a régihez képest bizonyos hanyatlást mutattak.

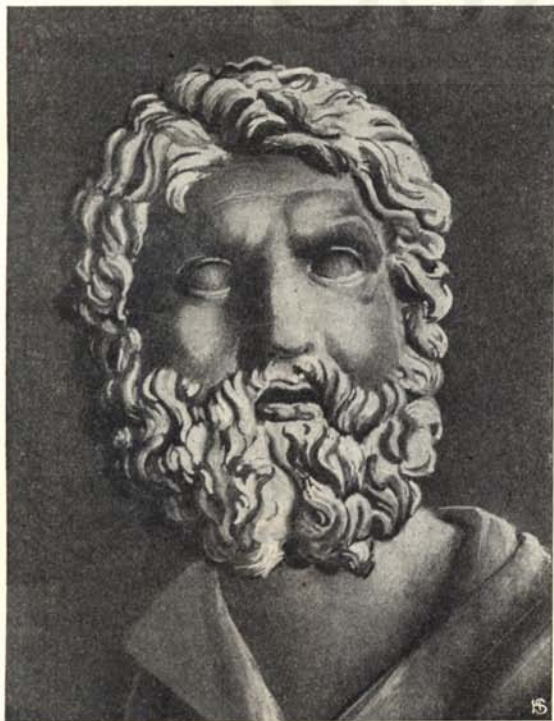
Az 1000. év táján ugyanis már határozottan kifejlődtek a görögök vagy achájok csoportjai s vetekedni kezdtek a vezető tisztségért. Az *aiolok* Argolisban, Arkádiában, Boiotiában, Thessaliában és Lesbos szigetén a mykenéi műveltséget képviselték azokkal a *jónokkal* együtt, kik Boiotiából mentek át Attikába, Euboi szigetére, sőt Kis-Ázsiába is. Jóval alacsonyabb fokon álltak a *dórok* Epeirosban és Hellas nyugati részében (Akarnania, Aitolia, Phtiotis, a két Lokris és a thessaliali Achaia földjén). Az a rokon népség pedig, mely talán ugyanakkor indult Itáliába, mikor ők dél felé nyomultak, hogy Hellast és a Peloponnesost maguknak foglalják el, úgyszólván tartalékseregük volt.

Mesés adat, hogy a dórok éppen 1104—1044 közt hódították meg a Peloponnesost és hogy a honfoglalókat meg is lehetne nevezni a hagyományos három dór közül: Temenos alapította Argost, Kresphontes Messenét, Aristodemos (vagy inkább két fia: Prokles és Eurysthenes) Lakedeimont és az aitol Oxylos Elist. A *dórok vándorlása* mindenesetre megtörtént, részletei azonban csak későbbi találgatások.

A vándorlás legfontosabb hatókövetkezése az volt, hogy a régi államrendszer és a mykenéi műveltség megszűnt, a görögök a félszigeten állandóan megtelepedtek, kisebb-nagyobb államaik alapját évszázadokra megvetették, a gyarmatosítást egész erő-

58. ábra. Homeros.

59. ábra. Odysseus. (A velencei Palazzo Ducaleban.)

vel megindították, az apróbb nemzetségeket három fő (aiol, jón és dór) törzsbe csoportosították, magát a népet azonban az örökölhető magánvagyon megteremtésével rendekre szakították. Az achájok mostantól fogva zárkóztottan éltek Arkádiában és a korinthosi öböl mellékén Achaiában; a többi az Isthmosra és Attikába húzódott s ott fejlesztette a jón nyelvet és irodalmat, melynek legnagyobb kincse Homeros két éposza.

Homeros kora egyúttal a *görögök középkora*. A dórok honfoglalását bizonyos hanyatlás követte Peloponnesosban. A kyklopi falak helyett tégl- és vályogfalak épültek, amelyeket nem ékesítettek többé festmények, minthogy csak meszelve voltak. Halottaikat sem temették többé nagyszerű kupolás sírokba, hanem egyszerűen elégették. A trójai hősök aranyos fegyverzete helyett bronzsal is beérik; a pompás harci szekereket mellőzve, egyszerűen lóra ülnek s nem hisznek többé a kentaurosokban, ahogy a régiek a lovas katonákat képzeltek. A királyfiak is nyáját őriznek s a királykisasszonyok a pataokban mosnak. A királyok a népnek most is vezérei, bírái, főpapjai, de nem

zsarnokai többé, mert a birtokos nemes urak tanácsai szerint kell cselekedniök, sőt időnkint a szabadokat is gyűlésbe hívják. Hatalmuk egy részét választott tisztviselőkre ruházzák át, s az állam legfőbb hatalmát tulajdonképpen mindenütt a tanács gyakorolja. A bátor, vendégszerető, egyszerű földesurak, föld-

60. ábra. Hera. (A római villa Ludovisiban.)

61. ábra. Pallas Athene küzdelme a Titánokkal. (Részlet a pergamoni oltárról.)

művesek és pásztorok mellett ott vannak már az iparosok és kereskedők is, de még nem ösmerik a vert pénzt és fizetés fejében arany- és ezüst-rudakat fogadnak el, vagy pedig csereberélnek. Kelettel kevesebbet törődve a mykenei kor keleti divatjával könnyebbenszakíthatnak. Most alkották meg igazán *vallásukat* és

pedig abban az alakban, ahogy a görög középkor legnagyobb költője, Homeros képzelte. A különböző városok védőisteneiből most alakult meg az istenek köre, a sokistenség. Az isteneket most már nem bálványok, hanem emberek alakjában

62. ábra. A belvederei Apollon. (A római vatikáni múzeumban.)

tisztelték és nem csupán szabad ég alatt, hanem külön templomokban áldoztak nekik. Félisteneknek nemzeti hőseiket tekintették. A vándornépek a régi hazában hagyták őseik holttestét ; ezentúl elégették halottjaikat, hogy, ha kell, magukkal vihessék urnába zárt hamvaikat. Látva, miként válik porrá a *test*, az élet lényegének nem az anyagot tartották többé, hanem magát a *lelket*, mely a

haldokló utolsó leheletével száll az alvilágba. Ott, a gyűlölet (Styx), a szenvedés (Acheron), a panasz (Kokytos), a tűz (Pyriphlegethon) és a felejtés (Lethe) vizein túl árnyék gyanánt szomorúságban és egyhangúságban folytatta földi feladatait, s halandó ember nem láthatta többé. Az emberi lélek, a ψυχή, azonban bájos leányka alakjában fölemelkedett az istenek közé is, pillangószárnyaival folytonosan ott lebegett Görögország felett és ő, meg hű társa, Eros, a szerelem, gyönyörűséggel árasztotta el. Hellas földje valóban nem a siralom völgye. Mit is keresne a szomorúság, a lemondás olyan területen, ahol semmi sem szent, csak a szép, és ahol a földi gyönyörűségek élvezését maguk az istenek sem szégyelték?

63. ábra. Poseidon és Amphitrite. (A müncheni glyptothekában.)

64. ábra. Aphrodite. (A római vatikáni múzeumban.)

Ragyogó képzelet, bölcselkedő szellem teremtette a görög mitológiát, mely mindenestre része a történelemnek. Az istenek hatalmának bővülése együtt járt a görögök fokozatos fejlődésével. Minél tündöklőbb képet mutatott a föld, annál kápráztatóbban csillogott odafenn az ég is. A görög nem az ég szerint igyekezett berendezni a maga reális világát, hanem fordítva, ezt hozta közelebb az éghez. Az istenek közé emelt hős az Olympos csúcsán magához hasonló embereket talált: a férfias erőnek, a női szépségnek mintaképeit, valódi bölcséket, tudósokat, művészeket, mestereket, földműveseket, hőseket. De odafenn csak az eszme uralkodott; az eszme megvalósítására azonban *idele* nyílt alkalom és tér. Maguk az istenek is csak a földön élvezhették a haladással, fejlődéssel járó munka örömeit.

Dodona és az arkádiai Lykaion szent tölgyei közül az árják ősi, ragyogó istene, Zeus, fölemelkedett Görögország legmaga-

sabb ormára, az Olymposra, az örökös fény hazájába, hol még az oda feljutó halandónak sem lehet árnyéka. Onnan uralkodik mint király a görögökön; tenyerén hordozza a győzelmet, a Nikét, melyet mint első harcosuk és vezérük ad nekik. Tőle származnak a legelőkelőbb családok. Ő a ház és a tűzhely védője, a legfőbb bíró. Irgalmatlanul bünteti a hitszegőt, s a vendégszeretet és a menedék megtagadóit, de védi és jutalmazza az igazakat. Tulajdonképpen ő az isten: *ὁ θεός*. Gyermekei az istenek (*οἱ θεοί*), akiken szeretettel, de szigorúan uralkodik. Isteni fennségének lángjában még a szerelmes Semele is megsemmisül.

Választottjai előtt *emberi* alakban, a természet jelenségeiben, vagy valami más csodás módon (pl. Danaének aranyeső képében) mutatkozik;

mert ő maga is hódol a szerelem örök törvényeinek, a nők tiszteletét azonban a maga trónjára emeli.

Felesége, *Hera*, vele szemben is féltékenyen védi a házasságnak, az asszonyoknak, a családi életnek jo-

gait. Később kettejüket állították az istenek élére s a 12 főisten közt olyanformán osztották szét a tenni-

valókat, mint egy mai minisztériumban a tárcákat. Ilyen »szakszerűség« azonban csak akkor fejlődhetett ki,

mikor az egyes törzsek kiléptek zárkózottságukból s általános tulajdonságokkal felruházott védőisteneik mellett a szomszédos törzsek iste-

neit is befogadták. Innen van, hogy a főistenek még a szakrendszer idejében is a gazdálkodó nép szemében legfontosabb feladatot: a földművelés védelmét tartották legelső köte-

lességüknek. De ez a feladat mostantól fogva egyedül Zeus egyik feleségére, *Demeterre* hárult. Vetéstől aratásig ott lakott Demeter a búzaföldeken. A »hármasekőjű« Triptolemos királyt ő tanította szántani, s a télen át az alvilágban élő leányát, Persephonét, a vetőmag csirázásával ismét a földre hozta. Dús aratással áldotta meg a gazdákat, kik később az eleusisi misztériumokban mutatták be hálájukat. Veje és sógora, Zeus testvére, *Hades*, a halál és az alvilág istene, a földbe vetett gabona felett örködött; azért a gazdagság adójának, Plutonnak is nevezték. *Dyonisos*-nak vagy Bacchosnak, a szőlőművelés és bor istenének zajos tisztelete Thrákiából csak később terjedt el Görögországban,

hol őt és Hadest, a láthatatlant, nem is számították a 12 főisten közé.

65. ábra. Eros. (A római capitoliumi múzeumban.)

Az *ipar* megalapítója gyanánt tisztelték *Hephaistost*, a tüzek, kovácsok, fémiparosok istenét, ki (későbbi felfogás szerint a kyklopok segítségével) Zeus számára villámokat, istentársai számára fegyvereket és ékszereket kovácsolt. A »villámforgató« (Pallas) *Athene* az eke, lószelidítés, olajfaültetés, takácsmesterség, hajózás, trombita és fuvola feltalálója, a *városi élet* megteremtője, a műveltség és a tudomány védője. Még általánosabb képességekkel volt megáldva *Apollon*, kit Zeus mellett legáltalánosabban tiszteltek. Az ősfoglalkozások épp úgy érdekelték ezt az eszményi szépségű, daliás ifjút, mint az ifjúság testgyakorlatai, az emberek veszedelmei és betegségei. Delphoi, Delos stb. templomaiban papjai útján jövőmondásokban intette, óvta a népet. Babérallal koszorúzva, lanttal a kezében vezette a Muzsákat, hogy a szépművészeteket terjesszék. Varázslatra *Artemis* tanította a nőket (Kirkét, Medeát stb.). Mint a halál istenasszonya, emberáldozatokat követelt; de midőn nimfáival a Taygetos és Arkádia rengetegeiben vadászott, az erdők, mezők hasznos vadjait megkímélte.

Arkádia vadonjaiban született *Hermes*, de az egyszerű pásztor mindamellett a világbanforgás mintaképe lett. Az eltévedt vándort kivezette az őserdők sűrűjéből s így utazni tanította az embereket; őrizte legnagyobb kincseit, a barmokat, amiket a kereskedők, iparosok örömmel fogadtak el fizetés fejében. Neki, az istenek követének, köszönték a kereskedők, utazók révén gyorsan terjedő híreket; de neki tulajdonították a pásztorok jellemző hibáját, a tolvajságot és a rablást; továbbá a kereskedők árnyoldalát, a ravaszságot és a csalást is. Fia, *Pán*, Arkádia pásztorai közt maradt akkor is, mikor maga *Hermes* már a kereskedelemre fordította fő gondját. A mítosz hogyan is fejezhette volna ki érthetőbben a műveltség fejlődését és terjedését!

Hermes keskeny ösvényeinél azonban sokkal szélesebb utakat biztosított az embereknek *Poseidon*, a tengerek mérhetetlen bölcsességű istene, a halászok és hajósok pártfogója. Testvérének, Zeusnek Olymposával nem törődve, egészen külön udvart teremtett maga körül. Feleségével, *Amphitritével*, ennek bájos hugaival, a nereidákkal, a lágyan zsongó habok személyesítőivel víz alatt aranyos palotában lakott. Onnan osztotta áldását az útrakelő *tengerészre és kereskedőre*. Rejtett vizei hatalmával a földet magát is megremegettette, mert ő okozta a földrengéseket; azonban az óceánjába szakadó folyók és patakok nedvességével dús növényzetet fakasztott a partokon. A folyók istenei, a szilének, s a víz éltető erői, a nimfák, a szárazföldön is terjesztették áldásos hatalmát.

A tengerre szálló gyarmatok *Hestia* oltáráról vettek parazsat, hogy új hazájukban is hazai láng lobogjon családi tűzhelyükön. A hűséges családi szerelem védője soha sem szállt le az Olymposról földi gyönyörök keresése végett. Uralmát csakhamar »a tengerből kikelő« (Anadyomene), »mosolygó« *Aphrodite*vel volt kénytelen megosztani, ki a tenger hullámaiból Kypros mellett született és elragadó szépségével csakhamar meghódította egész Görögországot. A hitrege így adja tudunkra, hogy a görögök egyszerű házias érényeit a műveltség terjedésével a keleti népek könnyűvérű erkölcei kezdték megrontani. *Aphrodite* kezdetben csakugyan, mint a föníciai *Astarte*, a kisázsiai *Asera* vagy az asszír *Bilit*, érzékiségével lépett föl. De Európa finomabb ízlése az eszményi szépség istenasszonyává tette meg, kit a szerelemkeltő *Eros*

és a bájos Charisok kísérnek útjain. Aphrodite mindamellett *Ares*nek, a véres csaták istenének lett a felesége. A gyöngeségnek és az erőnek, a végleteknek ebből a szövetkezéséből született *Pandemos*, a népeket egyesítő szeretet.

Az álmok tündéries világa volt az a mitológia, melyet félig vallásos sejtelmekből, félig történeti hagyományokból voltaképpen két nagy ember — Homeros és Hesiodos — teremtett meg. A 12 főisten fényét talán harmincezer kisebb istennek csillogása emelte. »Minden fában egy-egy drias élt, a csevegő patak ezüsthabját szép najád öntötte ki ; a babér segítségért esedezett, a néma szirt Tantalos leánya volt, a nád zizegésében Syrinx bánata zokogott . . .« Az ég szerette a törvényt (Themist), ő adta a törvényességet, a jogot és a békét (a Horákat), ő intézte az emberiség sorsát (Zeus leányai, a Moirák) ; ő adott jókedvet, örömet, fényt leányainak, a Charisoknak mosolyában. A Muzsák csókja ott égett az egész görög nép homlokán és tudományra, művészetekre lelkesítette. De amikor arra tanították, hogy higgyen a vakszerencsében, Tycheben is, már az istenek hatalmában való kételkedésnek is utat nyitottak és ezt a kételyt erősítették akkor is, mikor a pásztorok szerény istenének, Pánnak nevét századok mulva a mindenségre magyarázták, az egész természetet benne személyesítették. Ezer évig tartott Homeros isteneinek ez a világa.

A történet Muzsája, *Klió*, a mitológiai részleteket hűgának, Polyhymniának engedi át, hogy himnuszokban, egyházi énekekben dicsőítse azokat. Önmagát azonban kiragadja az ábrándok világából és a maguk valóságában igyekszik följegyezni az eseményeket.

II. A spártai szocialista állam.

A mitológia istenei a pásztorélet és földművelés mellett csakhamar az ipart, kereskedelmet, tudományt és művészetet is pártfogásukba vették. Ez a felfogás teljesen megfelel a görög nép páratlanul gyors fejlődésének s annak az igazságnak, hogy a görög történelem a politikai kísérletek története. Lakedaimonban a honfoglalók kivétel nélkül földesurak lettek, de csak olyanformán, mint kétezer esztendő mulva a honfoglaló magyarok, kik törzseik és nemzetségeik osztatlan területén éltek. Katonáskodáson, politikán, vadászaton kívül alig foglalkoztak egyébbel. Minthogy a honfoglalók egyforma jogokat élveztek és gyakoroltak, az ősi Spártát nem alaptalanul nevezték demokráciának. Különben is egységes, bár maroknyi nép lépett a meghódított régi nemesség helyébe. Változott a helyzet, mikor 754 táján az Eurotas egész völgye a dórok kezébe került, s az állam katonai és politikai alkotmányát a földesuraság és jobbágyság intézményének alapjára helyezték. Ennek értelmében a föld a honfoglaló családjának magántulajdona lett olyképp, hogy kisorsolás (klaros) útján minden spártai a többivel lehetőleg egyenlő, örökös és el nem adható birtokot kapott s ezentúl mint *földesúr* (desposynos) foglalkoztatta a régi tulajdonosokat, kik tehát jobbágysai, *helotái* lettek. Minden területnek három gazdája volt : az *állam*, mely a földet kisorsolta ; a *spártai*, ki azt vitézsége jutalmául kapta ; s a *helota*, ki nem vesztette el végképpen tulajdonjogát, de jövedelmének a felét földesurának szolgáltatatta be. Az osztozás idején 9000 ilyen birtok keletkezett. Az állam-

ban mostantól fogva, mint a legjobbaknak, csak a földbirtokosoknak, vagyis az *arisztokratáknak* volt szavuk ; azért mondhatták a spártaiak , hogy az ember : a birtok. Minden politikai jog a fekvő jószágban gyökerezett ; s minden politikai jogot a földesurak, az arisztokraták gyakoroltak.

Ennek az alapos újításnak következtében az eredeti három törzs (phyle) helyett a magánbirtok megalapításakor, tehát 754 táján, öt phyle alakult. A földesurak ugyanis egymás tőszomszédságában öt faluban (komai) telepedtek le az Eurotas mellett. Ebből az öt faluból keletkezett *Spárta* s a nemesek öt hadcsapatából (lochos), mondhatni öt ezredéből az egységes spártai sereg. 754 óta az öt falu élén egy-egy előljáró, vagyis *ephoros* (szószerint felügyelő) állott, kik egyúttal a lakosok földbirtokaira és jobbágyságra is vigyáztak. Valószínűleg ők szedték be azokat a terményeket is, amikkel a közös konyha ellátásához minden birtokosnak járulnia kellett ; mert állami uradalmak nem lévén, ezt az állami intézményt a magánosok jövedelméből kellett ellátni. Az állam oly komolyan vette legfőbb földesúri jogát, hogy azt, aki illetékét nem szolgáltatta be, kizárta az egyenlőjogúak (homoi) sorából. Ez volt egyúttal legerősebb eszköze, hogy polgárait a földművelés megbecsülésére és fejlesztésére szorítsa ; s egyúttal bizonyossága, hogy az állam olyan gazdasági szövetkezet, amelyben hanyag földesúrnak nincs helye. Spárta igazán a nemes földesurak jellegzetes állama volt ; de nemes földesurak csak olyan gazdák lehettek, mint harmadfélezer év múlva a török janicsárok és szpáhik, akik katonai zsoldnak tekintették földjük jövedelmét. Szabad parasztokat nem tűrtek maguk mellett. Jobbágyfaluvá tették Lakedaimon régi fővárosát, Amyklait is, az ellenálló Helost pedig úgy megalázták, hogy — egy tarthatatlan szójáték szerint — jobbágyságot is róla neveztek helotáknak. Azonban kereskedők és iparosok nélkül még sem lehettek el, s így az őslakosok városai közül néhányat meghagytak szabadságában. A Spárta körül lakók (*perioikoi*) kormányzóik, a harmostérok vezetése alatt önmagukat kormányozták, s mint nehéz fegyveresek (hoplités) gyalog szolgáltak.

A *jobbágyoknak*, helotáknak nem voltak jogaik. Annyira, hogy az érdemes helotákat, kiket különben a földhöz tartozó jószágnak tekintettek, még földesuraik sem szabadíthatták fel, hanem őket csak a népgyűlések emelhatték ki szomorú helyzetükből. Minden hivatalba lépő ephoros keményen megfenyegette őket, ha mozgolódni mertek ; ami pedig a lelketlen és rossz bánásmód következtében akárhányszor megtörtént. Az állam mint az állam vagyonának pusztítóját büntette azt a földesurat, ki egy helotát önkényesen megölt ; ő maga azonban néha titkos üldözést (krypteia) rendezett a forrongók ellen. Ilyen módon egyszerre 2000-et is eltett láb alól s megengedte, hogy harci gyakorlatok alkalmával a nemes ifjak rajtuk próbálják ki nyilaik és karjaik erejét. Ez a durvaság nemcsak a mezei munkások, földművesek számát fogyasztotta rendszeresen, hanem az állam haderejét is csökkentette, mert az urak csak nagy veszedelmek idején merték fölfegyverezni a jobbágyokat, hogy mint könnyű fegyveresek (philoí) tegyenek némi szolgálatot. Csak háromszáz esztendő múlva jutott eszébe egy spártai hadvezérnek, Pausaniasnak, hogy szabadságot és polgárjogot ígérjen nekik arra az esetre, ha hűségesen résztvesznek a hadjáratban. Pausanias azonban elesett s a heloták sorsa semmiben sem javult.

Ez az oka, hogy a legkatonásabb görög államnak, Spártának, sohasem volt *néphadserege*; pedig a tényérnyi ország körülbelül 30.000 nehéz fegyverzetű gyalogost (hoplitát) állíthatott talpra. Az egész Lakedaimon állandó táborhoz hasonlított. A sereg magva a nemesség volt, s az állam egyik legfőbb feladata ennek a nemességnek katonai neveltetéséből és fegyelmezéséből állott. A gyávát nem engedték megházasodni, mert az agglegénységet becstelenségnek (atimiának) tartották. Az állam eltiltotta a neki nem tetsző házasságot s a párokat saját tetszése szerint adta össze. Ő határozott a fiúgyermek életéről, jövődjéről. A gyöngö csecsemőt a Taygetos hegység vadállatai elé dobta, vagy helotasorsra kárhoztatta. Az arravalót hétéves korától fogva a régi dór erkölcsökben a többi nemes fiúval együtt neveltette s minden percét magának foglalta le.

66. ábra. Spárta a Taygetossal.

A kezdőket tízes csoportokban egy-egy nagyobb fiú (a paidonomos) vezetése alatt gyakoroltatták. Hozzászoktatták, miként tűrjenek éhséget, szomjúságot, meleget, hideget, sőt verést is egy szisszenés nélkül; és hogy éjjel jóízűen tudjanak aludni azon a sáson, melyet az Eurotas partjain ők maguk vágtak. A 18—20 esztendő legények már rendes katonai gyakorlatokat végeztek. Önérzettel, hazafias és nemzeti büszkeséggel eltelve, bátor lélekkel léptek a hadseregbe, hol 20—30 esztendő korukig egyfolytában szolgáltak. Tizenöt legényből állott egy-egy asztaltársaság (syssitia) s ugyanennyien laktak egy-egy sátorban. A sorban vezényszóra igazodtak, mozogtak, s ennek köszönhették azt a fegyelmet, amelyet más görögök azelőtt nem ösmertek.

A bajtársi érzés a spártai ifjakkal teljesen feledtetni tudta a *családi érzést*, melyet akkor sem ösmertek meg igazán, mikor harminc esztendő korukban

szavazó polgárok lettek s megházasodhattak. A spártaiak háza, butorzata, ősi szokás szerint, csak olyan lehetett, amelyet baltájával, fűrészével egymaga tákolt össze. Más munkával nem törődött. Földjét a helota művelte, termése a közös asztalt illette, hol régi bajtársaival együtt most is megjelent, mialatt felesége, gyermekei otthon ebédeltek, vacsoráltak. A nagyobbak eljöhettek a syssitiába, de csak azért, hogy apáik, nagyapáik hadi- és vadászkalandjainak elbeszéléseit, komoly társalgását hallgassák. A férfiút szintén ezek a beszédek, s nem az élet örömei vonzották Spártának ezekbe a kaszinóiba; hiszen leghíresebb nemzeti eledelükön, a fekete levesen is csak nevettek és gúnyolódtak az élni szerető görögök és külföldiek.

Minden holdtöltekor tartották a *hadiszemlét* és a *népgyűlést* (apellát). A gyűlésen vitatkozás nélkül határoztak mindenben, amit az öregek eléjük terjesztettek. Az *öregek tanácsa* (gerusia) a két király elnöklete alatt 28 (legalább hatvanéves) választott polgárból állott. Hagyomány szerint a delphoi jósigé (rhetra) javasolta, hogy ne a tanács, hanem a *nép* döntsön. A törvényeket a tanács indítványozta s elfogadás után — mint valami kormánytestület — az hajtotta végre; sőt meg is semmisíthette a népgyűlésnek minden olyan határozatát, amelyet az államra nézve károsnak talált. Tagjai minden tettökért feleltek, kivéve mikor mint a legfőbb törvényszék bírái hoztak ítéletet. Felelősek voltak elnökei, a *királyok* is. Spártának egyszerre mindig két királya volt, mert Hyllos ivadékai az Eurotas mentén eleinte két külön királyságon uralkodtak, s azokat, mint társuralkodók, csak 754 táján egyesítették. Békében csak az irántuk tanusított nagyobb tiszteletben különböztek polgártársaiktól. Az ország nevében ők áldoztak az isteneknek, az országos ebédeken (syssitiakon) kettős adagot kaptak, megjelenésök alkalmával mindenki felállt, a többenél nagyobb uradalmuk volt, s megajándékozták őket minden áldozatuk bemutatásakor, minden nemes fiú születésekor. Halálukat az egész ország meggyászolta és fényesen temette el őket.

A közvélekedés 804 tájára teszi a spártai *alkotmány* keletkezését; de valószínű, hogy az átalakulás 754-ben történt, amely esztendővel az ephorosok névjegyzéke kezdődik. Spárta népe *Lykurgost* tartja a bölcs törvényhozónak. A krétai dórok hite szerint az ő törvényeiket is egy Lykurgos (a farkaskergető Lupercus?) nevű isten foglalta össze. Lykurgos nevű istenük a spártaiaknak is volt; a hazájukra boruló eget nevezték annak, s talán neki tulajdonították a hazájukban uralkodó rendet. Csak később gyanították, hogy alkotmányuknak embertől kell származnia; azonban — Herodotos szerint — még a delphoi jóshely is kételkedve fogadta a tanácsért jövő nagy spártait:

»Fölkereséd megszentelt csarnokomat te, Lykurgos,
Kit kedvel Zeus és valamennyi olymposi isten.
Nem tudom, istent lássak-e benned, avagy pedig embert;
Mégis erősebben hiszem: isten vagy te, Lykurgos.«

Annyi bizonyos, hogy ebben az alkotmányban nem Lykurgos, vagy más államférfiú *egyéniisége*, hanem *korának szelleme* nyilatkozik meg; mint ahogy harmadfélezer év múlva sem Lafayette gondolata az ember jogainak kinyilván-

nítása, nem Kossuthé az 1848. évi demokratikus törvénykönyv. Azonban mindannyiuknak érdeme, hogy hazájuk fejlődésének eredményeit felismerték s rendszerbe foglalták. Lykurgos létezésének és egyéni alkotásának kérdése különben is mellékes azon valóság mellett, hogy Spárta isteni mű gyanánt becsülte a maga alkotmányát. Közel négy századig alig változtatott azokon az elveken, melyeknek alapján állami élete keletkezett. És mikor a VII. század vége felé tapasztalatait új rendszerbe foglalta, ehhez az új rendszerhez (Lykurgos alkotmányához) is ugyanazzal a szívóssággal ragaszkodott századokon át. A hagyomány ennek okát abban kereste, hogy Lykurgos esküvel kötelezte népét az alkotmány megtartására, míg ő vissza nem tér külföldi útjáról. De Krétáról sohasem tért vissza ; még holttestét is elégettette s hamvait a tengerbe szóratta, hogy ereklýeit a spártaiak haza ne vihessék s azt ne mondhassák, hogy szabad már változtatniok az alkotmányon, mert hazajött Lykurgos.

III. Kivándorlások és gyarmatosítások.

Ezzel vagy ezen ! — szolt a spártai anya csatába induló fiához, mikor oda nyújtotta pajzsát. Jobb szerette, hogy a pajzson holtan hozzák haza, mint hogy azt eldobva meneküljön. S az ellenség tudta, hogy a spártai halni készül, mikor bíborpalástot ölt, felrakja ékszereit s dalolva rohan reája. A spártai győzni vagy meghalni, nem rabolni ment a háborúba. Mit ért volna a drága zsákmánnyal, mikor otthon tilos a fényűzés, a csillogás, hivalkodás, kényelem, jóformán még a kereskedelem is ? A spártaiaknak hódítaniok, terjeszkedniök kellett, mert földre volt szükségük, hogy a nemes családokból keletkező újabb nemes családok közt új telkeket oszthassanak ki. A foglalás állami érdek is volt, mert a nemes csak mint földesúr teljesíthette katonai kötelességét. Ezért kellett az *első messenei háború* (743—724) után a legyőzöttek nagy részét helotákká, a tengerpartiakat pedig perioikosokká tenni. A *második messenei háborúban* (645—628 ?) azért kellett Tyrtaiosnak s másoknak oly kegyetlenül leverniök Aristomenes szabadságharcát, mert az utóbbi száz esztendő alatt a nemes családok szaporodtával a spártaiak földéhsége is növekedett.

A görög félszigeten kevés művelhető föld lévén, a népesség szaporodtával mind kevesebben juthattak földbirtokhoz, tehát politikai befolyáshoz. Az elégtelenek tehát *kivándoroltak*, hogy a *tengeren túl* keressenek fekvő jószágokat. Jellemző, hogy a Földközi és a Fekete tenger mellett mindenütt csak a legjobb fekete földekre vágytak ; voltaképp tehát a föld és nem a víz vonzotta őket. A VIII—VII. században teljes erővel folyt a *gyarmatosítás*, melynek sorát az euboiái Chalkis 735-ben *Sicilia* keleti részén Naxossal, az isthmosi Korinthos pedig 705-ben Syrakusaival kezdte meg. Elfoglalták az útbaeső szigeteket is, hogy így foglalásaikat biztosítsák. A sicíliai gabona néhány évtized múlva már nem egyszer enyhített a görögországi inségesek nyomorán, ha otthon rossz volt a termés. *Alsó-Itáliában* Chalkis a 730. év táján alapította újra a campaniai Kymét vagy Cumaet, s ezt tette az itáliai kereskedelem középpontjává. A szomszédos Parthenopét és Neapolist (Nápolyt) már ezek a gyarmatosok építették.

A Korinthosi öböl mellékén lakó achájok Peloponnesos legnagyobb részének elvesztéséért Itália legdélibb két félszigetének megszállásában kerestek kárpótlást s azt *Nagy-Görögországnak* nevezték. Ezt a nevet utóbb a görögök kezében levő egész Itáliára kiterjesztették. Legrégibb (720) gyarmatuk, *Sybaris*, nemsokára 25 más városon uralkodott, nagyszerű kereskedést folytatott Kiszíával és folytonosan versengett az odább, délen épült *Kroton*-nal.

A mai Franciaország délkeleti partvidékén Marseille (Massilia) 1899 december 9-én nagy fénnel ülte meg annak emlékeztét, hogy harmadfélezer esztendővel azelőtt Fönícia gyarmatát a phokisi görögök újraalapították. Ez a város viszont a galliai és az iberiai (spanyol) partokon állított új telepeket. Így a Földközi tenger nyugati medencéjének északi részén a legfontosabb kikötők a görögök kezébe jutottak; s a föníciaiak a tengeren szóltanul ösmerték el vezetésüket.

Még nagyobb erővel folytatták a Keleti medence és a Fekete tenger megszállását. Thrákiát és Makedóniát aranya, hajóépítésre való fája és termékenysége miatt becsülték. Az euboiái Chalkis és Eretria teleépítették városokkal Chalkidike félszigetét, Korinthus pedig a nevezetes Potidaiát alapította ottan. Az európai Megara a kisázsiai Miletost a Hellespontos és a Propontis mellől már meglehetősen viaszorította. Polgárai alapították 686-ban az ázsiai parton Kalchadont, s 658-ban az európai oldalon Byzantiont (a mai Konstantinápolyt). Száz esztendő múlva már a »barátságos tenger«: a Pontos Euxeinos mellékét is a miletosiakkal versenyezve gyarmatosították. A Földközi tenger déli részében egy dór gyarmatnak, a Kykladokban levő kicsiny Therának lakosai 630-ban az *afrikai* partokon *Kyrené*-t építették. Onnan meghódoltatván az egész felvidéket, Egyiptom és Karthago közt kitűnő állást foglaltak.

A gyarmatokban és az anyavárosokban egyre-másra építették a hajókat. A divatos ötvenevezősek helyett Korinthus a VIII. század végén már trierákat, vagyis olyan hajókat kezdett ácsoltatni, amelyeken az evezősök háromemeletes padsorokban foglaltak helyet. Kereskedőhajóikat rendesen hadihajók kísérték, hogy szállítmányaikat a kalózok ellen védelmezzék. Első ösmeretes tengeri csatájokat a görögök 664-ben abban a polgárháborúban vívták, amelyben Korkyra (Korfu) szigete elszakadt alapítójától, Korinhostól. Hasonló zajos jelenetek közt, vagy egész csendben más gyarmatok is felmondták alapítóiknak az engedelmességet. Magának a félszigetnek városai, államai szintén kelletlenül túrték egyik-másik szomszédjuk hegemoniáját. Politikai kapocs híján sehol sem fejlődött ki annyira az együvértartozás érzete, mint a három földrészen elszóródott görögöknél, kik közös származásuk, vallásuk, nyelvük, irodalmuk és egész műveltségük dicsőségében keresték és találták egységük legerősebb biztosítékát. Hellentől, a vízőzönből megszabadult Deukalion fiától, származtatták s hellének neveztek minden görögöt, barbárnak minden nemgörögöt. A hellének egysege (a panhellenizmus) alapját ez a csodálatos VII. század vetette meg.

IV. A városok és a nemzeti műveltség.

Görögország műveltségének középpontjai a *városok* voltak, melyek gyarmataik útján bámulatos gyorsan terjesztették az új szellemet. Az új szellem terjesztésének egyik, de még nem leghathatósabb, eszközét, az *írást*, föníciai módra alkották, de a jón alfabéta alakjában csak az V. században terjesztették el általánosan. Akkor jegyezték fel Homeros époszait, melyeket odáig is lelkesen szavaltak mindenütt, s az egyes törzsek hőseinek nagy tetteiben a közös nemzeti dicsőséget keresték. *Hesiodos*, az egyszerű pásztor és földműves, szent áhítattal énekel meg Theogoniájában az istenek mitoszait, de ott és a Munkák és Napok verseiben (száz évvel Homeros után!) már is keményen ostromozza a mindenben újítani akaró világot, mely szégyen és igazság nélkül hajszolja önértékét. Azonban nemcsak a pásztoroknak és földműveseknek osztogat jó tanácsokat, hanem a hajósoknak és a kereskedőknek is; talán ez az oka, hogy mindjárt holta után éppen egy város, Orchomenos emelt neki emléket. Az iskolákban mindenütt taníttatták a Munkákat és Napokat, melyek legjobban tanúsítják, hogy régi és új irány miként küzdött egymással. A régiséget dicsőítve önkéntelenül az újhoz csatlakozott maga Hesiodos is, midőn a görög irodalomba először mert bevinni egyéniséget.

Paros boldogtalan fának, *Archilochos*-nak költészete már csupa tűz és szenvedély, akár Dyonisosról, akár a szerelemről dalol. Jambusaiban (650 táján) először csendül meg az igazi lantos költészet, melynek varázsa éppen az egyéniségben rejlik. Kortársa, a lesbosi *Terpandros*, talán Orpheusnál is nagyobb csodát követett el, mert a kövek helyett magukat a spártaiakat indította meg. Rávette őket, hogy dalolni és zenélni taníttassák gyermekeiket. Igaz, hogy a kardalban elvész az egyéniség, melyet Spárta és az ósdi tábor egyáltalán nem akart elismerni, pedig ezen épült fel az új Görögország és maga Spárta is csak az egyéniségnek hódolt, midőn hadvezérré tette legnagyobb költőjét. *Tyrtaios* harci dalai századok múlva is nagy tettekre hevítették Spárta ifjait:

»Ne féljen, ne remegjen senki,
Az ellenségünk bármi sok!
Előre! Pajzzsal kezetekben
Az első sorba rontsatok!«

Az ósdi város csak később félt annyira az új világnézet leghevesebb hirdetőitől, a költőktől, hogy a későbbi nemzedék el sem tudta képzelni Tyrtaiost spártainak, hanem sánta athéni tanítónak mondta. Pedig, mielőtt kaszánya lett Spártából, gyűjtani tudtak ott a sardesi vén *Alkman* szerelmes versei és bordalai is. A lesbosi nagy költőt, *Alkaios*-t, irodalmi barátság fűzte földijéhez, *Sappho*-hoz, a világ legnagyobb költőnőjéhez (628—568). A »tizedik Muzsa« boldogtalan szerelmében a leukádi szikláról a tengerbe ugrott, mert »Istennek látszott néki az a férfi (Phaon), ki szemtől szemben ült vele...« Szobrai Syrakusai és Byzantion közt több városban álltak; Mytilene és Eresos egyidőben az ő arcképével verették pénzeiket. Kegyesebb volt a sors a dúsgazdag tarasi *Arion* (625—585) iránt, ki a kalózhajón elzengett hattyúdala után a tengerbe

ugorván, az elbájolt delfinek mentették meg a rablók kezei közül. *Solon* a dal hatalmával bírt reá 500 athéni ifjút, hogy meginduljanak *Salamis* visszavételére, amit pedig — annyi sikertelen kísérlet után — a hatóság fejvesztés büntetésének terhe alatt tiltott meg. A törvényhozó útját ez a költői siker egyengette.

Pan syrinxre odakünn a mezőkön csak a pásztorokat gyönyörködtette ; a költők a Pieriák mezeiről a városokba jöttek, ahol tapsokat arattak, gyűjtöttek s a társadalomra és a közéletre egyaránt hatottak. Közönségre a *tudósok* is csak a városokban számíthattak. Kutatásra elsősorban a természet készítette őket. Nem érték be a természet tünetényeinek, jelenségeinek, változatos alakzatainak megfigyelésével, hanem alapelemét is kutatták. A legrégebbi filozófus, a miletosi *Thales*, szerint minden a *vízből*, a szintén miletosi *Anaximandros* és *Anaximenes* szerint minden a *levegőből* származott. A három jón bölcselő tehát a létezők végső okát az *anyagban* látta, ellenben a samosi *Pythagoras* a *számokban*, a számoknak egymáshoz való viszonyában, vagyis a mennyiség, mérték és az összhangzás (harmónia) eszméjében kereste. Krotoni egyesületében az ifjakat határozottan mennyiségtani alapon tanította bölcseletre, sőt politikára is. Arisztokratikus politikája miatt a demokraták elkergették s híveit mint újítókat üldözték. Matematikai bizonyosságával szemben az eleai iskola alapítója, *Xenophanes*, már a kételkedés (skepsis) képviselője, aki csak valószínűeknek s éppen nem bizonyosaknak tartja ösmerteinket. Mindent egyre vezetett vissza, ami azonban a néphittel, a politeizmussal szemben csupán valami panteizmusféle volt s nem maga az egyistenben való hit. Tanítványa, *Parmenides* kimondta, hogy a természet örök változásai közt csak egy az, ami van és ami változatlan, azonban ezt érzékeinkkel nem foghatjuk fel, hanem csak gondolkodásunkkal. Az elvont gondolkodásnak ebbe a szédületes magasságába az eleaiak közül *Zeno* követte őt legmerészebben.

Maguk a görögök 585 után *hét bölcslet* ösmertek el. A névsorban állandóan csak *Thales*, *Bias*, *Pittakos* és *Solon* neve szerepelt ; a többi három helyre még 18 tartott számot, legtöbb joggal *Kleobulos*, *Chilon* és *Periander*. Rövid, jeles mondásaik csakhamar szállóigék, valóságos közmondások lettek, míg elvont fejtegetéseik csak a legműveltebb köröket érdekelhették.

A természetről való bölcselkedés (metafizika) és a gyakorlati tudományok közt a matematika szolgált hídul. *Pythagoras* bölcsellete már talán csak történeti érdekesség, azonban az $a^2 = b^2 + c^2$ trigonometriai tétele a mi korunknál is tovább él. Lehet, hogy ezt a híres tantételét, valamint az irracionális $\sqrt{2}$ szám fogalmát is a hinduktól kölcsönözte, de tény, és ez a fontos, hogy mindezt ő hirdette először Európában s így őt tartjuk az európai matematika alapítójának. Ezen a földön a mindenséget először ő nevezte *rendnek* (kozmosznak). Először ő mondta a Földet a többi égi testhez hasonló golyónak, mely egy középpont : a láthatatlan középponti tűz körül forog. *Thales* érdemét (az 585 május 25-iki napfogyatkozás megjósolását) szintén nem kisebbíti, hogy a kínaiak már 2165 május 7-én beszéltek a Sukung-napfogyatkozásról. *Anaximandros* — talán nagyobb bátorsággal mint matematikai alappal — hajósok, gyarmatosok és kereskedők adatai alapján már megszerkesztette az első görög térképet. Térképvázlatokat azonban már régebben is készítettek a delphoi papok, kik leraj-

zoltak, leírtak minden új gyarmatot, melyeknek viszonyait, Apollo isteni tekintélyének megóvása végett, apró részletekig kellett ösmerniök. Templomukban, a hozzájuk küldött vagy hozott nevezetességekből valóságos történelmi és természetrajzi múzeumokat rendeztek be.

A méréstani ösmeretek terjedése új korszakot nyitott az *építő mesterségek* történetében is, mely a mykenei fényes korszak bukásától fogva majdnem félezerdedven át csak téglá- és faépületekről beszélhetett. A VII. századtól fogva a hellének a technika minden ösmert eszközének felhasználásával ismét határozott stílusú kőtemplomokat emeltek. Nem érték be azzal, hogy egyszerűen kőből építsék, amit idáig téglából és fából építettek; sem azzal, hogy szolgálomodon átvegyék, amit az egyiptomiaktól, asszíroktól stb. utazásaik közben tanultak. A hazai és külföldi irányt összeegyeztették. Emlékeiket az *arányok* lángeszű megválasztásával tették nagyszerűekké. Henszlmann szerint az antik világban csak a hellén építészeknek volt valódi okszerű és szervi stílusa. A dórok első mesterük, a VIII. századbéli Gitiadas, példájára beérték a kezük ügyébe eső olcsóbb kővel. Lépcsőzetes alapon építették egyszerű templomaik széles falait, hatalmas oszlopait. A jónok a VII. századtól fogva márványból rakták templomaikat, melyeket a karcsú, díszes oszlopok szinte leheletszerűekké tettek. A *jón stílus* épületeinek változatosságával, gazdagságával, terjedelmével is felülmulta a *dórt*. A kettő először 648-ban jelent meg egymás mellett, midőn Myron az olympiai dór kincsesház mellé jón modorban épített egy másikat.

A templomok és középületek mindjobban megteltek az istenek *szobraival*. A szobrokat inkább papi, mint művészi törvények szerint készítették, de már nemcsak fából vagy márványból, hanem éreből is. A chiosi *Glaukos* éppen a VII. században találta fel a vert érc összeforrasztását, a samosi *Theodoros* és *Rhaiikos* pedig az ércöntést. Mindez a *szobrok* sokszorosítását s vele a műérzék terjedését is könnyítette. 580 táján tűnik fel az első két görög szobrász, a krétai Dipoinos és Skyllis. Csakhamar egész művészi iskolák alakulnak Korinthos, Sikyon, Argos és Aigina városaiban is. Azonban a műipar békóiból a szobrászat csak a következő században bontakozott ki. Akkor jött divatba, hogy szobrokat állítsanak az olympiai győzőknek, kiket meztelen testtel ábrázoltak, míg az isteneket csak határozott papi törvények szerint tüntethették fel. A természethez való visszatérés, a *mintázás*, oly szabadságot adott a görög művészetnek, amely minden idők legremekebb alkotásaira képesítette. Nagysága azonban csak az V. századdal kezdődik; akkor, amikor a nehézkesebb dórok helyett a szellemes jónok vették át a vezetést.

Homerosért *hét város* versengett: Smyrna, Rhodos, Kolophon, Salamis, Chios, Argos, Athén; a hét bölcs dicsőségét szintén *hét város* követelte magának: Miletos, Priene, Mitiléne, Athén, Lindos, Spárta, Korinthos. A névsorban csak Athén neve ismétlődik. Minden név egy-egy *művelődési középpontot* jelent; részben olyat, mely a vidéket teljesen fel akarta áldozni a maga nagyságának. Lesbos szigetén pl. a vidék minden iskoláját bezárták, hogy a műveltségért minden áldozatot egy erős középpontban, magában Mitilenében, a fővárosban hozhassanak meg. Ily erős művelődési középpontok alapítása mégis közös érdek volt; Pittakos pl. nemcsak Mitilenének, hanem a maga vidékének, Lesbosnak,

sőt az egész görög népnek is dicsősége. Viszont az illető város is osztozott abban a diadalban, melyet az olymposi nemzeti játékok alkalmával valamely fia aratott.

67. ábra. A delphoi szakadék a kastaliai forrással.

ülő jósnőnek (a sybillának) lázasan, görcsösen vonagló ajkaival szólt hozzájuk s papjaira bízta, hogy szavai értelmét megmagyarázzák. Delphoit az isten szava a görög haza és a nemzeti művelődés középpontjává, a Peloponnesos fővárosává tette. A jóshely papsága mint nemzeti békebíróság ítélte az egymás közt viszálykodó görög törzsek, sőt a tengereken túl levő gyarmatok ügyében is, és a külfölddel szemben az *egységes nemzetet* képviselte. A papság az isteni jog erejével tartotta onnan együtt a nemzetet oly időben is, mikor a városok lakosaihoz szóló tudósok a kutatást s vele a kételkedést állították szembe a hittel. A papok és az államférfiak közös érdeme, hogy a hit és az állam komolyan azután sem jött ellentétbe, s egyik a másikat akkor is erősítette, mikor a kételkedés már általános lett. A gondolkodás eszükre, a titokzatosság szívére hatott.

A *test és lélek együttes nevelése* vallásos, állami és nemzeti érdek volt. Kréta és Spárta módjára ebben az időben már minden görög város, sőt falu is állított testgyakorló helyeket (gimnáziumokat, palaistrákat). Ezekben birkózással, futással, diskosdobással, dárdavetéssel, vívással edzették, növelték az ifjak erejét, ügyességét, hogy még a gyöngébb testalkatú is a maga képzettségét s akaratát állíthassa szembe a nyers erővel. A szelíd Muzsáknak, a tudomány-nak és az irodalomnak is ilyen helyen áldoztak, kivált a jónok területén.

Az egyes városok palaistraiban kiművelt ifjúság időnkint megjelent az ország különböző részeiben rendezett *nemzeti játékversenyekeken*, hogy testi és lelki műveltségét kérédecs nélkül mutassa be isteneinek és nemzetének. A legrégibb *amphiktyoniák* ilyen versenyek — agonák — rendezése és védelme végett alakultak. Több (rendesen 12) város vagy nép (ethnos) egyesült, hogy megtalmazzon egy-egy szent helyet, s az ott tartott búcsúk, játékok, gyűlések és vásárok idején békét biztosítson minden résztvevőnek. Legnevezetesebb volt a pylai-delphoi amphiktyonia. Nemcsak vallási, hanem politikai ügyekben is határozott és négyévenként biztosította azt a négyhavi fegyverszünetet, amelyet

A *vallási középpontok* nem voltak szükségképpen nagy városok. *Dodonát* a Tomaros száz forrása tövében nem ipara vagy kereskedelme, hanem Zeus tölgyfája tette az egész hellen világ egyik legszentebb helyévé. *Delphoi* a Parnassos egyik hegytor-kában, inkább turistáknak, mint ájtatos búcsusoknak való meredek mészkőhegyek közt elrejtve feküdt. Mégis ezrek és ezrek vándoroltak oda, hogy a maguk és nemzetük ügyére vonatkozó jóslatokat (orákulumokat) hallgassanak meg. Apollo a triposon

az ünnepek alatt a szövetség egyetlen városának sem volt szabad megzavarnia. Háború idején nem rombolhatták le egymás városait és ivóvízüktől sem foszthatták meg ezeket semilyen körülmények között. Különben a többi együttesen támadt a vétkesre. Maguk a közös ünnepek még inkább hatottak az erkölcsök szelídítésére, a közműveltség s a nemzeti összetartás emelésére. Ez összetartás azonban csak lassan fejlődhetett. Így pl. az *olympiai ünnepekre* az elisi Alphaios partjain eleinte csak maguk a peloponnesosiak jelentek meg. *Koroibosz*sal 776-ban kezdődik a győztesek névjegyzéke. Aranykésével a kijelölt fiú először az ő számára vágott gallyat arról a szent olajfáról, melyet Herakles a Duna árnyékos forrásai mellől (?) vitt oda. Ezt a jutalmat az ifjú többre becsülte a világ minden kincsénél, és századok mulva hatalmas római császárok szálltak síkra érte. Egész Hellast csak 556-ban bocsátotta Peloponnesos ezekhez a versenyekhez, az egész hellén világ pedig csak ezután negyven év mulva vehetett bennük részt. A VI. században új meg új versenyjátékok alakultak: Delphoiban a pythiai Apollo, az Isthmosban (582) Poseidon, és az argolisi Nemeában (573) Zeus tiszteletére. A rendező városok mindenütt a legnagyobb fényt fejtették ki, hogy gazdagságukat, műveltségüket csillogtassák. Még a győztes szülővárosának nevét is dicsőítették, és az istenekkel egy sorban állítottak szobrot Olympia szerencsés harcosának,

»Kit megtapsol egész Graecia s Pindaros
Megzeng, magát félistenekhez
Méri s az ég özönébe' fürdik.«

A kinestár.

Oltár.

Metroon.

Oltár.

Visszhangesarnok.

Pindaros (521—440) a négy város versenyjátékainak virágkorában 44 ódát írt az egyes daliák dicsőítésére s ódáit ezer meg ezer ember énekelte a diadal helyén s mindenütt, ahol csak hellének laktak.

Hazánk alapításának ezredik esztendejében magyar ifjak is több diadalt arattak a másfélezeréves halottaiból feltámasztott olympiai játékokon; de semmi sem adhatja vissza többé azt a varázst, melyet Koroibos 293-ad magával élvezett, mikor még az olympiádok négyéves időközzeit is róluk nevezték el.

Hogy minden ifjú és férfiú megjelenhessen a játékokon, kitűnő *utakkal* kötötték össze a nagyobb városokat. Nemcsak a kocsiversenyek részesei hajthattak el kényelmesen a pythiai játékokhoz Delphoiba vezető merész hegyi úton, hanem — ami nélkül búcsú akkor sem eshetett meg — az *iparosok* meg a fazekasok is vígan döcöghettek el a vásárookra.

A *fazekasoknak* a VII. században már egész városnegyedük volt Athénben, s készítményeiket — kocsin vagy hajón — világszerte küldözgették. A görög városok hajói Kolchis és Gibraltár közt nagyon sok helyen megfordultak. Vassal, fémtárgyakkal, borral, olajjal, fűgével, mézzel, gyapjúval, tonhalakkal, gyógyító növényekkel, az iparcikkek közül pedig edényekkel, műtárgyakkal, szövegekkel stb. élénken kereskedtek. Ők szállították az összefogdosott rabszolgákat a hazai gyárakba, melyek csak ilyen nagyszámú ingyenes munkával teljesíthették az egyre szaporodó megrendeléseket. Olcsó, jó és izléses készítményeikkel csak így hódíthatták el a piacokat a föníciaiaktól.

A *kereskedelemben* a csereberélés ósdi szokásával szakítottak. Eleinte nagyjából a babiloni súlyrendszert fogadták el, s ezt tették a fizetés alapjává. Hat kis vasrúd vagy nyárs (obolus), amennyit egyszerre átmarkolhattak, egy drachmát (egy koronánál kevesebbet) ért. Kezelése bajos lehetett, mert száz drachmának (egy minának) elszállítására — súlya és alakja miatt — egész koci kellett. Ez tehát a cserekereskedésnek még mindig kényelmetlen módja volt. *Pénzt* (Lydia módjára) arannyal kevert ezüsből, majd színaranyból Phokaiában vertek először. A VII. században az *aiginai* pénz volt a legnépszerűbb. Alapja a *talanton*, mely 36·4 kilogrammot nyomott és körülbelül 7646 koronát ért. Egy talantonban 60 mina, egy minában 100 drachma, egy drachmában 6 obolus volt. A félszigeten, Hellast és Korinthost kivéve, mindenütt ezt használták, s elterjedt az Kréta szigetén és a Kykládokon is. A többi város és állam a majdnem egyharmaddal kisebb *euboiai* értéket fogadta el, vagy pedig — mint Spárta — a vasrudak mellett maradt.

Apollo delphoi jóshelye egyúttal *nemzeti börze lett*. A templom körül levő téren gyűltek össze a kereskedők. A külföldről magukkal hozott sokféle pénzt átadták a templom igazgatóinak. A pénzváltó beült a templomba, a különböző pénznemeket felváltotta s az üzlet megindult. Pénzüket a kereskedők azokban a bizonytalan időkben nem merték hazavinni, hanem, mint valami takarékpénztárban, a templomban helyezték el. A papság nemcsak megőrzésére, hanem kölcsönzésre is vállalkozott. Így néha milliókra menő kincs halmozódott egybe. Minden városban gyarapodott a *bankárok* száma. A tőkepénzesek a Dél-Orosz- vagy Dél-Olaszországból hozatott olcsó gabonával máris kétségbeejtő helyzetbe juttatták a görögországi termelőket, kik olyan áron nem szállíthattak;

ha mégis megkísérelték, adósságba kellett verniök magukat. Tizennyolc százalék volt a legkisebb kamat, amennyit tőlük a hitelezők szedtek. Követeléseiket egyúttal be is táblázták földjeikre, amelyeket a fizetni nem tudóktól potomáron szereztek meg. Azokat a köveket, melyeket az adósság összegének megnevezésével a betáblázás (hypotheka) jelöl az adósok földjeire állítottak, méltán nevezték tehát a mezei gazdaság sírköveinek. Az egykor szabad földműves a hitelezők rabszolgája lett. Nem a gazdag gyárosoknak ily módon szerzett munkásaira gondolt Saint-Just, mikor harmadfélezer esztendő múlva a franciák paraszt köztársaságáról álmodozott. Úgy találta, hogy az a boldogság, mit a köztársaság nyújthat, nem Persepolis, hanem Spárta és Athén legszebb korának boldogsága, vagyis a zsarnok gyűlölése és a meglegedés egy kis kunyhóval s azzal a szántó-földecskével, amelyet egy ember maga is megművelhet.

V. Athén és a vagyonos osztály.

Spartában a katonai állam megszilárdította a szabad földművesek tekintélyét. A mezei gazdaság annál válságosabb helyzetbe jutott az északi dörök és a hellasbeli jónok közt. Minden eszközzel küzdött a *tőke* ellen. Megarában (640) nyílt *parasztlázadás* tört ki, melynek vezére magához ragadta az uralmat s diktátor módjára kormányzott. A nép *zsarnoknak* (*tyrannos*) nevezte, mivel erőszakos úton jutott a hatalomhoz; de a zsarnok szónak abban az időben nem volt az az értelme, melyet a későbbi önkénykedések és kegyetlenkedések adtak. Lydia zsarnokai Gygestől Kroisosig (547-ig), Korinthos tyrannosai Kypselostól Perianderig (657—586) mindenütt a szegény nép vállain emelkedtek föl. A gazdag polgárok csakhamar mellőlük sorakoztak, mert a földművelés mellett az ipart és a kereskedelmet is pártolván, a városokat odáig alig sejtett módon felvirágoztatták s mindent megtettek egészséges közgazdasági viszonyok teremtésére, a jogrend megalapítására. A városok maguk is érezték, hogy nem maradhatnak meg csökönyösen ősi szokásaik mellett most már, mikor falaik közé a gyors meggazdagodás reménye büszke nemeseket és szökött jobbágyokat, kifáradt kalózoikat s a társadalom minden rétegéből való egyéneket csöditett, kik a meggazdagodott tősgyökeres polgárokkal *egyenlő jogokat* követelnek. A csak imént alapított városok könnyebben rászánták magukat törvényeik összeírására, kodifikálására. A rohamos változások idejében, a VII. században, a délitáliai Lokroi Epizephyrioi volt az első, mely elfogadta *Zaleukos* írott törvényeit; a sicíliai Katanának *Charondas*, Korinthosnak *Phidon*, Thebainek *Philolaos*, Mytilenének *Pittakos*, Krétának a mesés Minos után majdnem ezer esztendővel a *gortyni* 12 tábla ösmeretlen írója, Athénnek pedig *Drakon* és *Solon* adtak törvényeket.

A VII. század forradalmi szelleme fejezte be az *athéni* (helytelenül attikai) állam egységét. Athén nem minden küzdelem nélkül érte el, hogy most már 12 város és mintegy 100 falu tartozott hozzá. Ötszörte kisebb és csak felényi népes terület, mint Pest vármegye. De milyen helye van ennek a talpalattnyi földnek a politikai s a művelődéstörténelemben! Úgy látszik, minden nagyobb várost egy-egy alkotmánymódosítással kellett megnyernie. Alkalmasint ezért

választották ketté a királyságot, mielőtt elesett *Kodros*, az utolsó király (1068 ?), ki oly nemes önfeláldozással védte meg hazáját. A kettéválasztás után *Kodros* fia, *Medon* maradt a király (*basyleus*), és *Ion* lett a *polemarchos*, vagyis hadvezér. *Ion* négy fiától származott állítólag a négy *phyle*, a négy törzs (*aigikoreis* = kecskepásztorok, *argadés* = földművesek, *hoplites* = katonák és *geleon-tes* = ragyogók, vagyis a papok és az előkelők). Minden *phyle* 3 *phratriára*, minden *phratría* 30 nemzetségre oszlott. Társadalmi tekintetben megkülönböztették az *eupatrisokat* (nemeseket), *geomorosokat* (földműveseket) és *demiurgo-sokat* (iparosokat). *Akastos* király idejében a király hatalmában egy harmadik méltóság, az *archon*, osztozott, s ezzel egyidőben megszüntették az örökös királyságot. Tízévenként eleinte még *Kodros* vagy inkább *Medon* családjából, két ciklus (20 év) leteltével azonban egészen szabadon választották a királyokat.

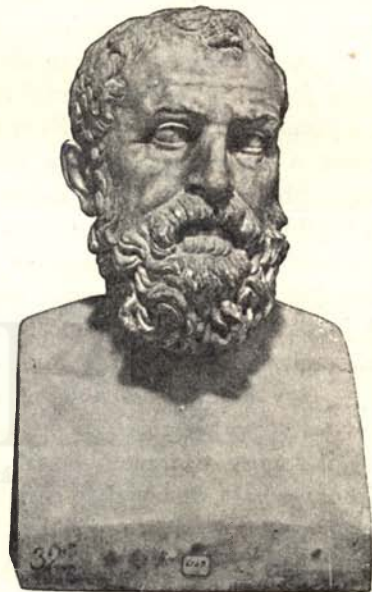

69. ábra. Az areiopagos halma.

Vége (682 ?) olyképp rendezték a kormányhatalmat, hogy az archont állították a kormány élére, kit névadónak (*eponymosnak*) azért híttak, mert az esztendőt róla nevezték el. Főfeladata a közigazgatás vezetése, a tulajdon, a család, örökség és házasság, az özvegyek és árvák ügyeinek védelme. Most már kisebb rangja volt az *archon basyleus*-nak, ki a király címét és jelvényeit viselte, az állam nevében áldozatokat mutatott be az isteneknek s a vallásosságra, az istentiszteletre és a papságra ügyelt fel. Ő az areiopagos elnöke. Az *archon polemarchos* a hadsereg főparancsnoka s háborúban a jobbszárny vezére, polgári ügyekben a metoikosok és az idegenek (vendégek) bírója. A többi hat archon mint *thesmotheta* (bíró) külön, zárt testületben vezette az igazságügyet. Az ekként 9 archonból álló kormányt évről évre megújították. A lelépő archonokat életök fogytaig meghagyták az *areiopagosban*, az Athené areia (»fenyegetés«) halmán ülésező tanácsban, mely főbenjáró ügyekben ítélt, a törvények végrehajtásáról gondoskodott s a közigazgatást vezette. Annál jobban fájt a tősgyökeres nemeseknek, hogy

a VII. században a nem-nemes birtokosok is nemesi jogokat nyertek. Most már összesen 360 nemzetség osztozott a hatalomban. *Kylon*, ki 640-ben az olympiai játékokon olajágot nyert, a régi nemesek élén forradalmat támasztott és zsarnokságra tört, az Alkmaioni *Megakles* archon azonban a tenger melléki lakosok, tehát a reformpártiak élén leverte őket. A nemesek számkivetették a gazdag Alkmaioniakat s a népet azzal akarták jutalmazni és megnyugtatni, hogy *Drakon* archonra bízta (621 táján) a törvények írásbafoglalását. Az Aristotelesnek tulajdonított Athenaiion politeia szerint *Drakon mindenkinek* politikai jogot adott, ki saját költségén teljes fegyverzetben katonáskodott. Őt dicsőíti a timokrácia behozatala miatt, mikor azt állítja, hogy az új »alkotmány« értelmében az archonokat, kincstartókat (tamiasokat), a gyalogsági tábornokokat (strategosokat) s a lovassági tábornokot (hipparchost), a 400 tanácsost stb. a *vagyonosok* közül a nemes származásra való tekintet nélkül választották. Azonban újabban kiderültek ennek a felfogásnak tévedései. *Drakon* ily messzemenő reformok nélkül is nagy érdemeket szerzett, mikor véget vetett a vérbosszú zabolátlan társadalmi szokásának, s midőn törvénybe iktatta a régi hagyományos büntetéseket, a melyek még a gyümölcstolvajra is halált mértek. Az ephe-táknak régi, 51 tagú bíróságára bízta a szándékos emberölés, méregkeverés stb. ügyében való bíraskodást. A nép úgy találta, hogy *Drakon* törvényei igen szigorúak, hogy azokat »vérrel írta« és voltaképpen a hitelezőknek, tehát a gazdagoknak érdekeit védelmezte. Polgárháború tört ki, melynek célja *politikai és társadalmi egyenlőség* volt. A nagykereskedők kényelmetlenül érezték magukat, mert sokkal jobban érdekelte őket a Szuezi csatorna, melyet szövetségesük, Nikó fáraó, most kezdett ásni, s mely őket Arábia és India kincseivel kecsegtette. Ha mindez csalóka remény volt is, csak az imént szállták meg egy másik gazdag vidék kapuját, a Hellespontos bejáratát; azért most előbbrevalónak tartották, hogy Attika partjain a Saroni öblöt maguknak biztosítsák. Ez csak akkor sikerült, mikor Salamis szigetét a *Solon* versein lelkesedő ifjúság Megarától elfoglalta, s az eleusisi kikötőt az athéni kereskedelem számára megnyitotta.

70. ábra. Solon.

Solon nemesnek született, kereskedő volt, de, mint költő, a nép előtt is kedves. Elégiáiban elégszer elmondta, hogy »rossz törvényekben látja a baj gyökerét«; ép rendet a törvény teremtet, a veri békóba a bűnös terveit és tagjait. Elsimít minden egyenetlenséget, lelohasztja a kevélynek gögjét; elszáritja a bajok fakadó rügyeit.

»Ferde jogot helyes útra terel, mérsékli a dölýföt,
• Elfedi a véres forradalom nyomait.«

Ő maga a forradalommal járó tyrannist visszautasította, s 594-ben mint első archon teljesen törvényes eszközökkel vállalkozott a társadalmi és politikai ellentétek kiegyenlítésére.

Elengedte az összes függő adósságokat, eltávolította az adósok földjeiről a betáblázást jelentő köveket és szabadonbocsátotta az adósokat. Intézkedését egyszerűen a terheken való könnyítésnek (*seisachteia*) nevezték, holott az a köznyomornak szinte példátlanul gyökeres orvoslása volt; olyanforma, mint a legújabb korban a jobbagyságnak kárpótlás nélkül való eltörlése. A gazdagoknak dicsőségükre válik, hogy a haza érdekében ily áldozatokat zúgolódás nélkül hoztak meg. Őket különben Solon új és rájuk nézve kedvezőbb pénzláb behozatalával békítette ki. Mindenesetre sokat, legalább is 27% nyereséget jelentett, hogy régi 73 drachmájukkal most 100 drachmás fizetéseket teljesíthettek.

A nemzetségek jogán alakult állam alapjában megrendült, mikor a *politikai jogokat a születésre való tekintet nélkül mindenkire kiterjesztette*, de mégis a vagyonossághoz kötötte. Nem a föld terjedelméhez, hanem annak jövedelméhez, tehát a *munkához*, mely a szorgalmas embert előkelőbb osztályba emelhetette, nagyobb politikai befolyáshoz juttathatta. Ő adott igazi jelentőséget annak a régebbi beosztásnak, mely a népet *vagyona szerint* négy osztályba sorozta. Az adót a termés nagyságához képest vetette ki: aszerint, kinek mennyi medimnos (52-53 liter) gabonája, mennyi metretes (39 liter) bora, faolaja termett. A jogokat is ehhez a terméshez mérte, míg pénzben aránytalanul nagyobb tőkét követelt, amennyiben a földet sokkal megbízhatóbb adóalapnak tartotta.

Igy keletkezett a következő négy osztály:

I. *Ötszázmérősek* (pentakosiomedimnosok), kiknek legalább 500 mérő gabonájuk, vagy megfelelő boruk, olajuk termett. A medimnos ára rendszeren egy drachma volt, de pénzben ennek tizenkétszeresét, vagyis 6000 drachma (egy talanton) évi jövedelem kimutatását követelték, hogy valakit ebbe az osztályba sorozzanak. A hatalom tehát jobbadán a régi nagybirtokosoknál, az eupatrisoknál maradt.

II. *Lovagok* (hippeis), legalább 300 mérővel (tehát a régi köznemések), vagy 3000 drachmával.

III. *Igások* (zeugitai), legalább 200, mások szerint éppen csak 150 mérővel, vagy 1000 drachmával.

IV. *Munkások* (thetes), a még kisebb vagyonú szabad parasztok, mesteremberek, napszámosok, sőt némelyek szerint a leggazdagabb tőkepénzesek is, ha nem volt felsőbb osztályra jogosító földjük.

Solon tehát a *fokozatos (progresszív) adó* rendszerét hozta be. A három első osztálybeliek saját költségükön, nehéz fegyverzetben (a gazdagabbak lovon) szolgáltak, minek fejében a tisztviselőket közülök (és pedig az archonokat, tehát az areiopagos tagjait, csakis az első osztályból) sorsolták ki. A munkások zsoldot húztak mint gyalogkatonák vagy tengerészek, s a népgyűlésben a többivel együtt szavaztak. A *metoikosok* (az Athénben lakó idegenek) nem vásárolhattak földet, azért most még politikai jogokat sem élveztek, adót azonban ők is fizettek.

Solon az arisztokráciáról mintegy átmenetül a demokráciára, így teremtette meg a *timokráciát*. Alapjául a földbirtokot hagyta meg, de már a tőkepénzesek elől sem zárta el a politikai életet.

Az államot a 4 phyle szerint összesen 48 *naukriára*, vagyis hajóépítő kerületre osztotta. Minden naukria egy hadihajót és 2 lovast tartozott felszerelni s a szükséges pénzt az egyes osztályok adója arányában kellett összegyűjtenie.

Solon kísérelte meg először, hogy *összeegyeztesse a mezei gazdák s a tőkepénzesek érdekeit*. De továbbra is megosztotta nemzetét, midőn a tisztségeket a három első osztályhoz kötötte, a IV. osztálybelieket pedig kizárta minden tisztségből, még a *négyszázak tanácsából* (a buléból) is. A tanácsot a 3 első osztálynak legalább 30 éves tagjaiból mostan szervezte. A polgárokat csupán a *népgyűlésben* (az ekklesiában) és a *népbírószágban* vagy esküdtszékben (heliaiia) állította egy sorba. Igaz, hogy ebben a kettőben gyökerezett a *népfelség* elve. Az ekklesiában választó volt a nem választható is és szavazott a háborúindítás, békekötés dolgában, sőt a tanács törvényjavaslatai felett is. A heliaiában felelősségre vonhatta az összes tisztviselőket. Az areiopagosnak fenntartott egyes eseteket kivéve, minden megfelelőbbezett ügyben az ő szavazatával hozták az ítéletet. A nép ítélete ellen sehová sem lehetett felebbezni, mert »a nép szava Isten szava«. Osztálykülönbség nélkül állampolgár volt minden legalább húsz éves athéni, aki a népgyűlésben és az esküdtszékben résztvehetett.

Solon polgári, család- és magánjogi törvénykönyve a *polgárok egyenlőségének elvét* hirdette. Drakon szigorú büntetései közül csak a gyilkosságokra vonatkozókat hagyta meg s a politikai bűnösök polgárjogát visszaadta. Becstelennek nyilvánított minden polgárt, ki válságos időkben valamely párthoz nem csatlakozott. A polgári méltóság érzete követelte, hogy az adós ne köthesse le többé magát rabszolgának; az apa ne adhassa el leányát vagy hűgát, nénjét; hogy a polgártársán esett sérelem miatt akárki is panaszt emelhessen; minden családtalan polgár szabadon tehessen végrendeletet, de atimfiával sújtsák, ha öröklött vagyonát eltékozte. Éppen azért a pazarlás gátlására korlátozta a nők és a temetkezések fényűzését. Minden polgárnak jogában állt, hogy belépjen valamely törvényes egyesületbe vagy szövetségbe stb. A gimnáziumokban és palaistrákban csak testgyakorlatokat követelt. Igen nagy jutalmakat tűzött ki az olympiai és isthmosi játékokon győztes athéniek részére. Minden fiút felhatalmazott, hogy ne tartsa megöregedett apját, ha ez valamely mesterségre nem taníttatta őt. A tudományok és az ösmeretek terjesztését a magániskolákra bízta s a közműveltség mégis bámulatosan terjedt.

Solon a prytaneionban fatáblákra (axones) íratván törvényeit, archonsága leteltével külföldre indult. Folytatta előbbi foglalkozását, újra kereskedő lett. Jellemző, hogy a kereskedő állambölcséségének Athén talán éppen a kereskedelem terén vette legnagyobb hasznát. Solon a politikai kiváltságokat még mindig a földbirtokhoz kötötte, másrészt azonban a kereskedelem elszigeteltségének nagyon sok okát megszüntette, még pedig a legfontosabbak egyikét azzal, hogy elfogadta a chalkisi pénz- és mértékrendszert s határozottan belépett a kereskedő jón államok csoportjába. Talán éppen ez okozta, hogy, míg a földbirtokosok (oligarchák) az alkotmány fentartására, a tenger mellékiek pedig — a visszatért Megakles vezetése alatt — legfeljebb annak módosítására törekedtek, addig a hegyvidéki parasztok (diakrioi) egyenesen el akarták törölni és bizony már a közben hazatért Solon sem tudta verseivel és beszédeivel megmenteni.

VI. Athén és a demokrácia.

Egy emberöltővel Solon törvényhozása után, 562-ben, a szegény athéni nép vértanúnak tekintette *Peisistratost*, a jeles hadvezért és szónokot, ki a nép jogainak védelmében nyert sebeit mutogatta. A népgyűlés testőröket rendelt oltalmára, azután bevette Athén fellegrvárát (az Akropolist) s kinevette Solont,

71. ábra. Aristogeiton. (Márványszobor a nápolyi nemzeti múzeumban.)

ki saját háza kapuja előtt tiltakozott a *tyrannis*, a zsarnokság ellen. Peisistratost ugyan a másik két párt 556-ban elkergette, Megakles azonban, saját tekintélyének szüntével, maga is szövetkezett vele. Peisistratost 553-ban egy szép virágárusleány, Phye, Pallas Athenének öltözve úgy vezette vissza Athénbe, ahogy több mint 2400 esztendő múlva (1789 október 5.) egy másik szép virágárusleány, Louison kisasszony, Versaillesba vezette a forradalmat, hogy négy esztendő múlva Candeille kisasszony a Notre-Dame templomában Robespierret már mint az Ész személysítője mutassa be a jövő idők emberéül. A nép, amely mind a két városban földosztásról, teljes egyenlőségről álmodozott, hat évre tudta biztosítani a forradalom sikerét. Egyikben sem hitte komolyan, hogy

diktátor uralkodik rajta ; az athéni nép Peisistratos bukásában épp úgy a szabadság bukását siratta (546), mint a párisi a Robespierre halálában. De a forradalom még egyszer visszatért mind a kettőhöz, ha csak azért is, hogy minden eredményét egy-egy tyrannosnak ajánlja fel : Athénben (538) megint Peisistratosnak, Párisban Napoléonnak. A demagógia izzó kívánságai után mind a két helyütt be tudta érni a törvény előtt való egyenlőséggel és egy zsoldosseregre támaszkodó személyes uralommal. Ez az uralom itt is, ott is megtartotta az alkotmányos kormányzat külsőségeit, a magánjogot pedig minden eddiginél nagyobb tiszteletben részesítette ; Athénben Solon magánjogi törvényei meg-

tartásával, Párisban a Code civil megalkotásával. Egyébiránt mind a két forradalom a földhöz ragadt jobbágyság felszabadításán kezdődött. Athénben a napszámok és zsellérek (hektemoroi) örök tulajdonul vehették meg azt a telket, melynek jövedelme $\frac{5}{6}$ részben idáig földesuraikat illette. A száműzöttek javain szabad parasztgazdaságok keletkeztek. Peisistratos a parasztok kedves isténének, Dionysosnak, fényes állami ünnepeket rendelt. Törvényekkel biztosította a földművelés, olajfátyenyésztés, az ipar és a bányászat érdekeit. A várost nagyszerű középületekkel díszítette, miközben a szegény munkásoknak jó napszámot fizetett. Ő alapította az első közkönyvtárt, ő íratta először össze Homeros és a többi jeles költő műveit, énekeit stb. Valóságos udvari költőivé tette Anakreon és Simonidest; megteremtette műpártolásával az athéni művészetek virágzásának első korát. Emelte a szárazföldi és a tengeri haderőt, kereskedelmi és politikai szerződéseket kötött külföldi államokkal; a Strymon mellékén (a makedóniai Amphipolis környékén) aranybányákat, a kereskedésnek pedig új utakat nyitott; a Hellespontos mellett a thrák Chersonesos urát, Miltiadest, az athéni fennhatóság elismerésére bírta. Szóval, a legújabb kor felvilágosult abszolutistáinak nagyon jó példaul szolgált, hogy a *szabadságon kívül* alattvalóiknak minden testi, lelki szükségéről gondoskodjanak.

Peisistratos halála után (527) fiai, *Hippias* és a költő *Hipparchos*, ugyanazon szellemben uralkodtak tovább. Sokat tettek a nép műveltségének emelésére, udvari életükkel azonban erkölceinek megrontására is. *Anakreon*, ahogy maga bevallja, Erosról zengett akkor is, mikor Kadmosról, az Atrousokról akart volna énekelni, vagy Heraklest óhajtotta dicsőíteni. Nem törődött a hősökkel, mert lantja önkéntelenül Eros bájairól, vagy pedig az ivás gyönyöreiről szólott. Harmodios és Aristogeiton nem annyira hazafias elkeseredésükben, mint inkább fajtalan szerelmüktől ösztönözve gyilkolták meg *Hipparchost*. Az athéniek később a szabadság visszaállítóiként ünnepelték őket és ők voltak az első polgárok, kiknek maga az állam emeltetett szobrot. A zsarnoki uralom végleges letörésére különben az Alkmaioniak vállalkoztak. A delphoii jóshely tanácsára behívott spártai hadak élén 510-ben elűzték a

72. ábra. Harmodios. (Márványszobor a nápolyi nemzeti múzeumban.)

testvérének halála óta kegyetlen *Hippiast*. Hippias bosszút lihegve hódolt a perzsáknak, Athén pedig pártoskodással tette kockára az éppen most visszanyert szabadságot. *Isagoras* archon a spártaiak segítségével bízva, a nemesek élén Solon alkotmányának eltörlésén, az Alkmaioni *Kleisthenes* pedig a néppárt élén annak fejlesztésén fáradozott. Három évi villongás, a nemesek, a spártaiak és szövetségeseik veresége után végre is a nép kerekedett felül.

Kleisthenes végképpen megszüntette a születéssel, családjával járó kiváltságokat. A hektemorosokat, sőt az Athénben régen letelepült idegenek egy részét is teljesjogú polgároknak nyilvánította. Megszüntette az ősi négy phylét, de phyléknek nevezte a most alakított tíz új kerületet s phratriáknak azok járásait. A kerületek nem egy, hanem három tagban terültek el; mindeniknek volt alföldi, felvidéki és tengerparti része és mindegyik legalább 10 községből alakult. Kleisthenes a községek gyökeres szervezésével emelte a nép politikai súlyát. Mivel a község és a nép egyaránt *demos* nevet viselt, a benne rejlő erőt (kratos) vagy uralmat méltán nevezték *demokráciának*, a nép erejének, uralmának. Minden új phyle 50—50 tanácsost választott, úgy hogy a nép hatalma mostantól fogva nem a négy-, hanem az ötszáz tagból álló buléban gyökerezett. Öt év múlva a nép azt a jogot is megnyerte, hogy phylénként 1—1 strategost válasszon és hogy *ostrakizmossal* (legalább 6000 cserép- vagy kagylószavazattal) vagyona és becsülete sérelme nélkül tíz évre számkivetésbe küldhessen akárkit, akinek népszerűsége, gazdagsága, nagyravágyása szabadságát veszélyeztethette. A tyrannis megalapítása ezentúl bajosabb volt, mert Kleisthenes a tanácsot tíz szakcsoportra (prytaneisre), az esztendőt pedig tíz részre (prytaneiára) osztván, minden tizedben más szakcsoportra bízta az ügyek intézését és a népgyűlés vezetését; a sereget pedig olyképp rendelte a tíz strategos alá, hogy mindennap más legyen a vezér. A hatalom élén tehát sokáig senki sem maradhatott.

Kleomenes spártai király a nemesek, thebaiak, aiginaiak, chalkisiai és korinthosiai szövetségében akarta megakadályozni a demokráciának ezt a diadalát. Kleisthenes a demokrata alkotmány védelmére Artaphernes sardesi perzsa satrapától, Darius király testvérétől kért segítséget; de nem kapta meg, mert Athén tudni sem akart Hippias visszafogadásáról. Csak idő kérdése volt ezentúl, hogy Hippias nagyravágyása mikor zudítja Görögországra Perzsiát. Ez a birodalom már nemcsak a kisázsiai görögöket nyomta el, hanem az európai partokon, a Thrákiában és Makedóniában levő gyarmatokat is hódoltatni kezdte. A veszedelem tehát nem csupán Athént fenyegette, hanem a peloponnesosi szövetséget is. A családi viszálykodásokon kívül ez lehetett egyik oka, hogy *Demaratos* spártai király az ellenség előtt cserbenhagyván társát, Kleomenest, lehetetlenné tette az Athén és Spárta közt való háború folytatását s lehetővé, hogy Athén minden más ellenségén győzzön. Athén még a szomszédos Plataiát is felszabadította Thebai uralma alól, és Chalkis vidékén gyarmatjóságokat (kleruchiákat) osztogatott szét saját polgárai közt. Demokrata alkotmányának egyező erejében bízva, most már 20 hajót küldött a perzsák ellen küzdő kisázsiai görögök segítségére.

V. FEJEZET.

AZ EURÁZIAI TÖRTÉNELEM KEZDETE.

I. A perzsa háborúk.

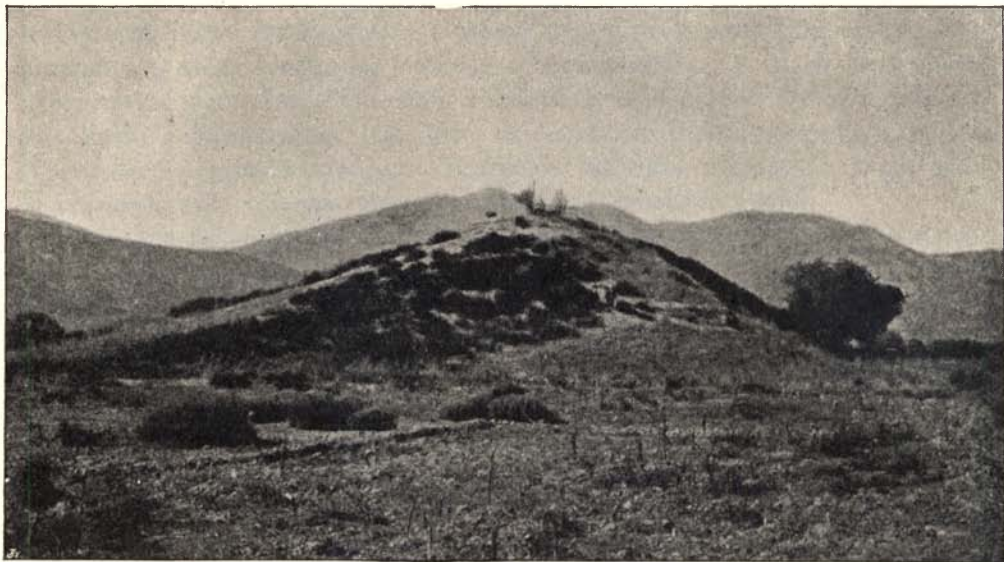

Atreus kincstára.

KISÁZSIAI GÖRÖGÖKET a perzsa udvar két görög kegyeltje, *Histiaios* és veje, *Aristagoras*, akarta felszabadítani az idegenek uralma alól. Amazt azzal gyanúsították, hogy Makedóniában, a Strymon vidékén kapott hűbéres fejedelemségét függetlenné akarja tenni; emezt, hogy a kudarcot előre látva, vezette a perzsa hadakat Naxos görög sziget ellen. Most a két nagyúr a nép kegyét kereste. Attól tartva, hogy a perzsák megfosztják hatalmától, *Aristagoras* lemondott a zsarnokságról s mint egyszerű polgár szólította fegyverre Kis-Ázsia görögjeit, segítségre az európai testvéreket. Fajszertet, a perzsák kincseinek híre s az a remény, hogy a görög szigetek egy részét meghódíthatják, vezette az athéni népgyűlést, midőn 20 hajót küldött Kis-Ázsiába *Melanthios* vezetése alatt. Eretria öt hajót adott, a többi állam nem avatkozott be. *Melanthios* hadai a háború első évében (498) nemcsak Sardesnek, a satrapa székhelyének külvárosait gyújtották fel, hanem Lemnos és Imbros szabad görögjeit is az athéni felsőbbség elismerésére kényszerítették. Minthogy erejüket részben saját rokonaik ellen fordították, a perzsák Lade szigetnél 497-ben szétszórták az egyesült görögök 353 hadihajóját; 494-ben bevették s irtózatosan megbüntették Miletost és 493-ban vérbe fojtották Joniának, a kisázsiai görögöknek fölkelését. *Histiaios*, kit a perzsák feszítettek keresztre, épp úgy megbűnhődött, mint *Aristagoras*, kit saját alattvalói vertek agyon.

Darius bosszút akart állni a beavatkozó európaiakon. 492-ben vejét, *Mardan* saht (*Mardonioszt*) küldte ellenük. Szárazföldi seregét azonban megverték a thrákok, a partok mellett tapogatózó hajóit pedig Athos hegyfokánál a viharok szórták szét. Thrakia és Makedónia partvidékeit mindamellet meg-tartották, sőt a görögöktől is földet és vizet kívántak a hódolat jeléül. Az athéniek a barathronba (a halálra ítélték odvába), a spártaiak kútba dobták a követeket: van ott föld is, víz is. (A népjog ilyen megsértése után a perzsák csak 24 század

73. ábra. A marathoni csatatér a sírhalommal.

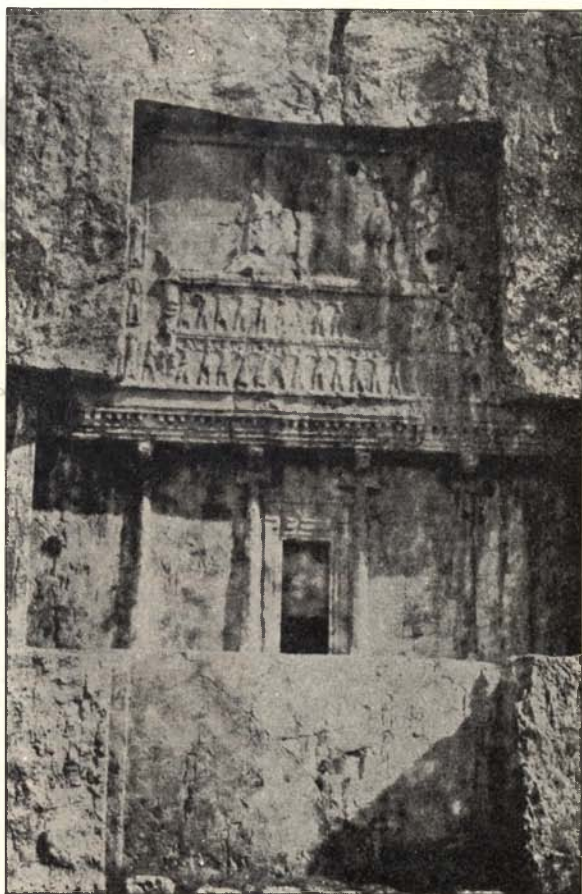
mulva, Kr. u. 1902-ben küldtek ismét követet Görögországba.) Úgy látszott, hogy Athene istennő maga sem védheti meg templomát Aiginában, melyet közösen akartak megtámadni, mert földet, vizet adott az ellenségnek. Demaratos azonban fegyverszünetet kért s midőn emiatt száműzték, a perzsákhoz menekült, kiket Hippiasszal együtt támadásra buzdított.

490-ben *Datis* és *Artaphernes* vezetése alatt Kilikia felől csakugyan hatalmas hajóhad indult az Égei tengeren át Athén ellen. Eretria lakosainak egy részét láncokban küldték a Tigris mellé s azután Attika partjain, *Marathon*-nál kötöttek ki. Athén csak mostan kért segítséget a spártaiaktól, kik azonban, vallásos ünnepeik miatt, csupán holdtölte után akartak elindulni. Maguk az athéniek is haboztak egy ideig, falaik közt fogadják-e a perzsákat, vagy eléjük menjenek-e. Nyílt csatát ajánlott *Miltiades*, *Chersonesos* (a mai Gallipoli) félsziget egykori tyrannosa, ki a perzsák elől menekült hozzájuk. Ettől függött, — szerinte — rabságba görnyedjen-e Athén, vagy *Harmodios*-nál és *Aristogeiton*-nál is nagyobb emléket állítson-e a szabadságnak. A strategosok többsége tehát lemondott a maga napos vezérségéről *Miltiades* javára, aki jól ismerte a perzsák hadi szervezetét s most 18.000 athénivel és 1000 plataiaival indult ellenük. A perzsák (rendes számítás szerint) 100.000-nél is többen lehettek, de még ötödrészüket sem tudták partra szállítani, mikor a görögök (kétes, de leginkább elfogadott adat szerint 490 szeptember 12-én) megtámadták és megverték őket, hajóik egy részét pedig felgyújtották. Itt tanulták meg, hogy »Nem sokaság, hanem lélek s szabad nép tesz csudadolgokat«. Utódaik azon a földön, hol perzsa sírokat tapodtak, még a nyomorúság napjaiban sem tudták elhinni, hogy rabok lehessenek. Most zsákmányul ejtették azokat a bilincseket, miket a perzsák az ő számukra készítettek. A győzelmük emlékére hozott parosi márványból utóbb *Pheidias* faragott szobrot *Nemesis*-nek, a bosszúállás istenasszonyának. A csata-

téren oszlopot emeltek s ráírták a 192 elesett hős nevét. Miltiadesnek, a diadalmas vezérnek, azt felelték, hogy a kívánt babért csak úgy adhatnák neki, ha egymaga vívta volna ki a diadalt.

Igy is halhatatlan érdeme, hogy nagy elhatározásra bírta, váratlan gyorsasággal a csatatérre s ezzel győzelemre, azután épp oly gyorsan ismét Athén alá vezette a sereget s meglepte az Alkmaioniakat, kik Hippias és a perzsák kezébe akarták juttatni a várost. Az ügyetlenül mozgó ellenséges hajók Phaleron kikötője alól vissza is tértek. A kételkedők, kik szemfényvesztésnek tartják a hadjárat elbeszélését, maguk is elismerik, hogy az athéni történelemből semmiféle okoskodás sem törölheti ki a marathoni diadal emlékezetét.

Miltiades alkalmasint a hajóhad növelésére szánta azt a száz talantont, amennyit a perzsáknak kislelkűen meghódolt parosiaktól büntetésképpen követelt. Megsebesülve, kudarcra tért haza a sziget alól, mire polgártársai vele akarták megfizettetni ez összeg felét s a marathoni győzöt vígasztalanul engedték elpusztulni (489); »nem mintha aljast bírt volna tenni, de mert nagy eszme lelkesíteni bírta«. Néhány év múlva *Themistokles* rávette a népet, hogy az akkortájtban megnyitott laureioni ezüsbányákjövedelméből száz hadihajót (trierát) építtessen s a leggazdagabb száz polgárt a felszerelés költségeinek összeadására lelkesítette. A szükséges matrózokat és tengerész-katonákat a *negyedik osztálybeliek*, a thések (thetes) közül vette, amivel a *munkások* politikai súlyát nagyban emelte. Erősen hitt a delphoi jóslatban, hogy Athént deszkák mögül (hajókkal) kell és lehet megvédeni; még pedig nemcsak Athén versengő társa, Aigina, hanem a perzsák és a nyomukban vagy éppen velük járó zsarnokság ellen is. A Marathonnál jól bevált gyalogkatonaság mellé *hatalmas* tengerészetet akart teremteni, ami azonban csak a »csöcselék«-nek adott kedvezések árán sikerült. Száműzette az »igazságos« *Aristeidest*, ki ebben a polgári és katonai szervezet megbontását látta; de hazatérésre szólított minden szám-

74. ábra. Darajavaus (Darius) sírja Nahs i Rustamban.

üzöttet, szövetségre minden görögöt, mikor — a marathoni diadal tizedik esztendejében — arról értesült, hogy *Ksajár sah* (Xerxes) — Darius utóda — öt

75. ábra. Görög nehézfegyverzetű gyalogkatoná (hoplités).

esztendő óta óriási sereggel készül boszszút állani apja követeinek gyilkosain.

Nem jött váratlanul. Négy esztendőbe került az Athos félszigetének átvágása, háromba a sereg összegyűjtése, sok időbe a makedóniai tárházak és a hellespontosi két híd felépítése, továbbá az egyiptomi lázongás leverése. A nagy király 480-ban könnyenhívók szerint öt milliónál (mai kételkedők szerint ötvenezernél alig) nagyobb sereggel és 1207 hadihajóval nyomult Görögország ellen. Trójában a görög hősök, a Hellespontosnál pedig a tenger szellemeinek bemutatván áldozatát, Sándor makedóniai király kalauzolása mellett jutott be. Thessalia azonnal meghódolt. Ellenállásra 480 augusztusában csak a Thermopylaiknál talált. A mintegy hét kilométer hosszú s bejáratánál alig pár méter széles szorosban *Leonidas* spártai király 300 spártaival és 7000 egyéb göröggel állta el útját. Xerxes bosszankodva szólította fel, hogy adja át fegyvereit.

»Gyere, vedd el!« felelt *Leonidas* a népies hagyomány szerint. S mikor a nagy király nevetségesnek tartotta, hogy a spártaiak most is fészülködnek, csinosítják magukat, a táborába menekült *Demaratos* spártai király megjegyezte, hogy ezt azért teszik, mert halni készülnek. A sah tízezer »halhatatlanjá«-nak megritkult soraiba nagyon sokszor kellett másokat küldeni.

Midőn harmadnap az áruló *Ephialtes* utat mutatott megkerülésükre, *Leonidas* hazaküldte serege javát és »a perzsák nyilainak árnyékában« csupán ezredmagával küzdve esett el.

»Vidd el a hírt, vándor, ha elérsz a spártaiakhoz:
Törvényét követők; s most, ime, itt pihenünk.«

*Simonides*nek ez a verse állott a háromszáz hősnek sírján. Azt hiszik, hogy a lamiai múzeum ásatói 1899-ben ezt a sírt találták meg egy magaslaton. A versnél jobban megőrizte emléküket, hogy a spártai fiúknak századok mulva is tudniok kellett a háromszáz hős nevét.

A nép a Delphoibe vezető utat megvédte ugyan, de Boiotia és Attika hódolt a nagy királynak. Akadtak, kik a felgyűjtott Akropolis romjai közt az ő parancsa szerint áldoztak a megalázott Görögország isteneinek. Az isteneknek jobban tetszett az a láng, mely *Themistokles* nagy lelkében lobogott. The-

mistokles ott volt Artemisionnál, hol egy tengeri csatában — Pindaros szerint — az athéni ifjak megvetették a szabadság fényes alapkövét s hol döntetlen ütközet után is oszlopot emeltek a szűz Artemisnek. Ő a *hajóhadban* látta Görögország szabadságának legnagyobb biztosítékát. Leonidas eleste hírére Athén alá evezett. Lefoglalta és tengerészei fizetésére fordította a gyáván menekülők kincseit; hajókra és a szigetekre szállította a földönfutó athénieket. Salamis alatt 378 hajója volt. A spártai Eurybiades ezt a hajóhadat Peloponnesos partjainak védelmére, ő pedig azonnal ütközetre akarta vezetni, mert úgy találta, hogy ily szoros helyen a perzsák nem szállhatnak szembe velük egész erejükkel. Fővezére botjától s haragjától épp oly kevésbé félt, mint az árulás vádjától, melyet amiatt emelhetek volna ellene, hogy titkos üzenetében Xerxest az állítólag szökni akaró görög hajók útjának elállítására intette. Xerxes ehhez képest intézkedett; de — mint a szemtanú költő, Aischylos írta — másnapra (480 szeptember 27.) kelve »nem futást zengett a hellének magasztos éneke, oh nem! Csatára, lelkes támadásra szól; és lángra gyújta mindent ott a kürt szava.«

Az Aigaleos hegyén emelt trónjáról Xerxes izgatottan látta, hogy hajóhada még egyszer akkora ugyan mint a görögöké, a tengerszorosban azonban nem tud kifejlődni. Nehezen mozgó, hatalmas bárkáit a sokkal könnyebben mozgó görögök minden ponton égetik, elsüllyesztik, visszaverik, estére szállva pedig a csatát is megnyerik. Eleinte a csata megújítására gondolt és Salamis felé hajóhidat akart veretni; néhány nap múlva azonban a pestistől és útja elzárásától tartva, a Hellespontoshoz vonult, melyen hajókon kelt át, mert hídjait a vihar elszakította.

Hányszor tapsolt az athéni nép Aischylos tragédiájának, a »Perzsák«-nak, melyben Atossa királyné hírül veszi fia rettenetes romlását! Darius szelleme maga figyelmezteti népét, hogy csak úgy boldogulhat, ha Hellas ellen többé nem vezet hadat, mert annak a föld maga is frigyese; s nem látja meg a visszatérés napját az a sereg sem, melyet görög hódításainak védelmére a király Mardan sah vezetése alatt hagyott Thessaliában! Huszonegy század múlva Zrínyi Miklós bizonyos dolognak tartotta, hogy a salamisi győzelem útát nyitott volna a görögök előtt Perzsia leigázására és Ázsia megnyerésére, ha megismerik a körülményeket és nem merülnek el a maguk boldogságában. Themistokles azonban, ahelyett hogy Mardan ellen fordult volna, a Kykládok görög lakosait sarcolgatta, majd pedig Spártában ünnepeltette magát. Az athéniek nem is őt, hanem Xanthipposzt és a haza védelmére már a salamisi viharos napokban visszatért Aristeidest állították a hajóhad élére. Felháborodva utasították vissza Mardant, mikor úgy akarta biztosítani szabadságukat, hogy Hellas meghódításában segítsék.

76. ábra. Themistokles.

Másodszor is menekülniök kellett és városuk ismét lángok martaléka lett ; azonban a *Pausanias* spártai király alatt egyesült 110.000 görög elől Mardan sah visszavonult s *Plataiai* mellett (479 augusztus elején) a csatával együtt életét is vesztette. Annál nagyobb diadal, mert a görögök erejét magán a harcmezőn is összeesküvés, pártoskodás, kislelkűség emésztette. A diadal után úgy kerülték el az összeütközést Spárta és Athén közt, hogy a győztest megillető pálmát önként egy harmadiknak, Plataiainak engedték át. Most azonban mindenütt eloltották az oltárokon égő tüzet, melyet az ellenség közelléte megfertőztetett. A szabadon maradt Delphoi oltáráról vett parázssal gerjesztettek új lángot a megváltó Zeusnek. Tiszteletére az eleutheria (szabadság, függetlenség) ünnepét rendelték. A csatatéren szobrot és templomot emeltek Pallas Athenének ; Apollónak pedig azt a háromlábút (tripost) szentelték, amelyet Konstantinápolyban ma is őriznek.

A szárazföldi hadsereg az ellenséggel tartó Thebai megalázása után is csak akkor tért haza, mikor értesült, hogy a hajóhad augusztus közepén *Mykale* hegyfokánál *Leotychidas* spártai király és az athéni *Xanthippos* vezetése alatt szintén győzelmet aratott. A görögök megfogadták *Leotychidas* intelmét, hogy amint Hebe nevét hallják, *csak a szabadságra gondoljanak*. Szabadságukat nemcsak a perzsák ellen védték meg, hanem a karthagóiakkal szemben is, kik — amazokkal szövetkezve — Itália görögjeit akarták hódoltatni. *Gelon*, Syrakusai »zsarnoka«, *Himera* mellett a salamisi csata napján diadalt aratván, *Hamilkar* karthagói vezér az oltár lángjai közt égette el magát, Karthago pedig békét kötött a nyugatiakkal.

A görögök egyszerre két nagy csatatéren bizonyították be, hogy Európa nem lehet része sem egy afrikai, sem egy ázsiai birodalomnak. Még a plataiai csatában is kétszeres erő ellen küzdöttek, pedig ott minden erejüket összehozták. Hogyan ne bíztak volna önmagukban és szabadságuk bűvös erejében, midőn, néha kétségbeejtő körülmények közt, jóval kisebb csapataik is győzelemről győzelemre szálltak ? Képzelméletlenül laza szövetezésük mellett nagy eredményeket értek el ; a lelkesebbek hogy ne törekedtek volna tehát szoros szövetségre, hogy ezeket az eredményeket örökre biztosítsák ?

Sajátságos azonban, hogy egyesek Marathon, Salamis és Plataiai után is perzsa pártfogástól remélték a görögök egyesítését. Így maga *Pausanias*, Plataiai hőse, ki éppen a perzsák ellen fölkelt kisázsiai jónok védelmére sietett. Byzantiont és Kyprost visszafoglalván, közhit szerint ugyanakkor akart Xerxes görögországi satrapája és veje lenni, mikor Perzsiát valósággal elzárta Európától. Gyanússá vált vezérét Spárta visszahíttá, a törvényszék azonban felmentette az ellene emelt vádak alól, amik alkalmasint csak ürügyül szolgáltak, hogy az ephorosok ártalmatlanná tegyék a hőst, ki demokrata külsőségekkel akarta felfrissíteni Spárta alkotmányát. A demokrácia akkor már a Peloponnesosban is tért foglalt ; Argos, Arkádia, Elis csatlakozott hozzá és Themistokles barátja a demokrata királyságban látta hazája jövőjének biztosítékát. Az egyes államok kormányformáinak egysége mindenesetre egységesebbé tette volna a görög nemzetet. *Pausanias* sereggel tért vissza a Hellespontosba, meg lévén győződve, hogy népe csak a tengeren fejlődhetik igazán. Azonban a tenger uralmát féltő athéniek

elűzték Sestos és Byzantion alól, mire a perzsákkal való újabb tárgyalások ürügye alatt otthon ismét törvényszék elé állították. Másodszor is megszabadult, de midőn a helotákat kezdte bujtogatni, ismét ugyanezt a vádat emelték ellene. A rabszolgáknak és a perioikosoknak még az athéni demokrácia sem adott politikai jogokat. Spártában ilyes mozgalom egyet jelentett volna az állam felforgatásával. A forradalom annál veszélyesebbnek látszott, mert — Leotychidas támogatásával — magáról a trónról indult ki. Az árulás újabb vádja elől Pausanias Athene templomába menekült, hol — saját édes anyja segítségével — befalazták, hogy halálra éheztessek (472). Száműzetésben halt meg társa, *Leoty-*

77. ábra. A plataiai oroszlánszobor. (Alkalmassint a csata emléke.)

chidas is, a mykalei győző, mert — a vád szerint — megvesztegetés következtében hagyta abba a thessaliai háborút.

Mi jellemzi jobban a pártok szenvedélyeit, a politikai erkölcsöket, mint az, hogy végre *Themistokles* is perzsa szolgálatba lépett! Athén tengeri hatalmának megalapítója 478 óta hatalmas falak építésével akarta Athént elsőrangú erőddé és biztos tengeri kikötővé tenni, mialatt mindenféle furfanggal igyekezett megnyugtanni a nyugtalankodó Spártát. Spártai befolyásnak tulajdoníthatta száműzetését s azt a rettenetes vádat, hogy Pausanias hazaáruló terveivel egyetért. Az egész hellén szövetségből kitagadtatva, Spárta és Athén poroszloi elől menekülnie kellett, mert — ahogy Kisfaludy Károly *Themistoklese* sőhajt — »hol eltörlettek a nemzeti szokások, nem füstölög már a szabadság oltára«. A perzsa király Magnesia fejedelmévé tette (463); de ő, mikor a jól-

tevője iránti hálátlanság vagy aközt kellett volna választania, hogy hazája ellen fegyvert emeljen, inkább a halálban keresett menekülést és méreggel vetett véget életének. »Oly nemzeteknél, hol szabadság nincsen, — kérdezte Bessenyei — szült-e valaha rabság Themistoklesekét?« Azóta a történetírás a szabadság hőseitől több következetességet kíván, ha a következetesség példái nem gyarapodtak is valami feltűnő módon.

A hellén egység és függetlenség legméltóbb képviselője ez időkből *Aristeides* volt. Mikor Pausanias árulásáról először kezdtek suttogni, a szövetségesek egy része nem akart többé alatta szolgálni. Visszahivatása után már csak azért is athéni vezért kívánt, mert Athénnek különben is tízannyi hajója volt mint Spártának. Így a tengeren való fővezérlet Athénre szállván, Aristeides elérkezettnek látta az időt, hogy a tengerészszolgálatot tevő *negyedik osztálynak teljes polgári és politikai jogokat* adasson és hogy archonokat ezentúl a negyedik osztályból is lehessen választani. A demokráciának ezen diadala (477) után úgyszólván teljesen erre az osztályra bízta a görög tenger védelmét. Megalkotta ugyanis a görög államnak új tengeri szövetségét (symmachiáját) s az egyes államoknak megengedte, hogy hajók helyett megfelelő pénzt adjanak. Ezen a pénzen többnyire athénieket fogadott zsoldba, akikkel Athén jóformán mint saját katonáival rendelkezhetett. A megállapított kulcs szerint az államok évenként összesen 460 talantont fizettek a szövetség pénztárába, melyet Apollo védelme alatt *Delos* szigetén állítottak fel. Kezelését tíz athéni kincstartóra (hellenotamiasra) bízták, kik közül Aristeidest tekintették a *delosi szövetség* elnökének. Az államok képviselői összejöttek ugyan *Delosban* évenként, de (minthogy a végrehajtó hatalom és a katonaság athéni volt) a szövetség elsősorban Athén érdekeit tartotta szem előtt. A samosiak javaslatára 468 táján különben már a pénztárt is átvitték Athénbe. Ettől fogva elmaradtak a *delosi szövetséggyűlések* is és Athén a közös kincstár jövedelmével és mintegy 8000 talanton készletével elég szabadon rendelkezhetett. Az ellenőrzés fogyatékoságára mutat, hogy Aristeides és Ephialtes egyes archonokat is sikkasztással voltak kénytelenek vádolni. A rágalom nem kímélte magát Aristeidest sem, akire a szövetségesek kvótájának kivetését bízták; azonban nemsokára (467) államköltségen kellett eltemetni, mert a milliók kezelőjének egyáltalán nem maradt vagyona.

Alkotása, a *delosi szövetség, a század legnagyobb politikai műve*. Athén forgalmát milliókkal emelte, kereskedelmének új utakat nyitott, Athént a szövetségesek belső ügyeibe való avatkozásra bátorította s a szövetség élén nyert győzelmeit Athén nevéhez fűzte.

Egész Görögország dicsőítette az athéni *Kimont*, ki — Miltiades fiához méltóan — a Strymon vidékéről a perzsák utolsó őrségét is elkergette (475), a parton lakó thrákokat és makedónokat a *delosi szövetséghez* való csatlakozásra bírta, a tengert megszabadította a kalóztól, s főerősségükből, *Skyros* szigetről, diadallal vitte Theseus csontjait Athénbe. Majd kétszáz hajóval Kis-Ázsia déli partjaira nyomulván, ezeket az Eurymedon folyó mellett vizen és szárazon vívott kettős csatájával megszabadította a perzsáktól s miután Lykia és Karia városait is felvette a szövetségbe, a szövetséges államok száma 212-re növekedett. *Kallias* békéjének, melynek értelmében Perzsia a partokról lemondott volna,

történeti alapja nincs ugyan, de azért az Égei tengert, melynek minden útja a Peiraiusba s onnan, az évek óta épülő hatalmas falak közt, Athénbe vezetett, ezek után mégis görög víznek lehetett tekinteni. A demokraták azt kívánták, hogy a félsziget *minden* részéről odavezessen az út. A szövetséget éppen akkor akarták az egész félszigetre kiterjeszteni, midőn annak kötelékei különben is lazulni kezdtek, mert a perzsáktól való félelem szüntével az egyes államok fölöslegesnek tartották a nagy áldozatokat. Athént máris gyanúsították, hogy az ő pénzükön építi falait, kikötőit, hajó- és fegyvergyárait. Nem számol be a közös jövedelmekről és szövetségesek helyett hódolt területeknek tekinti őket. *Thasos* szigete, Spárta segítségével bízva, emiatt fel is lázadt és súlyos feltételek mellett csak 463-ban adta meg magát Kimonnak. A hazatérő vezért az ifjú Perikles vádjára a bíróság 50 talantonra ítélte, amiért Makedóniát, megvesztegetés következtében, nem hódította meg; a népgyűlés mégis őt küldte a spártaiakhoz, kik segítséget kértek a lázadó rabszolgák s a felkelő messéniak ellen. Ithome sikertelen ostroma után a spártaiak visszaküldték hazájuk legnagyobb barátját (462), saját polgártársai pedig száműzték, mert meg akarta buktatni Ephialtes újításait. A demokraták vezérének, *Ephialtes*nek, javaslatára a népgyűlés az areiopagost az ő távollétében megfosztotta attól a politikai és kormányhatalomtól, amelyet a salamisi veszedelmes napokban ragadt magához. Az areiopagos mostantól fogva a vérbíróság és a közerkölcsök felügyelője lett. Polgári és magánügyekben való bíraskodása az esküdszékre (a heliaiára) szállt át, mely saját kebeléből sorsolta ki az 500-as államtanács tagjait. Az esküdtek, államtanácsosok, sőt a népgyűlés tagjai s a katonák ezentúl egy-egy obolus napidíjat kaptak, még pedig a szövetség pénztárából. Ez épp úgy bántotta a szövetségeseket, mint az, hogy gyarmatosoknak (kléruchosoknak) csak Athén proletáriusait küldték a hódolt területekre, hol kevés munkával is jómódba juthattak. Nem megvetendő társadalmi politika az, mely a maga fejlődését az idáig megvetett munkától remélvén, ennek a munkának jutalmát is biztosítja. Ezzel Ephialtes nem a demagógiát juttatta uralomra, hanem a demokráciát, amely alapnak a *törvényeket*, eszköznek a *munkát*, célnak a *közboldogságot* tekintette. Ő nyitotta meg Athén demokráciájának azt a korszakát, melynek fénye, az ő megöletése (457) után, az ifjú *Perikles* alakját ragyogta körül.

Athén máris nagyhatalom volt. Fiai egyszerre harcoltak Kypros, Egyiptom, Fönícia, Halieis és Aigina csatatarein. A nép még nagyobb hatalommá akarta tenni. Spártával felbontotta, Argossal, Thessaliával, Megarával pedig megkötötte a szövetséget. Spárta barátjait, Korinthost és Aiginát, a tengeren ugyanakkor verte meg, mikor 200 hajót küldött Egyiptomba a perzsák ellen felkelő Inaros segítségére és a perzsákat már magában Memphisben szorongatta. *Tanagrá*nál Boiotiában (247) elvesztette ugyan a Spárta ellen vívott nyílt csatáját, *Myronides* azonban már két hónap múlva megnyerte az oinophytait, mire Spárta barátjait szövetségeseivé tette s így a szárazföldön leghatalmasabb állama lett Görögországnak.

A messenieket azonban nem menthette meg az athéniek segítsége. 454 tavaszán egész egyiptomi seregük megadta magát Megabyzos perzsa vezérnek.

Ez a veszedelem az áldatlan testvérháborúkról ismét a perzsák felé fordította a figyelmet, minek első jele, hogy a perzsaverő *Kimont* visszahítták száműzetéséből. Kimon 451-ben nagynehezen öt évi fegyverszünetet kötve a spártaiakkal, már a következő évben a perzsák ellen küzdő Kypros megsegítésére indult, 200 hajójából azonban 60-at az egyiptomi vizekre küldött. Ő maga *Kition* ostroma közben (449) meghalt, de serege, a mely előtt halálát eltitkolták, a kyprosi *Salamis*nál előbb a tengeren s mindjárt utána a szárazföldön is legyőzte a perzsákat.

Az athéniek beérték a dicsőséggel. A negyven évi küzdelemben annyira megfogytak, hogy *Myronides* alatt a korinthesiak ellen egyszer már a gyermekeket és az aggokat is fegyverbe kellett állítaniok; felhagytak tehát a támadásokkal. Nem ismeretes, milyen föltételek mellett békültek ki a perzsákkal; annyi bizonyos, hogy ők Kyprost és Egyiptomot, a perzsák pedig a kisázsiai partokat hagyván oda, teljes félszázadon át minden ellenségeskedést kerültek.

Ez volt a demokraták új vezérének, *Perikles*nek célja magában Görögországban is. Minthogy Hellas nagy része különben is elszakadt Athéntől, belátta, hogy a szárazföldi szövetség tarthatatlan. A fegyverszünet lejártával betörő *Pleistonax* spártai királlyal tehát (446/5 telén) magán a csatamezőn kötött harminc évre békét. De ha peloponnesosi hódításairól s a szárazföldön alakított szövetségéről le is mondott, Athén a tengeren a peloponnesosi szövetséggel is elismertette elsőségét.

A tengeren elérte, amire ötven esztendővel azelőtt, a perzsák támadásakor, legmerészebb politikusai sem számoltak. De az, hogy valjon a szárazföldön is elérje-e, megteremtheti-e az egységes Görögországot, csak harminc év múlva dőlhetett el. A félszázados küzdelem nagy és dicső eseményeit Athén tudósai, költői, képművei és képfaragói egymással vetekedve örökítették meg. A kritikussal, kétkedőkkel nem törődve, 23 század múlva, az elnyomatás korszakában a jövőre gondolva, a mi ifjaink is szent lelkesedéssel tanulták, hogy a perzsák ellen való küzdelmeikben a görögök mutatták meg a világnak, »mit tehet egy nép, melynek keblét honszerelem, szabadság és becsületérzés dagasztja«.

II. Perikles kora.

Perikles a perzsa háborúk után a Föld valamennyi görög államát felszólította, hogy követeket küldjenek Athénba. A hellének nagygyűlésén arról kellett volna tanácskozniok, miként építsék újra feldúlt, leégett templomaikat, a Hellast megmentő isteneknek milyen hálaadó ünnepeket rendezzenek, hogyan biztosítsák a békét s a tenger szabadságát. A kongresszusból azonban semmi sem lett, mert a peloponnesosi szövetség megtagadta részvételét; nyíltan azért, mert a meghívás nem az amphiiktyoniától érkezett, hanem egy Athén nevében beszélő embertől; titokban azért, mert Athén vezetése alatt még az egység sem kellett neki. Különben is elrettentő példának tartották, hogy a delosi szövetség — éppen *Perikles* idejében — voltaképp az athéni birodalomba olvadt. A szövetség had- és pénzügye Athén had- és pénzügye volt. Mivel majdnem minden állam pénzen váltotta meg magát a hajó- és katonaszállítástól, ennek egész

PERIKLES

Az Athenaeum r.-l. nyomása.

(Antik herma a vatikáni múzeumban.)

gondja a megbízott Athénre maradt. Nem látszott tehát egészen méltánytalan-nak, hogy ez maga szabja meg vállalkozásának árát, a sereget saját strategosai és tisztjei vezessék, s a pénzt saját kincstartói magában Athénben őrizték és kezeljék.

Azonban senki sem tarthatta olyan nagyon természetesnek, hogy a szövetségi illetéket athéni adó gyanánt hajtsák be, a szövetségi gyűlésre tartozó közös ügyekben az athéni népgyűlés határozzon s a szövetség pénztárából fizesse Athén szépítésének, építésének költségeit, valamint az esküdtek napidíjait. Bántotta őket továbbá, hogy pöreikben athéni esküdtek athéni törvények szerint ítéljenek; a szövetséges városok nagy részének nyakán athéni helyőrség és kormánybiztos üljön. Athén maga demokrata lévén, a szövetséges államokban is csak demokráciát akart túrni. A szövetséges, nagyon csekély kivétellel, nem nyerhetett athéni polgárjogot, az athéni ellenben a szövetséges államokban is viselhetett tisztségeket. Katonai tekintetben fontos helyekre, miket a szövetség erejével foglaltak el, rendszeren csak athéni gyarmatosokat küldöttek. Szóval, senki sem akarta, hogy Athén ne csak elnöke, hanem egyúttal uralkodója is legyen ennek a symmachiának.

Pedig valójában uralkodója volt. Lázadónak tekintette Samost, mely Miletossszal szemben mint önálló ország mert föllépni. Mivel védelmezte magát, sőt Perzsiával is szövetkezett, hosszas harcok után (439) kitörölte az államok sorából, lefoglalta hadihajóit, lerontatta körfalait és 1200 talantont fizettetett vele. Kis-Ázsiában néhány város mindamellett is elszakadt a szövetségtől, viszont a Pontos európai partjain levő görög gyarmatok éppen akkor csatlakoztak hozzája. A thrák Chersonesost athéni gyarmatosok lepték el, sőt a lerombolt Sybaris közelében Thurioi alapításával Athén tért akart foglalni magában Itáliában is, hol, Sicilia bosszúságára, mind több várossal szerződött és szövetkezett. A Balkán-félsziget keleti felében frigyre lépett az odrysokkal, kiknek mintegy 130.000 km² területen 150.000 katonájuk volt. Athén tehát méltán mondhatta hatalmasnak azt a symmachiát, mely 9700 talanton megtakarított pénzzel, 600 talanton évi jövedelemmel, 10—12.000 talantonra becsült nemzeti vagyonnal, 300 hadihajóval s körülbelül 80.000 görög fegyveressel rendelkezett. A hellének egységének csiráját mindamellett senki sem kereshette olyan területen, mely nyugatról keletre 1800, délről északra 1000 kilométer távolságra nyúlt ugyan, de ennek az óriási földnek mégis csak századrészét foglalta magában és tagjait hegyek, tengerek, ellenséges vagy barbár népek választották el egymástól.

Az athéniek, néhány keserves tapasztalat után, nem is a hellének politikai egyesítésére, hanem egyszerűen arra törekedtek, hogy az athéni állam és társadalom háborúban és békében egyaránt elég legyen *önmagának*. Azt akarták, hogy alkotmányuk, mely egy más állam alkotmányát sem utánozza, mintaképül szolgáljon más népeknek. Azon voltak, hogy Athén a világ kereskedelmének középpontja, az emberiség köztulajdona, Hellasnak minden tekintetben valóságos nevelőintézete legyen.

Periklesnek, midőn *ilyenné* akarta tenni Athént, először is a régi nemesi alkotmány mellett küzdő *oligarchákat* kellett megbuktatnia. Tizenöt esztendőre

azután, hogy vezérüket, Melesias fiát, Thukydidest, száműzetésbe küldte (445), büszkén nevezi Athén alkotmányát demokratikusnak. Ennek az alkotmány-nak értelmében a kormányzás a többség érdekében történik. A törvény előtt mindenki egyenlő s még a rabszolgáknak is bizonyos szabadságokat engednek. Az állam dolgainak intézésében mindenki a maga személyes tehetségeihez képest vehet részt és ebben a szegénység sem akadályozza. Athén nem rendőrállam ; kormányát szabadelvűség, polgárait a törvények iránt való tisztelet és munkás-ság jellemzi. A munkásság nyomában jómód és műveltség jár. Szellemi élvezetek-ben maga az állam is részesíti polgárait, midőn pályaversenyeket és közünnepeket rendez. Háborúra nem túlságosan szigorú törvényeik, hanem velük szű-letett vitéz hajlandóságaik serkentik a polgárokat. Diadalokat aratnak anélkül, hogy — mint munkás emberek — örökösen fegyver alatt éljenek. A szépet a célszerűvel egyesítik, de őrizkednek az elpuhulástól. Haszontalannak tartják, ki nem vesz részt a közügyekben. A javaslatokat az ötszázak tanácsa terjeszti a havonként négyszer tartott népgyűlés elé, hol a földbirtokosok teljes szólás-szabadságot élveznek. Azt a hatalmat, melyet egy-egy jeles szónok ezen a nemzeti gyűlésen gyakorol, csak a mostani parlamentek korszakában lehet igazán érteni. Perikles harmincéves politikai pályájának alapja a *szó-szék* volt. Mirabeau (1789 május 15.) a francia alkotmányozó gyűlésen kigúnyolta Barnave-ot, aki szerint Perikles azért viselt háborút, hogy ne kelljen elszámolnia kiadásairól. »Az ember — úgymond — szinte kísértetbe jön azt hinni, hogy Perikles király volt, vagy zsarnokminiszter. Pedig Perikles oly ember volt, ki tudta, hogy mint kell a nép szenvedélyeinek hizelkedni, hogy mint lehet magát szépen megtapsoltatni, midőn a szószékről lelépett, és aki bőkezűségével vagy barátai által a peloponnesosi háborúra bírta . . . kit ? Athén nemzeti gyűlését !« *Ma* Perikles ért el ilyen hatást, a nagy szónok, kit Zeusszal hasonlítottak össze s beszédét villámlásnak és mennydörgésnek nevezték. Hiszen Thukydides nem ment ki birkózni vele, mert földhöz vághatná ugyan, de szóhoz jutva a szemtanúkkal is elhiteti, hogy tulajdonképpen ő a győztes. De *holnap* talán másnak lángoló vagy lármás beszéde bírta határozatra a népgyűlést. Bizo-nyos, hogy Perikles kétszer 15 éven át nem mint strategos vagy hellenotamias, hanem mint szónok uralkodott Athénen. Pedig legalább 15-ször kibuktathatták volna, mert minden tisztség csak egy esztendőre szólt ; sőt a babszemes szavazás-sal a sors útján választottat évközből letehették, az év végén pedig feltét-lenül számadásra kötelezték. Athénnek *felelős*, és pedig *testületi kormánya* volt. Az egyes (ha Periklesnek hitták is) ebben a testületben szintén csak a többség segítségével valósíthatta meg szándékát.

A szabad ember mértéke a szabad idő lévén, Perikles fizetést, vagy inkábbapidíjat, biztosított mindenkinek, aki politikai feladatot végzett. A kenyér-kereset gondjai a nyilvános élettől ezentúl a legegyszerűbb kézművest sem tar-tották vissza és senki se nézhetette le többé a munkást, kit idáig szegénysége gátolt legszebb polgári jogainak gyakorlásában. Némelyek szinte borzadva említik, hogy a fizetési tisztségviselők és aapidíjasok száma a 20.000-et is elérte a kicsinyke államban ; köztük volt a 6000 esküdt és az 500 tanácsos is. Az oligar-chák gúnyolták a demost, mely fizetést kívánt azért, mert dalol és szalad, táncol

és hajózik, államköltségen jár színházba, fürdőbe, tornába és tagjai, mint fizetett esküdtek, tanácsosok és egyéb tisztviselők, még könnyen meg is vesztegetteték magukat. Egy röpirat, mely élesen bírálta Perikles valamennyi reformját, nyíltan hirdette, hogy a demokráciában sokkal tovább lehet egészen észrevétlenül gaztettet elkövetni, mint az oligarchiában. Sok egyébbel együtt aféle túlzás ez is, amilyennel — éppen a megvetett tömeg szemében — aláásni és megbuktatni törekszenek egy-egy alkotmányt.

Különben mit árt az a *mai* demokráciának, hogy *gyöngeségeit* naponkint egész sereg vezetőikkely ostorozza a hírlapokban; és mit használ, hogy *jelességeit* ugyanannyi, vagy még több dicsőíti? Korunknak hibáival és jelességeivel együtt még jobban szüksége van a demokráciára, mint Athénnek a maga korában, melyet a legridegebb bírálat mellett is a maga mintaképének tart. Benne találta fel először a *szabadság*, *egyenlőség* és *testvériség* nagy eszméit. Nem róhatja fel hibájául, hogy tökéletlenül kapta azokat, mert hiszen tökéletességre ő maga sem vihette.

Bizonyára tökéletlen *szabadság* az, ahol a honát legjobban szerető nagy embert is utólérheti az ostrakizmos, vagy éppen az atimia, ha egy jobb szónok, vagy valami közbejött esemény ellene fordítja a közvéleményt; ahol, Diopeithes javaslatára, békóba verték a gondolatot, midőn az állam ellen való bűnnek nyilvánították Isten létének vagy a természetnek vizsgálatát; s ahol még egy század mulva is úgy gondolkodtak és egy Aristoteles is azt hirdette, hogy a munkások, iparosok és földművesek voltaképpen rabszolgák, mert a munka kizárja a szabadságot, kizárja az erényt, tehát az ezeken alapuló állampolgárság jogát is. Tökéletlen *egyenlőség* az, ahol 445-ben 4760 athéni férfiú vesztette el állampolgári jogait, mivel kiderült, hogy apjuk vagy anyjuk nem származott polgárjogú családból. Az ígások osztálya csak most nyert jogot az archonságra, amit egyidőben a legalsóbb osztálybeli thések is gyakoroltak, míg valamiképpen el nem vesztették és a népgyűlésben még most is csak a földbirtokosok beszélhettek. És tökéletlen *testvériség* az, ahol bűn a más, de jog a saját rabszolgáinak verése; ahol a bűnösnek talált polgárt csak büntetik, de javítására még csak nem is gondolnak, s ahol megvan a rabszolgaság és a metoikosok intézménye, amelyet a polgárinál alábbvalónak tartanak. Vagy nem tökéletlen-e a testvériség ott, ahol még mindig alsóbbrendű teremtéseknek tartják a nőket, noha az Olympost sem képzelhetik el nélkülök s az »olymposi« Periklesről elhiszik, hogy legszebb beszédeit kedvesétől, Aspasiától tanulta. Milyen szép és milyen művelt lehetett ez a nő, korának ez az Omphaleja, kinek lábainál három Herakles ült: Perikles, Anaxagoras és Sokrates!

A hármas nagy eszme, elsősorban a szabadság, megteremtette azt a *műveltséget*, melynél nagyobbat a világ Perikles koráig nem ösmert. Az az olajfa, melyet Athénben Pallas ültetett, mostan nőtt legnagyobbra, most termett legbővebben. Diopeithes hálót feszíthetett alája, hogy érett gyümölcsseiből a népnek ne jusson. Mégis jutott, »non vi, sed saepe cadendo«, mert annyira megtöltötte a hálót, hogy az nem bírta el a súlyát s egyszerre, egész tömegben omlott a gyümölcs a nép közé. Mint Kimon kertjében, itt is mindenki ehetett belőle. A demokráciában a nagy szellemek művei hamarabb váltak közkincsekké mint a fejedelmek

zárt udvaraiban, hová csak a választottak jutottak be. Diopeithes példája mutatja, hogy voltak idők, mikor Athénben is meg akarták akadályozni, hogy a nép is tanulhasson a nagy szellemektől. De hogy sikerülhetett volna ez a törekvés azzal a polgársággal szemben, melynek, minthogy önmagát kormányozta, azon kellett lennie, hogy a tanács, a népgyűlés, az esküdtszék termeiben, hol minden állami ügy szóba jött, kellő tájékozottsággal jelenjék meg?

Főlsége érzetében valóban királyi módon tudott jutalmazni; s talán még jobban, mert talantonjai mellett tapsaival sem fukarkodott. Herodotos, aki a perzsa háborúk történetét írta meg, egyetlenegy könyvének felolvasása után tíz talantont kapott a néptől. Damokadasnak 100 mina évi fizetést adtak az athéni kórház igazgatásáért. Nagy pályadíjakat tűztek ki és jól fizették a színészeket, zeneszerzőket és más egyéb művészeket is. Athént már ezért is szívesen felkeresték a kiválóak, de talán még jobban vonzotta őket az a körülmény, hogy Athént általánosan is a nemzeti műveltség központjának ösmerték el. Annak tartották elsősorban azok a kitünő férfiak, akiknek — Perikles szerint — minden országban van sírkövük; mert dicsőségük nem szorítkozik a hazájukban felállított tiszteletoszlopok felirataira, hanem messze országokban feliratok nélkül is megőrzik emléküket, nem annyira kőben, mint az emberek szívében. Ők tanították meg Athént, hogy »szeresse a szépet cifraság, a tudományt túlzás nélkül«.

»A történetírás atyja«, *Herodotos* (484—424?) először (446?) Athénben a panathénák ünnepén olvasott fel részleteket hazája 240 éves történetéből, mely voltaképpen már világtörténelemmé szélesedett ki. Különösen a perzsák ellen folytatott dicsőséges háború elbeszélésével ragadta el hallgatóit. Még Athén ellenségei is tapsoltak neki, mert őket is áthevítette a nemzeti büszkeség. Világosabb a pártszínezet thasosi *Stesimbrotos*nak Themistoklesről, (az oligarcha) Thukydidesről és Periklesről, vagy egy névtelennek az athéniek államáról (Athénaion politeia) írt tanulmányában. Ebben a történelem csak hátsóterül szolgál, éle pedig Perikles és a demokrácia ellen irányul. *Thukydides*t, Oloros fiát (455—400), csak fiatalabb évei fűzik tulajdonképpen ehhez a korhoz, de ki választhatná el dicsőségét a Periklesétől? Ő az oknyomozó történetírás első mestere. Inkább a kornak, mint a szereplő egyéneknek képét színezte ki s így teljesedett kívánsága: munkája nem pillanatnyi csillanásként hatott, hanem maradandó kincse lett az emberiségnek. A hadtörténelemben bámulatosan képzett katonai írónak bizonyult; remek elbeszélését taktikai ösmeretek nélkül maig sem lehet igazán élvezni. Abban az életrajzokat, dicsőítéseket szerető korban azért mondta könyvéről a görög költő:

»Hogy ha tanult vagy, végy kezeidbe; ha tán tanulatlan;

Dobd el, amit fel nem foghat eszed sohasem !«

A *bölcselkedők* sem jártak régi nyomokon. A filozófiai szellemet voltaképp *Anaxagoras* (500—428) vitte be Athénbe, hol valóságos akadémiát teremtett maga körül. De az éhező vagy szűkösen élő népnek annyit ért az egész filozófia, mint mostanában az úri körök számára írt tömérdek szakácskönyv. Nem vehette hasznát. Túrte ugyan, hogy *Meton* a fellegrvárban állítsa fel heliotropionját,

mellyel a Nap pályáját vizsgálgatta ; de halálra ítélte és — ha Perikles meg nem szökteti — kivégzi Anaxagorast. Ezeken kívül is perbe fogott egy egész csapat olyan bölcsekedőt, aki szintén a természetet kutatta. Félig-meddig Perikles is az istentelenség hírébe jutott, minthogy Anaxagoras, Protagoras, Diogenes, Damon, Pythokleides és több más bölcsekedő is a jó barátjai közé tartozott. Pedig az új bölcsesség nem rontotta le a vallást, hanem — ahogy Taine megjegyezte — csak megmagyarázta és visszavezette saját alapjaira, a természeti erők költői érzésére. Nagyobb aggodalmat keltett a *szofisták iskolája*, melyet *Protagoras* (480—410) alapított. A hagyományok és legendák bűvös körében élők istentagadónak mondták. A piacon égették el az istenekről írt könyvét, melyet azon kezdett, hogy nem tudhatja, vannak-e istenek, vagy nincsenek ; mert ennek megtudásában egyrészt a dolog bizonytalansága, másrészt az emberi élet rövideje akadályozza. A szofisták teljesen bevitték kutatásaikba az egyéniséget s abból indultak ki, hogy ránk nézve minden csak annyiban létezik, amennyiben felfoghatjuk. Minden olyan, amilyennek látszik ; nincsenek megdönthetetlen, föltétlen igazságok ; az embernek mindent önmagához kell mérnie. Mindenki csak annyit higgyen, amennyit megértett ; kutasson folytonosan s bíráljon szabadon minden isteni és emberi törvényt, amiről idáig szólni sem mertek. Meggyőződését mondja ki szabadon s mindenki tanuljon és gondolkodjék.

Ez a filozófia, mely odúikba szorítja Pallasnak sötétben röpködő baglyait, nem egyes nagy szellemeket, hanem mentül nagyobb tömeget, *egy egész népet* akart megnyerni a maga nézeteinek s így igazán a demokrácia szolgálatába szegődött. A néptől azt követelte, hogy mindent újra tanuljon, mert idáig semmit sem tanult jól. A szofisták, ha valamit állítottak, nemcsak a bizonyító, hanem a cáfoló okokat is felhozták. Ezzel sok hamis következtetésre jutottak ugyanakkor, mikor a nép felvilágosítására törekedtek. Felforgatóknak tekintették őket, mivel kiméletlenül szembeszálltak minden régivel, amit rossznak tartottak. Igazi ékesszólásra ők tanították az athénieket ; ők teremtték meg az attikai prózát, ők törekedtek először igazán szép stílusra s városról-városra vándorolva, ők buzdították lángoló szavakkal görög testvéreiket *közműveltségre*. Oly nagy és hazafias érdemek ezek, hogy valóban nem szabad megfeledezni róluk csupán azért, mert az irány későbbi követői mesterségesen is elcsavarták az igazságot és szörszálhasogatók lettek, csakhogy kitüntessék a vitatkozásban és beszédben való rendkívüli ügyességüket.

Athén demokratikus légkörében töltötte ifjúsága legszebb napjait *Hippokrates* is (460—377). Chios szigetén ma is mutogatják a világ legvénebb (2900 éves ?) tölgyfáját, melynek árnyékában tanított. Először tette nemzete, sőt az egész emberiség közkincsévé az *orvostudományt* s terapiája maig sem avult el egészen. Az emberi test boncolásától sem riadt vissza és ő mondotta ki először, ami csak korunkban lett igazán állami és társadalmi jelszó, hogy a szegényeket *ingyen* kell gyógyítani. A demokráciának épp oly diadala ez, mint pl. *Damokadas* kórháza, melynek díszes és kényelmes helyiségeibe a legszegényebbet is felvették.

De látogathatták a szegények a *színelőadásokat* is. A demokratikus állam gondoskodott, hogy ilyen szellemi élvezetekben időnkint ingyen részesüljenek

és számukra a gazdagok pénzen szerződtessek a szükséges kart. A kardalban a közvélemény szólalt meg s a színpad megérezte a politikai élet lüktetését.

78. ábra. Sophokles.

Ostorozta az államférfiakat, kik jobbadán úgylis eupatrisok voltak; de nem csúfolta ki magát a népet, a nemzetet. Ápolnia kellett, ápolta is a nemzeti érzületet. *Aischylos* (525—456), a salamisi hős, kitörő lelkesedésig fokozta a görögség önérzetét, midőn egyik tragédiájában, a Perzsákban, mesterileg festette, Atossa királyné mily kétségbeesve fogadta a salamisi csata híret és Darius szelleme maga is mint dicsőítette a győzőket. A költő hetvennél több művében ragadta magával hallgatóit. A leláncolt Prometheus mily büszkén vágja oda Hermesnek, »egy isten inasának«:

»Hát tudd meg, értsd meg: nem cserélem el
A nyomorom' se' szolgaságodért!
Mert hidd el, jobb szolgálni ezt a sziklát,
Mint lenni »Zeus apánk hű követé«-nek!»

Az övét tartják a világ legmagasztosabb költészetének. Költő talán sohasem dicsőítette hazáját szebben; mint *Aischylos* az Oresteiában, az Erinysek áldástzengő dalában, s nagyobb feladatot sem oldott meg poéta, mint ő ebben a trilogiában.

Sophokles (496—406) 126 drámája a régibb kor és a saját kora nagy eseményeit egyenlő szeretettel, tudással és ihlettel vitte színpadra. A világnak Shakespeareig kellett várnia, hogy történelmi drámáknak és tragédiáknak a népre ily nevelő hatása legyen. Perikles azonnal felismerte a színpadnak ezt a jelentőségét s azért volt rajta, hogy a nép államköltségen is látogathassa a színházat. A nagy költőnek mind a hét megmaradt műve le van fordítva magyarra s Elektra és Antigone felséges szerepei az irodalmi ízlésnek oly végtelenül változott viszonyai közt is magával ragadják a közönséget.

Euripides (480—406) számos drámája közül irodalmunk már csak Elektrát, a Kyklopsot és Iphigeniát ösmeri méltó fordításban, pedig zengzetes nyelve és hatásos jelenetei miatt korának ifjúsága »a színpad filozófusát« jobban tapsolta Sophoklesnél is.

A három nagy tragikus lelkesítette vagy megríkatta, a nyomukba lépő »ezer csicsergő fecske« néha inkább csak bosszantotta, gúnyolójuk, *Aristophanes* (450—385) pedig megneveltette Görögországot. Negyvennégy vígjátékából 11 maradt reánk s Arany János remek fordításában a magyar közönség is élvezettel olvashatja. A Periklesre következő kor politikai és társadalmi fonákságait a humor, komikum és a nyelv minden eszközének felhasználásával oly kitűnően jellemzi, hogy bizonyos fokig történelmi forrásnak tekinthető.

Az állam nemcsak az irodalmat és a színházat tekintette közügynek, hanem a képzőművészeteket is, amelyek a demokrácia kora előtt csak a gazdagok

AZ ATHÉNI AKROPOLIS

Az Athenaeum r.-t. nyomása.

OSZK

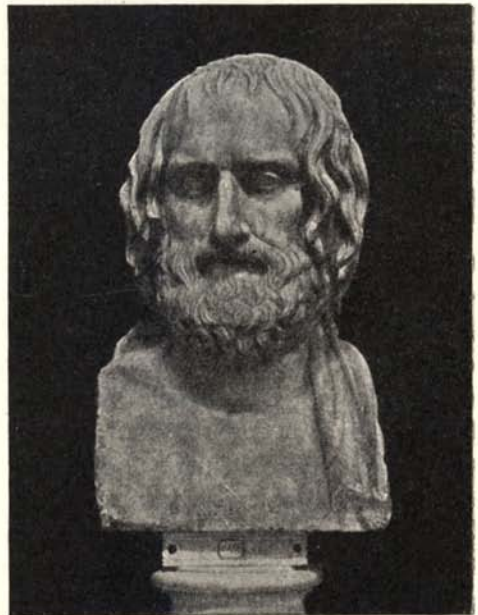
Országos Széchényi Könyvtár

pártfogása mellett virágozhattak. Most a vályogfalú viskók legszegényebb lakója is a magáénak tekintette félig-meddig a remek templomokat, középületeket, szobrokat és festményeket, minthogy megteremtésükhöz, az állam pénzén kívül, az ő szavazata is kellett. Eleinte irtózott a nagy áldozatoktól, sőt illőnek sem tartotta, hogy Athén másnak — a szövetségnek — pénzén emeljen műemlékeket. Végre azonban elhitte Periklesnek, hogy Athén jogosan képviseli az összes görögök nemzeti büszkeségét. Hiszen az ifjúság csak a szépet és nagyszerűt látva értheti meg igazán, milyen hatalmas a hon, mely a művészet tökéletes alkotásaiban örök dicsőséget ad az érte halónak, sőt védőisteneivel szemben is le tudja róni tartozását, a hálát.

Iktinos és *Kallikrates* 454 és 438 között dór modorban emelték az Akropolison a Hekatompedont Pallas Athene tiszteletére, kiről *Parthenon*-nak, a Szűz templomának nevezték. Ez a világnak egyik legszebb épülete, mely romjaiban is bámulatra ragadja az utazót. *Mnesikles* ebben az időben (437—432) készítette el a *tarka csarnokot* (poikilét), mely történeti képtárul szolgált. A vele összefüggő *propylaion* széles lépcsői az Akropolis udvarára vezettek, hol Pallas Athene óriási és remek szobra s a Parthenon állt. Közeliében sok más templommal újra épült az *Erechteion* is (Athene temploma s az első athéni király sírja, melynek helyreállítását a görög kormány 1902-ben határozta el). Kellem, ízlés, az arányok szépsége és tökéletes összhang jellemzi valamennyit. A felséges tekintetű vár tövében most készült el a zene- és az énekversenyek helye, az *Odeion*, és a sziklába vágott *színház*. Kinn a városban pedig a *panyx* (a népgyűlések helye) Zeus templomával, az ifjúság három gyakorlóhelye (az akadémia, a lykeion és a gymnasion). Készen állott továbbá Theseus temploma, hová a nagy nemzeti hősnek 476-ban feltalált csontjait temették. A magánházakra és az utcák szabályozására nagyobb gondot kezdtek fordítani. A város legszebb útvonala, a *triposok útja*, az Akropolis északi tövében vezetett. A városból nagyszerű kettős kapun keresztül lehetett eljutni a pazarfényű sírokhoz és a kikötőkbe (Peiraios, Munychia, Phaleron). Körülöttük *Hippodamos* tervei szerint egész modern város épült zsinóregyenes utcákkal, nagy terekkel, tárházakkal, kereskedőcsarnokokkal, börzével, hajó- és egyéb gyárakkal stb. A főbb épületeket többnyire jóniai ízlésű oszlopok díszítették; de gyakran alkalmaztak dór és korinthusi oszlopokat is.

A középületek hatását a szobrok és freskók fokozták; a képzőművészetnek ez a három ága soha és sehol sem érte el azt az összhangzatot, mint ekkor és itt, az Akropolisban. Talán azért,

79. ábra. Euripides.

mert az állami közmunkákat 450-től fogva éveken át *Pheidias* vezette, korának, vagy talán minden időknek legnagyobb szobrásza, ki a művészet minden ágában a nagyszerűt és fenségest nemcsak kereste, hanem meg is valósította. Boldogtalannak mondták, aki nem látta olympiai Zeus-szobrát, míg Athénben magában Athene Promachos óriási szobrával, a Parthenonban pedig — melyet ő és iskolája történeti tárgyú domborúművekkel ékesítettek — Pallas Athene arany és elefántesont-szobrával keltett bámulatot. Delphoiben, Plataiában és más helyeken szintén sok remekmű »hirdeti nagy keze alkotását«. Fenséget sugárzó szobrain egy politikai párt csak azt az aranyat látta, melyből sikkasztani lehetett és istenkáromlásnak vette, hogy Pallas Athene pajzsán a maga és Perikles képét is megörökítette. Ez a párt azonban nem annyira a művészt,

80. ábra. Az athéni Erechteion.

mint a politikust, Perikles barátját akarta sújtani, midőn börtönben engedte őt elsenyvedni (438?). A politika megölhette a művészt, de semmi sem törölhette el művésze emlékezetét. Minden görög hazája dicsőségét látta műveiben s érzi ezt a modern ember is, midőn a londoni British Museumban, vagy akár csak az onnan vett másolatokban szemléli a Parthenon nyugati és keleti oromfalának szoborcsoporthozatait, melyek Athene születését s Poseidonnal való versengését és Athénnek nagyra növekedését ábrázolják.

Az Akropolis isteneknek, de *nemzeti* isteneknek volt szentelve. A kételkedés korában oly nagyon hanyatló vallásos érzés azért nem veszett ki tulajdonképpen teljesen, mert összenőtt a rohamosan fejlődő nemzeti büszkeség érzetével. Ezt akarták növelni a festők is, pl. *Polygnotos*, a görögök első nagy freskőfestője. Hogy ne dobbant volna nagyot annak a görögnek szíve, ki a poikilében, a nem-

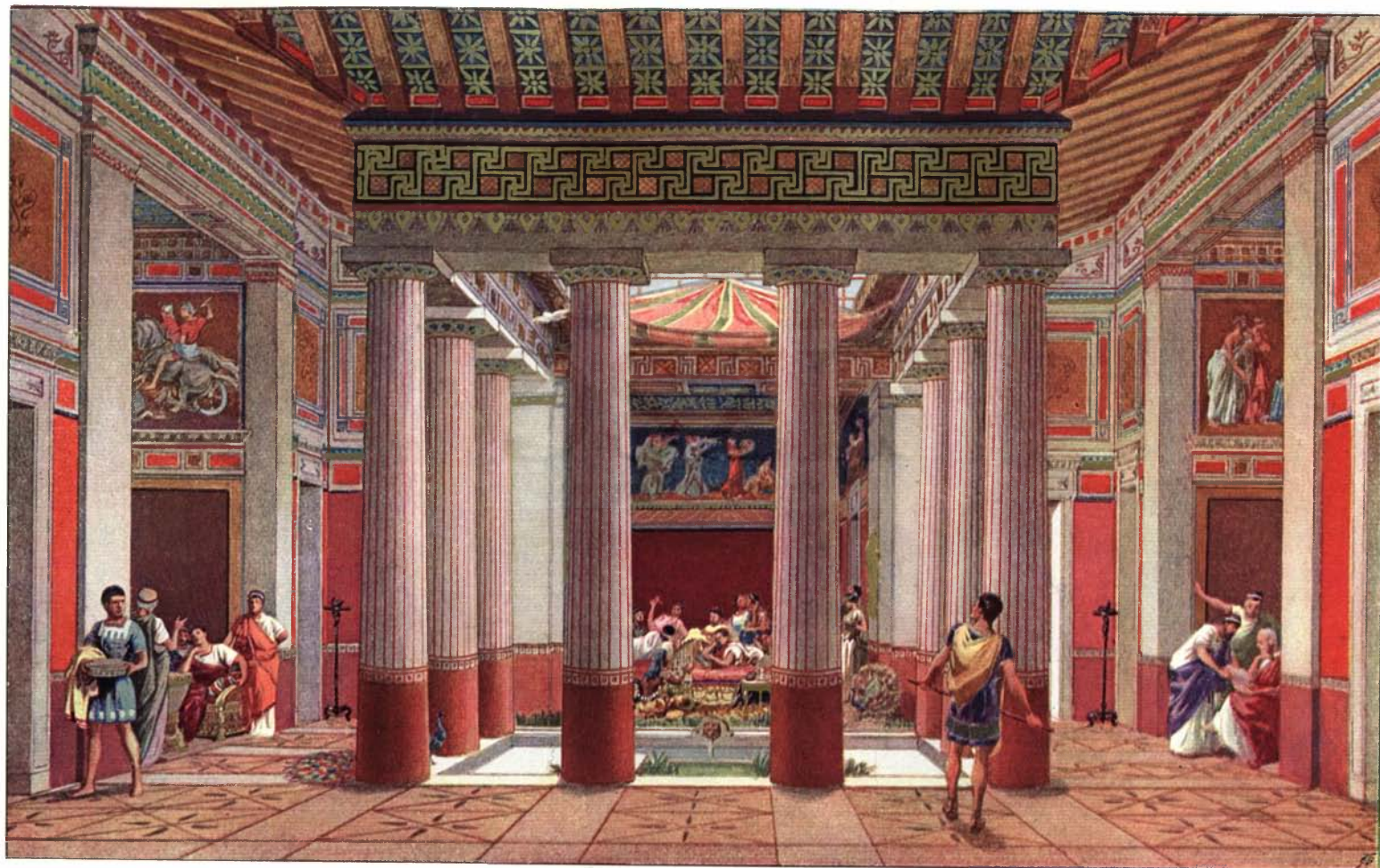

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

EGY GAZDAG ATHÉNI HÁZ FŐTERME.

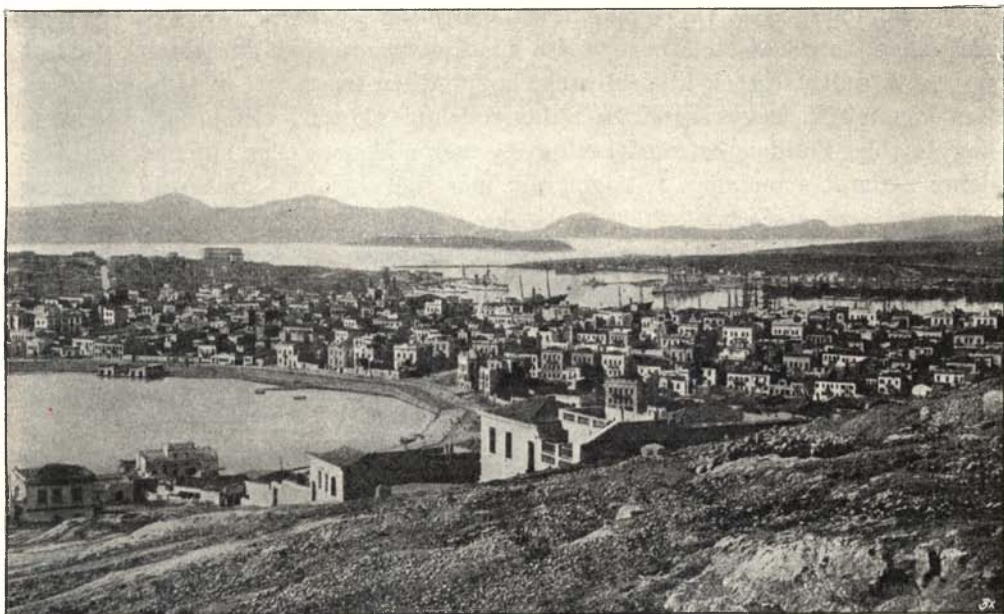
OSZK

Országos Könyvtár

zeti dicsőség csarnokában, a szabadságharcot megörökítő freskók egyik-másik alakjában önmagára, apjára vagy nagyapjára ismert? A művészet azért hódított Athénben olyan gyorsan, mert valamennyi göröghöz szólott; a nemzet dicsőségében mindenik feltalálta a magáét s az övé is emelte a nemzetét. Athén máris valóságos műcsarnok volt; amerre a polgárok jártak, mindenütt ingyen gyönyörködhettek a legkiválóbb alkotásokban. Nem csoda, ha képekről, szobrokról a legegyszerűbb ember is ítéletet vagy legalább véleményt mert mondani.

A szellemi arisztokrácia ítéletét, mely után a tömeg is szívesen indult, többnyire Perikles köre mondta ki. A nagy politikus házában, kivált mióta az elragadó szépségű, ragyogó szellemű *Aspasia* lett annak úrnője, valóságos szalon-

81. ábra. A peiraiusi kikötő napjainkban.

élet alakult. Ott találkoztak a politika, katonaság, üzletvilág, irodalom, tudomány és a művészet kitünőségei. Perikles egyszerű házának körülbelül olyan érdeme van a görög, mint kétezer esztendő múlva a Rambouillet-palotának a francia finomság megteremtésében. Mind a kettő csakhamar hódító útra indult az egész világon.

Igy lett Athénből az akkori Európa legnagyobb, legszebb városa, a politikai nagy elhatározások, tudomány, irodalom és művészet, a mesterségek és kereskedelem középpontja: Hellas Hellasa, vagy legalább — mint Perikles maga mondta — Hellas tanítómestere. Athént, hol mintegy 200.000 ember élt együtt, szebbnél szebb vidéki városok vették körül. Bennük szintén templomok, remek középületek, szobrok, festmények hirdették azt az új szellemet, mely Perikles korában Attikát s a görög világ nagy részét áthatotta.

III. A peloponnesosi háború.

Több évtized óta Görögország békéjét Athén békéje jelentette. Spárta azonban egyszer már kijelentette, hogy neki csak olyan béke kell, amely nem fenyegeti Görögország szabadságát ; és sohasem lehetett tudni, mit tart ő Hellas szabadsága megsértésének. A béke 12-ik évében *Epidamnos*-ban (a mai Durazzóban) két párt állott egymással szemben. Ezek közül az egyik Korkyrához, a másik Korinthoshoz fordult segítségért. A két ellenséges hajóhad meg is ütközött egymással (432) és a korkyraiak szétszórását csak az utolsó pillanatban megjelent athéni hajók akadályozták meg. Korinthos ekként elesett a Jóniai tengeren való hegemoniától s azzal állott bosszút, hogy Athén ellen felkelésre bírta *Potidaia*t, melyet különben is ő alapított valaha. Mikor a győzedelmes ellenfél újra diadalmaskodott, a peloponnesosi szövetség gyűlésén bevádolta Athént, mely ellen, kereskedelmük korlátozása miatt, a megariaiak és az aiginaiak panaszt tettek. A szövetségesek kijelentették, hogy Athén megszegte a 446. évi békét. Azt követelték, hogy száműzze a bonyodalom okozóit, elsősorban Periklest, hagyja abba Potidaia ostromát, szüntesse meg a Megara ellen elrendelt kereskedelmi zárlatot s mondjon le Aigináról ; más szóval, hogy önmaga bontsa meg az attikai szövetséget.

Ez tette kikerülhetetlenné a háborút, melynek okát csakugyan nem lehet abban keresni, hogy Periklesnek volt szüksége reá, mert meg akarta újítani megingott népszerűségét és szabadulni kívánt a zárószámadások előterjesztése elől. Demokráciában külső háború indításával is sokkal nehezebb a figyelmet elterelni a népszerűtlen belügyi politikáról mint monarchiában. Thukydidesnél fennmaradt Perikles beszéde, amelyben a háborúra vezető okokat fejtegette s melynek hatása alatt a nép egyhangulag visszautasította a peloponnesosiakat, kik »már nem panaszkodnak, hanem parancsolgatnak«. A spártai népgyűlés és a peloponnesosi szövetséggyűlés nyers fellépése után csakugyan nem lehet kicsinyleni Periklesnek azt az érvét, hogy a háborút az állam becsülete kívánja. Azonban még ennél is népszerűbb volt Spárta felfogása, hogy Hellas szabadsága követeli azt ; amire Perikles — utolsó ösmert beszédében — azt felelte, hogy bizony nem a szolgálásról vagy függetlenségről, hanem egyszerűen arról az athéni uralomról volt szó, arról a tyrannisról, »melyet gyakorolni igazságtalanság, de a kézből kiengedni veszedelmes«. Az igazságtalanságnak ez az érzete hajtotta a középső államokat nagy részben, a délieket pedig teljes számban Spárta szövetségébe.

A háború 431 márciusában kezdődött, mikor az Athénnel szövetkezett *plataiai* demokraták egy szálíg levágták a Spártával szövetkezett 300 thebait, kik éjjeli orvtámadással akarták feltolni rájuk az oligarchiát. Most már Athén vádolta békeszegéssel a peloponnesosiakat. A fővezérnek választott *Perikles* azonnal segítséget küldött Plataiába s a két város közt levő vidék lakosságát Athén falai közé költöztette. Májusban *Archidamos* spártai király vezetése alatt 30.000 szövetséges tört Attikára. A nép Athén falairól tehetetlen dühvel nézte, hogy az ellenség mint égette, pusztította a falvakat, tanyákat, a lábán álló gabonát, hogy mint vágta ki a dús terméssel kecségtető olajfákat és szőlőtőkéket. Ha Perikles valóban olyan nagyon vágyik a népszerűségre, mint ahogy vádolják,

akkor védelem helyett támadásra megy át s nem teszi ki Athént egy parasztlázadás eshetőségének. Így azonban, eredeti tervéhez ragaszkodva, gyöngébb gyalogságával minden döntő csatától óvakodott. A népet azzal nyugtatta meg, hogy az athéni hadihajók éppen így pusztítanak a Peloponnesos partvidékein s a most elfoglalt Aiginában úgylis jobb földeket kapnak. Archidamos visszavonulása után pedig azzal kárpótolta őket, hogy az elpártolt Megara határát közprédául dobta oda nekik, megengedvén, hogy azt kényük-kedvük szerint pusztítsák. Abban a remek beszédében, amelyet az országos ünnepen az elesettek felett tartott, ragyogó színekkel festette azt a dicsőséget, amelyet a nép szabadsága szerzett a hazának és amely a honért elesettekre vár. »Akik — úgymond —

82. ábra. Korfu, a régi Korkyra.

a közjóért áldozták fel életüket, halhatatlan dicsőséget és a legszebb sírt szereztek maguknak ; nemcsak itt, ahol nyugsznak, hanem mindenütt, ahol dicsőségük fenmarad, amelyet — valahányszor beszéd vagy tett alkalmá kinálkozik — örökké emlegetni fognak.«

Halottait elsiratván, a nép újabb nagy áldozatokra, minden szenvedés elviselésére készen tért otthonába. 430 nyarán Archidamosnak még irtózatossabban dúló hadai elől ismét megadással vonult Athénbe, sőt odahajtotta lábas jószágait is. Ily tömérdek állat és valami 200.000 ember a 40 kilométer hosszú falak közt is csak nyomorúságosan összezsúfolva fért el. Nem csoda tehát, ha a zsufoltság, továbbá a rossz étellemezés, hiányos köztisztaság, a nagy hőség és más egyéb bajok következtében a *pestis*, amelyet Keletről érkezett hajók hurcoltak be, már kevéssel az ostromzár megkezdése után, teljes erővel tört ki

a városban. Maga Archidamos sietve takarodott haza a veszedelem hírére. Perikles egy hajóhaddal a Peloponnesos ellen indult ugyan, a hajóin is dühöngő pestis miatt azonban neki is vissza kellett fordulnia. Otthon a temetetlen hullák közt dorbézoló nép elkeseredése fogadta. Ez a különben vakbuzgó nép most már nemcsak az Olympos isteneit szidta, hanem — ami majdnem többet jelentett — az olymposi Periklest is. »Gyűlölség és harag — így vigasztalódott a kiváló férfiú — volt mindig osztályrészük azoknak, kik másokon uralkodni óhajtottak ; de jól okoskodik, aki nagy célok miatt vállalja magára a gyűlölséget. Mert a gyűlölség nem tart sokáig, ellenben a jelen dicsőség és a jövő híre örök emlékezetre megmarad.« A téli választásokon azonban Perikles nemcsak megbukott, hanem közpénzek elsikkasztása miatt el is ítélték.

De midőn utolsó gyermekének, a pestis áldozatának, holtteste fölött Perikles szemében is felcsillantak a fájdalom könnyei, a nép haragja szégyenkezve foszlott szét. A nagy gyermek, a nép, mégegyszer, úgyszólván a ravatalnál, választotta strategosszá az első polgárt, akit azonban (429 szeptemberében) a fiának ajkaira lehelt búcsúcsók csakhamar elragadott az élők sorából. Utódjává és strategosszá Lysiklest választották, kiben a vígjátékok a marhakereskedőt csúfolták azután is, hogy — már két esztendő múlva — halva maradt a káriai csataterén. Lysikles marháinak a bőrét *Kleon* cserzette ki, aki most már az emberek bőrével is valami hasonlót akart tenni. Legalább ilyennek tüntetik fel a vígjátékírók, kik a világ legnagyobb demagógusában csak a politikus timárt látták. Nem tudták neki megbocsátani, hogy bőrkötősen, rongyos ruhában lépett arra a szószerkre, honnan Perikles koszorús fővel szólt a néphez. Csakugyan olyan kor következett most, amikor a *munkásosztály* képviselői : a kötélverő Eukrates, a marhakereskedő Lysikles, a timár Kleon, a lámpagyártó Hyperbolos a tömeg tapsai közt támadhatta a tőkepénzeseket, kik — élükön *Nikiasszal* — mind hevesebben sürgették a békét. Pedig éppen Kleon mondta, hogy a demokrácia nem képes idegen államokon uralkodni s így hiábavalónak tüntette föl az egész háborút. Nevetséges vonásokat a történelem azóta is talált Cromwell vagy Napoléon mesteremberekből lett politikusaiban és hadvezéreiben ; egészben véve azonban tisztelettel szól azokról a férfiakról, kik a legviharosabb időkben is a legbecsületesebben igyekeztek szolgálni hazájukat. Szereplésük még érthetőbb volt Athénben, mint Angol- vagy Franciaországban ; mert amott a demokrácia már régen számolt a munkásosztállyal mint politikai tényezővel s így ennek egyes kiválóbb tagjai nemcsak kedvező alkalom következtében jutottak előre, mint amott.

Maga Kleon szentül hitte, hogy tanulatlanok »rendszerint« jobban kormányoznak mint a tanultak, kik elbizottságukban a törvénynél is okosabbat akarnak kigondolni, míg amazok alkalmazkodnak hozzá és többnyire el is találják, mi a helyes. Csak a forradalmi idők teszik érthetővé, hogy a népgyűlés a laikus Kleont választotta strategosszá, ki a szövetségtől elszakadt mytileniek lemészárolását indítványozta (427.) és azt merte állítani, hogy Sphakteria szigetét, mellyel a hős Demosthenes hónapokon át sem boldogult húsz nap alatt meg lehet hódítani. De nemcsak állította, hanem be is bizonyította, mert a iparos hadvezér húsz napi harc után a bevett szigetről 292

bilincsbe vert spártait küldött az ujjongó Athénbe (425). A hálás nép jóvoltából Kleon mostantól fogva államköltségen ebédelt a prytaneionban, díszhelyen ült a színházban s ami veszedelmesebb: a tanácsot és a népgyűlést ujjai körül forgatta. Alig fedezte föl önmagában azt a nagy hadvezéri tehetséget, hogy 10.000 athénivel és Demosthenes kölcsönkért eszével csakugyan le lehet győzni 400 kiéheztetett spártait, pénzügyi téren is ragyogtatni akarta képességeit. Megkettőztette a szövetségesek adóját s vele hazája jövedelmét; és megkettőztette az esküdtek napidíját s vele saját népszerűségét is. Olyan férfiak, mint Demosthenes, Hippokrates, Laches, Pythrodoros, Sophokles és Eurymedon, a rájuk bízott hadvezéri feladatokkal együtt elvesztették nép-

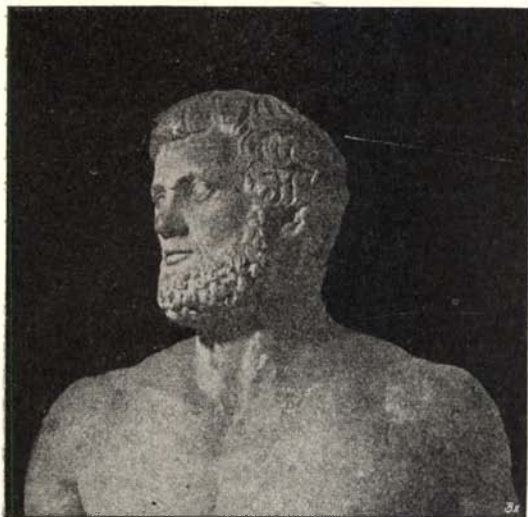

83. ábra. Mytilene, Lesbos szigetén.

szerőségüket is; azonban *Kleon*, aki Thrákia kulcsának, Amphipolisnak, visszafoglalására indított hadjáratban mint fővezér esett el, népszerűségét megtartotta a sírig. Kleonnal együtt esett el a thrákiak legyőzhetetlen vezére, *Brasidas* is. Az athéni *Nikias*, noha csatát sohasem veszített, mégis mindig a békét sürgette, melyet *Pleistonax* spártai királlyal félesztendő múlva már valóban meg is kötött. Ez a béke a hadakozó feleknek ötven évre a 431. évi határokat biztosította.

Korinthosnak, Mantineának, Elisnek és a Chalkydike félszigetnek még sem kellett az érdekeiket sértő béke. Midőn Spárta emiatt egyenesen védő- és dacszövetségre lépett Athénnel, ők viszont az *argosi symmachiát* alapították meg. Mikor azonban Spárta kiadta, Athén ellenben visszatartotta a hadifoglyokat s az elfoglalt városokba sem akarták bebocsátani egymás katonáit, az argosi szövetség nagyrésze Athénhez, Korinthos pedig Spártához csatlakozva készült újabb, döntő küzdelemre. Az argosi szövetséget azonban *Agis* spártai király (418 nyarán) a véres *mantineiai* csatában, hol az athénieknek is

futniok kellett, teljesen szétugrasztotta. A Peloponnesos ismét Spárta hegemoniája alá jutott, de ez, Agis bölcs mérséklete következtében, került az Athénnel

84. ábra. Alkibiades. (A római vatikáni múzeumban.)

való nyílt háborút. Itt (417 tavaszán) a háborúpárt feje, *Hyperbolos* (az utolsó, kit ostrakizmossal küldtek száműzetésbe), megbukott ugyan, de maga a párt, midőn vezetését *Alkibiades* vette át, még szilárdabban és jobban megerősödve alakult újra.

Csak természetes, hogy ezekben a forradalmi időkben, mikor mesteremberek egyszerre mint híres politikusok és hadvezérek bukkantak fel a közéletben, Kleisthenesnek és Periklesnek ez a rokona már származásánál, összeköttetéseinél és ritka lelki és testi tulajdonságainál fogva is a legvérmesebb reményekkel indulhatott neki politikai pályafutásának. Őt, az

igazi enfant terrible-t, egész Athén kényeztette ifjúkorában. Nevetett diákos, szelburdi csínyjein; nem tudott megbotránkozni kicsapongásain; suttogva, csillogó szemekkel beszélt nőhódításairól. Mintaférj gyanánt dicsőítette, mikor válni akaró feleségét a bíróság előtt ölébe kapta s úgy vitte haza a népes piacon át. Utánozta divatja hóbortjait, de büszkén tekintett Athén első gavallérjára, kivel Sokrates, a mezitlábás bölcs, vitatkozva sétálgatott az utcán. Mint a nép legigazibb barátját dicsérte, midőn gazdag házigazdájának arany evőeszközeit ahhoz a szegényhez küldte, aki őt szintén meghívta ebédre. A szónoklatban egyenesen Perikles mellé állította.

Nem kell feltétlenül *Alkibiades* mérhetetlen dicsvágyának, fiatalos könnyelműségének, vagy éppen jellemtelenségének tulajdonítani, hogy Nikias békéjét nem lehetett sokáig megtartani. Hiszen maga Nikias, aki harmadéve kibukatta a strategosságból Alkibiadest, nagyon megcsappant népszerűségének helyreállítása végett most maga is kezét fogott vele s magával együtt őt is strategosszá választatta. Melost bevette, fegyveres lakosságát levágta, de ezúttal sem tudta elfoglalni Amphipolist, amely négy esztendő óta a béke értelmében Athénnek tartozott volna hódolni. Midőn ilyen kicsinyesnek mutatkozott a háború eredménye, hiában tiltakozott Alkibiadesnek azon terve ellen, hogy most már valami igen nagy vállalkozással szerezzenek dicsőséget: hódítsák meg Siciliát, azután Karthagót és Lybiát, hazajövet pedig Itáliát, sőt az egész Peloponnesost. Csoda-e, ha azt a népet, amelynek állampénztárában tíz háborús esztendő nyomorúságai után is 7000 talanton halmozódott össze, a végsőig fellelkesítette Alkibiadesnek az a biztatása, hogy ennél összehasonlíthatatlanul nagyobb, úgyszólván mesés kincseket szerezhet, ha Sicilián

keresztül nyit magának utat Karthagóba. Sziciliába 416 telén a segestaiak és a leontinói néppártiak hítták be őket; amazok Selinus, emezek a másik párt, mindketten az ellenségeiket segítő Syrakusai ellen kérvén segítséget. Innen-onnan összekölcsönzött kincseikkel valóságos aranylázba ejtették a népgyűlést, mely, némi felületes tájékozódás után, 415 nyarán Alkibiades, Lamachos és a hadjárat ellen mindenképpen tiltakozó Nikias vezetése alatt 134 hadihajón mintegy 36.000 embert küldött Sziciliába. Itt a haditanács Alkibiades tervét fogadta el, amelynek értelmében a városokat szép módjával igyekeznek megnyerni, Syrakusait és Selinust pedig ostrommal veszik be. Valóban be is vették volna, ha azonnal munkához látnak, mert a syrakusaiak teljesen készületlenül álltak. Az athéni kormány azonban éppen most küldött ki egy hajót, hogy elfogassa és hazavigye Alkibiadest, kit azzal vádoltak, hogy távozása előtt korhely társaival bohócmenetben gúnyolta ki az eleusisi miszteriumokat, Hermes szobrait pedig megcsonkította. Alkibiades tudta, hogy emiatt régen forrong a nép, mely néhány vádlottat már kivégeztetett s az istentelenséget neki, régi kegyeltjének sem bocsátja meg. Hallotta, hogy zsarnokságra, a demokrácia felforgatására való törekvésekkel, sőt a spártaiak betörésének előkészítésével is gyanúsítják. Jót nem remélve, tengernagyi hajóján megszökött és Spartában értesült róla, hogy a nép Hermes, Demeter és Persephone megsértése miatt csakugyan halálra ítélte, javait pedig elkobozta.

»Tapasztalni fogják, hogy élek« — felelte állítólag e hírre *Alkibiades*, aki most azzal ingerelte a spártaiakat, hogy rabszolgák lesznek, ha — az ő terve szerint — az athéniak csakugyan elfoglalják Sziciliát, Karthagót, Italiát és Peloponnesost. — A spártaiak a syrakusaiaknak meg is adták a kívánt segítséget s 19 hajón 3000 katonával *Gylipposzt* küldték hozzájuk fővezérnek (414). Odáig az athéniak, kivált Lamachos hősi haláláig, Nikias igen óvatos vezetése alatt minden ponton győzelmet arattak, de mostantól fogva szorult helyzetbe jutottak. Demosthenes 73 hajója csak akkor érkezett támogatásukra, mikor a spártaiak és karthágóiak éppen fényes győzedelmet arattak rajtuk, amennyiben Ariston rendszerében ércorrokkal ellátott hét athéni hajót süllyesztettek el. Demosthenes már az első rohamnál elvesztette serege felét, mire ő maga javasolta a hőség és láz miatt elgyötört sereg hazavezetését. Nikias — sok habozás után — 413 aug. 27-ére tűzte ki az indulás idejét, azonban a holdfogyatkozás babonás félelemmel töltötte el és még négy hétig késlekedett. Ezzel 60.000 vitézre mondta ki a halálos ítéletet. Időközben ugyanis a syrakusaiak 76 hajója döntő győzelmet aratott az athéniak 110 hajóján,

85. ábra. Hermes szobra.

egy hét mulva pedig a szárazföldre menekült sereget verték meg. 33.000 ember az irtózatosszenvedések és küzdelmek következtében pusztult el, 7000 pedig (413 szept. 15—22. közt) letette fegyverét. Nikias és Demosthenes öngyilkos lett, katonáik pedig félesztendeig a pokol minden kínját végigszenvedték a kőbányákban. Ekkor a még életben maradtak homlokára bélyeget sűtöttek és rabszolgáknak adták őket el. Szabadságukat csak azok kapták vissza, kik Euripides színdarabjaiból szavalgatva lágyították meg gazdáik szívét.

A hazaáruló Alkibiades tanácsa máshol is használt a spártaiaknak. 413 tavaszán *Agis* király Attikára rontott s a Parnes hegység tövében levő *Dekeleia*-t állandóan megszállta, hogy Athént a szárazföldről, kivált pedig az ezüsbányák vidékétől elzárja. Ennek és a sziciliai vereségnek hírére nemcsak Euböia, hanem a kisázsiai Jonia is elszakadásra gondolt. Az ázsiai görögöket Tissaphernes satrapa pénzzel, Spárta pedig az Alkibiades és Chalkideus vezetése alatt küldött öt hajóval támogatta. Így 412 tavaszán Chios, Erythrai, Klazomenai, Teos és Miletos is elszakadt, noha Perzsia nevében Tissaphernes satrapa csak a kisázsiai partokra való jogainak elismerése után szövetkezett Spártával. *Spárta, Syrakusai és Perzsia* hármasszövetsége összetörte volna Athént, ha Agis király felesége, a szép Timäia, annyira belé nem szeret Alkibiadesbe, hogy ez a féltékeny férj s a dühös nép elől csak futva mentheti meg életét. Alkibiades most azzal kecsegtette Tissaphernest, hogy megbuktatja Athénben a demokráciát s az athéni oligarchiát biztosabb szövetségesévé teszi mint a spártait. Athénnek pedig, amelyet a Samos ellen induló 150 föniciai hajó aggasztott, nyíltan megüzente, hogy a perzsák a spártaiak ellen csak úgy segítik őket pénzzel, ha *oligarchikus alkotmányt* fogadnak el és őt visszahívják. Az oligarchia előnyeiről Alkibiades már ifjúkora verőfényes napjaiban is sokat beszélgetett Sokratesszel. Mialatt ő Spártában akarata ellen is hosszasan tanulmányozta ezt az intézményt, Athénben szintén hódított eszméje. A nagy csapásnak, a sziciliai vereségnek okait kutatva, röpiratok, egyesületek (az oligarcha hetairiák) és szónokok nem valami burkolt módon tették felelőssé a demokráciát, másfelől pedig az oligarchiát kezdték nem-sokára dicsőíteni. Száz esztendővel Peisistratos családjának bukása után már meg lehetett kockáztatni néhány magasztaló szót az oligarchiáról. Nem voltak nagyon meggyőződve a száz év óta mellőzött kormányforma jó voltáról, de mikor a spártai *Derkyllidas* hajóhada, 411 tavaszán a Hellespontosba nyomulván, forrásánál támadta meg tengeri uralmukat: a jobbat is készek voltak áldozatul dobni.

Még a nyáron megtörtént az *államcsíny*, melyet Peisandros, Antiphon, Phrynichos és Theramenes, ezek a jeles szónokok, nem is valami titokban készítettek elő. A tanácsosságra kiszemelt 400 oligarcha, törrel fegyverkezve, benyomult az államtanács épületébe és kiharcolta onnan a nép választottjait. Egész évre megkapván fizetésüket, szó nélkül távoztak s a néppel együtt szégyenletesen bukni hagyták a demokráciát.

Egy harminc tagú bizottság részletesen kidolgozta az oligarcha alkotmányt. Ennek értelmében az állam ügyeit a négyszázas tanács korlátlan hatalommal (autokratoras-szal) intézi. Ezentúl a legvagyonosabb 5000 polgárból

álló népgyűlést is a tanács híja össze s ez nevezi ki a tisztviselőket, sőt a strategosokat is. Eltörölték a tisztviselők napidíjait, és az indítványozás jogát, mely idáig annyi elhamarkodásra vezetett, a legnagyobb mértékben korlátozták. Az oligarchiára hajló Thukydides szerint valóban nehéz feladatot vállaltak, akik a népet olyan szabadságtól akarták megfosztani, melyet már majdnem száz esztendeje élvezett és akik annak a népnek akartak alárendeltbb szerepet juttatni, amely ez egész idő alatt senkinek sem szolgált, sőt többnyire más népeken uralkodott.

Egyelőre nem is sikerült ez a feladat. Az athéniek samosi hajóhada megtagadta az új alkotmány elismerését. A vezérének választott *Alkibiades* egyenesen fölszólította a 400 autokratort, hogy engedje át helyét az ötszázak tanácsának és az 5000 tagból álló népgyűlésnek. Aztán maga nyílt lázadásban követelte ezt, mikor a Hellespontos több városával együtt Byzantion, sőt — az eretiai (411 szept.) győzelem után — Euboiá nagyrésze is a peloponnesosiak kezébe esett. A népgyűlés a 400-at letette, házaikat lerontotta, Antiphont néhányadmagával kivégeztette, a kormány élén azonban továbbra is meghagyta *Theramenes*t, a bukott kormány egyik legkiválóbb emberét. *Theramen*es eleinte a korlátolt számú népgyűléssel, tehát a mérsékelt demokráciával kísérletezett; de már egy esztendő múlva visszatért az Ephialtes-féle teljes demokráciára, mely az ekklesiában minden polgárnak megjelenést és napidíjat biztosított.

Úgy látszott, hogy az alkotmány helyreállítását nyomon követi a hadi szerencse. *Alkibiades*, kit a forradalmi nép visszahívott, diadalmasan akart hazatérni abba a városba, melyre annyi gyászt hozott. *Abydosi* győzelme után az athéniek részére akarta nyerni *Tissaphernes*t, de csak szökve menekülhetett tőle. *Kyzikos*nál mindjárt azután (410) tönkretette a peloponnesosiak és syrakusaiak egyesült hajóhadát. Visszafoglalván (409) a Hellespontos partját, *Chrysopolis*nál ismét vámot szedhetett a Pontos felé menő vagy onnan jövő hajóktól és 100 talantont harácsolt össze a hódolt városoktól. Most már 114 hajójával (408) győztesen vonult Athén alá. Arany koszorúkkal és szalagokkal, kitörő lelkesedéssel fogadták; de csak akkor lépett partra, mikor a papok visszavonták a rá kimondott átkot és tengerbe dobták az oszlopot, melyre azt fölírták. Oly gyönyörű beszédet tartott, hogy nem maradt szem szárazon. A lángeszében és katonai ügyességében mindenkor bízó nép ismét igaz hazafinak tartotta; korlátlan strategosszá, a tengeri és szárazföldi hadak főparancsnokává választotta.

Nem féltek most már Spártától sem. Békeajánlatait csak az imént utasították vissza, *Alkibiades* pedig úgyszólván szemük láttára vezette Eleusisbe azt a hallatlan fényű körmenetet, melyet a dekeleiai őrség miatt éveken át el kellett hagyniok. *Thrasibulos* Thrakia hódolásáról tett jelentést, *Alkibiades* pedig a kisázsiai Jonia visszafoglalására készülődött. A régi dicsőség teljes fénnel kelt újra az éji homályból.

Azonban Spártának is akadt *Alkibiades*e. A peloponnesosi hajóhad új vezére, *Lysandros*, mindjárt első tetteivel megmutatta, hogy »rókabőr kell oda, ahol az oroszlánbőr nem elég«. A perzsa király öccsének, *Kyros* sardesi hely-

tartónak, pénzén újra szervezte hajóhadát. Mivel ő fejenként 4 obolost adott, rendre szökdöstek át hozzá az athéniek is, kik a 3 obolost sem kapták meg rendesen. Így, mialatt Alkibiades a partokon ismét nők (vagy a hívőbbek szerint perzsa pénz) után szaladgált, Antiochos athéni alvezért *Notionnál* (Ephesus-tól nyugatra) megverte és 15 hadihajóját elfogta. A kiábrándult nép azonnal letetette az eddigi strategosokat Alkibiadesszel együtt, aki pedig ezt a megszegyenítést önkéntes lemondással akarta megelőzni. A bukott nagyság végre teljesen elvesztette hitelét. Azt hirdette ugyan magáról, hogy perzsa pénzt keres hálátlan hazája megmentésére; a jellemtelen emberről azonban feltették, hogy hazája ellen forral valamit. Tudták, hogy chersonesosi kastélyaiban szerelem és gyönyörűség közt tölti napjait; Athén pedig tovább vérzett abban a háborúban, melynek legnagyobb nyomorúságait ez az eszes kalandor okozta.

A háborút mind a két állam új tengernagy — Athén *Konon*, Spárta *Kallikratidas* — vezetése alatt folytatta; Athén csak 70, Spárta ellenben 140 hajóval. Konont valóban roppant vereség érte a *mytilenei* öbölben. A hadjárat folytatása már képtelenségnek látszott, mikor Athénben még egyszer magasra lángolt a hazaszeretet tüze, mely a szabadságharc idején az egész Hellast tette hevítette. Pénzzé verették az Akropolis templomainak arany és ezüst szent edényeit és szabadságot ígértek a rabszolgáknak is, ha fegyvert ragadnak. Egy hónap alatt 150 új hajóval 275-re növelték hajóik számát és az *arginusei szigeteknél* (Samos közelében, 406 nyarán) valóban megverték a spártaiakat.

Az utca népe most már megint felülkerekedett az ekklesiában. A demagogos *Kleophon* izgatására másodszor is visszautasította Spárta békés ajánlatait. Halálra ítélte az arginusei csatának diadalmas hadvezéreit, mivel a hajótörötteket nem mentették ki, pénzt és zsákmányt pedig nem küldtek haza. Hatot ki is végeztek közülök s így önmagukat fosztották meg legtapasztaltabb vezéreiktől. Konont meghagyták a hajóhad élén, melynek most, Kallikratidas eleste után, ismét Lysandrosszal kellett szembeszállnia: 180 hajónak 200 ellen. 405 őszén Konon már csak 20 hajóval menekülhetett az *aigospotamosi* ütközetből, mely egyszerre véget vetett Athén tengeri hatalmának. Lysandros a 3000 hadifogoly kivégzése után rendre hódoltatta s demokráciából oligarchiává alakította át Athén minden szövetségesét, az egy Samost kivéve, amely törhetetlen híve maradt Perikles városának.

Athént elvágta a tengertől is és négy hónapon át éhezettette, szorongatta. Három hónapig engedte maga előtt ácsorogni *Theramenest*, míg végre felvilágosította, hogy a békét magában Spártában kell kérnie. Theramenes onnan a legsúlyosabb feltételekkel tért haza; s a népgyűlés mégis megalázkodva fogadta el valamennyit. 404 áprilisában kötötték meg a békét, melynek értelmében lerombolják a hosszú falakat, tizenkettő kivételével kiadják minden hadihajójukat, Spártának engedik át a tengeri és a szárazföldi hegemoniát; belépnek a peloponnesosi szövetségbe, az új helyzetnek megfelelő alkotmányt fogadnak el és visszahívják a száműzötteket. Athént ezzel, 27 évi küzdelem után, még jobban lealázták, mintha Thebai és Korinthos kívánságához képprest földig rombolják s lakosait rabszolgáknak adják el.

86. ábra. A mai Eleusis, az Athénbe vezető szent úttal.

Lysandros 404 április végén, a kypros-salamisi csata évfordulóján, beérte annyival, hogy néhány csákánycsapással jelt adott a falak lebontására, miközben koszorús énekesek zeneszó mellett dicsőítették őt és *Hellas szabadságának első napját*. Másnap a győzelmes vezér tovább vitorlázott — s a munka szünetelt. A szegény thészek valami különös oknál fogva nem kaptak a drága nap számon; az uraktól pedig csakugyan nem lehetett követelni ilyen szokatlan és fáradságos munkát.

IV. Spárta hegemoniája. 404—379.

Igen rossz napok jártak a görög szabadságra. Nyugaton, *Syrakusaiban*, az ifjú *Dionysios* korlátlan strategosból 405 elején egyenesen zsarnoknak tolta fel magát, az esztendő végén pedig békét kötött a karthagóiakkal, kik négy esztendeje Selinus elfoglalásával kezdték meg hódításaikat, most pedig megkapták Siciliának nyugati partvidékeit is. Félév múlva elesett Athén s a győztes *Lysandros* Samost is hódolatra kényszerítvén, 404 szeptemberében ismét *Athén* alá hajózott, hogy a béke feltételeinek teljesítésére szorítsa. Ott volt a népgyűlésen is és felszólalása után elfogadták a mindenütt jelenlevő *Theramenes* indítványát: megszüntették a demokráciát s *oligarchiát állítottak helyébe*. Most már vidám zeneszó mellett több ezer odaparancsolt munkás csakugyan ledöntötte a falakat, a kormány pedig kiszolgáltatta a hajókat. Valami egészen más volt azonban az a szabadság, melynek visszaállításával Lysandros kérkedett, mint az amiről az athénieknek egykor Perikles beszélt, ki szerint a boldogságnak a szabadság, a szabadságnak pedig bátorság a teremője.

A törvények összeírására s azok alapján az új alkotmány kidolgozására kiküldött bizottság a kormányt azonnal magához ragadta. Ennek a bizottságnak Sophokles és Kritias mellett tagja volt Theramenes is. *A harminc zsarnok*, a most felállított testőrség védelmében bízva, csak az ötszázak tanácsát tűrte meg maga mellett. A demokratákat vagyonuk elkobzásával, 1500-nak kivégzésével s azzal rémítette meg, hogy a szolgálattelkü tanácstól nyert jogánál fogva, a népgyűlésbe kiszemelt 3000 polgáron kívül, a népre való hivatkozás nélkül minden gyanusát kiutasíthatott, sőt ki is végeztethetett. Kivégeztette magát *Theramenest*, a kormány tagját is, minthogy a rémuralom ellen nyilatkozni bátorkodott. *Kritias*, ennek a rémuralomnak vezére, társait megeskette, hogy gyökerestül kiirtják a demokráciát és minthogy mégis féltek fellázadásától, az Akropolis őrzését 700 spártaira bízták. A nép tehát, mely szabad emberektől függni nem akart s menekült a füsttől, Platon szerint azon vette magát észre, hogy a zsarnokság tűzébe esett. Korlátlan és túlságos szabadságát a legszigorúbb és leghevesebb szolgaságért pocskolta el. Demagógia után tyrannis!

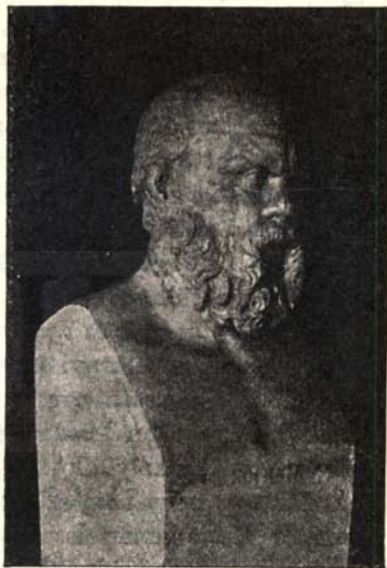
A nép eleinte Alkibiadesben bízott, kiről a kormány és pártfogója, Lysandros szintén feltette, hogy perzsa pénzzel kész megint eljátszani a hazamentés komédiáját. Így aztán, midőn Pharnabasz perzsa satrapa a kiszámíthatatlan és alkalmatlan menekültet, sürgetésére, megölette, a kormány nagyon megörült. Thrasybulos azonban, ki egyidőben a demokrácia megmentése végett önként adta át hajóhada vezetését Alkibiadesnek, a Thebaiba menekült 70 athéni élén most maga kelt fel. A munichiai magaslatocon vívott csatában (403 május) *Kritias* elesett, mire a hivatlanul is összejött nép *a harminc zsarnokot letette*. Csakhamar elkergette a helyébe állított tíztagú kormányt is, mely a réginek nyomán akart haladni és újabb kormányt választott. Az elűzöttek Spártától kértek segítséget. Ebben az időben Spárta valóban hatalmas volt; az aigospotamosi győzelem óta ő uralkodott az Égei tengeren és Kis-Ázsia partvidékein, a harmostésok vezetése alatt álló spártai őrsegek pedig minden szövetséges államban figyelmeztetni tudták a most alakított tíztagú kormányokat, a dekarchiákat, hogy hűséggel, adóval és katonaállítással tartoznak a szabadító Spártának. Ebben a spártai vagy peloponnesosi *szövetségben* a költők Lysandrost egy *birodalom* feje gyanánt dicsőítették, a szolgálattelkek pedig ünnepelték, sőt isteni tiszteletben részesítették. Önérzete, erős egyénisége annyira kifejlett nagyhatalmi álmódzásaiban, hogy a spártaiak, kik keveset törődtek szövetségeseik szabadságával, most már saját szabadságukat féltették tőle. Attól tartottak, hogy szűk térre szabott ősi alkotmányukat a nagyhatalmi álláshoz képest módosítja, vagy — ami rá nézve a legkényelmesebb — egyszerűen eldobja.

Maga *Pausanias* király állott az ellenzék élére. Jó időre azzal szorította le Lysandrost a politikai pályáról, hogy Spárta, önmagát gyöngítve, mindenütt feloszlatta a tízes kormányokat, az Attikába küldött sereg élére pedig Pausaniast helyezte. Athénben a király nem elnyomni, hanem kibékíteni törekedett s ki is békítette a pártokat. Az athéni nép a két zsarnok kormány tagjainak kivételével mindenkinek bocsánatot hirdetett, az új rendhez simulni nem akaróknak pedig szabadságot adott, hogy teljes polgári joggal Eleusisben telepedjenek le és magára vállalta azt az államadóságot, melyet éppen elnyomására vállalt a harminc

zsarnok Spártában. Egészen véve helyreállította Ephialtes demokráciáját, de abban az alakban, ahogy *Tisamenos* állította össze a régi és az új törvények gyűjteményét, mely azután egészen 322-ig használatban maradt. Valóban demokrácia volt ez. A 18 éves ifjú már polgárjogot nyert. Polgárt, a népre való hivatkozás nélkül, kivégezni nem lehetett. Az elvénült vagy elnyomorodott munkás állami nyugdíjat kapott. Nagyon csekély kivétellel az összes tisztviselőket sorshúzás útján választották, felelőssé tették a népgyűléssel szemben s a népgyűlésben évenként tízszer is szavaztak afelett, nincs-e kifogás a választott tíz *strategos* ellen? A demokrácia biztosítására szolgált az is, hogy az alkotmány módosítását vagy megváltoztatását egyáltalában nem lehetett javasolni. A nép évenként csak egyszer nyilatkozhatott, szükségesnek látja-e új törvények alkotását. Új törvényt csak a legaprólékosabb házszabályok megtartásával lehetett hozni s a polgárt mostantól fogva írott (még pedig jóniai betűkkel írott) törvények kötelezték.

Athén annyira ment a régihez való ragaszkodásában, hogy hadat üzent minden felvilágosultságnak és *Sokrates*, a vallástalanságról (ασεβεία) vádolt nagy bölcselőt, csak mint felforgatásra hajlandó politikust volt hajlandó elítélni. Az a nagy ember, ki — Cicero szerint — a bölcseséget az égből a földre hította le, többször kelleténél élesebben nyilatkozott a helyreállított alkotmányról, mely meg nem értett jogot ad a műveletlen népnek. Hisz ez a nép őt, a szofisták legnagyobb ostromozóját, odasorozta a szofisták közé, akik a vallást megingatva, az államot ingatják meg és akiknek tanításai nevelték nagyra az oligarchiát, a zsarnokságra törek-

87. ábra. Sokrates.

vést. Alkibiades, Kritias, az újkori Athén legátkosabb két politikusa, nyíltan Sokrates tanítványának vallotta magát, ami dicsőség volt a sikerben, halálos ítélet a bukásban. »Mit törődünk mi olyan nagyon a sokaság véleményével?« kérdezte Sokrates Kritontól nem sokkal azután, hogy az esküdtek (399 tavaszán) halálra ítélték. A leggonoszabbat is hajlandó lett volna megbocsátani a népnek, ha felteheti róla, hogy viszont a legnagyobb jóra képes. Nem tartotta magát olyan bölcsnek, ki el tudja felejtetni, hogy a haza becsesebb az atyánál, anyánál, minden ősnél és tiszteletreméltóbb, szentebb, tekintélyesebb mind az istenek, mind az okos emberek előtt. Tisztelni kell a hazát, és ha neheztel: inkább neki kell engedni, hizelegni, mint az atyának; háborúban, a törvényszék előtt, mindenütt azt kell tenni, mit a város és a haza parancsol. Harmadnap nyugodtan ürítette ki a bürökkelyhet, mely a legnagyobb idealista életét oltotta ki.

A nagy bölcselkedőt egy ifjú rajongó nem ily ünnepies csendben követte a halálba. *Kinadont* mint lázadó anarchistát végezték ki Spártában, melynek

polgárait, ahogy mondták, le akarta gyilkoltatni, hogy perioikosokat és helotákat tegyen polgárokká s az új alkotmánnyal rájuk bízza a haza sorsát. Jobban megértették-e őt Spártában, mint Sokratest Athénben? Hiszen a világ maig sincs tisztában bizonyos társadalmi kérdésekkel és a kutatás határait ma is büröккеhellyel és vérpaddal teszi már messziről észrevehetőkké.

A haza önzetlen szeretetére az újabb görögöknek sok nagy példájuk, de kevés kedvük volt. Spárta a maga hegemoniáját nem a műveltség s a szabadság fejlesztésére, hanem hatalma érdekeinek kielégítésére használta. Különben is foglalkoztatnia kellett valamiképpen azokat a zsoldosokat, kik a peloponnesosi háború után kereset nélkül kóboroltak Hellasban. Maga is kezére járt tehát *Kyros* sardesi satrapának, hogy zsoldjába fogadjon 11.400 nehéz és 2500 könnyű fegyverzetű görögöt; pedig *Kyros*nak, aki bátyjának, *II. Artaxerxes Mnemon* perzsa királynak, trónjára tört, éppen az volt a célja, hogy régi fényében állítsa helyre a birodalmat s a tenger miatt újra kezdje a küzdelmet Görögországgal. A zsoldosok vezérét, *Klearchost*, furdalta is a lelkiismeret, hogy görögöket vezetvén a barbárokhoz, elárulta a helléneket; pedig a trónkövetelő mostan még azt állította a haditanácsban, hogy azért fogadta fel őket, mert vitézbbek és derekabbak a barbároknál s hogy talán szégyelni is fogja magát, ha megösméri majdan az ő hazája embereit. »Hadd legyetek tehát méltók szabadságotokra, melyért én boldogoknak mondlak titeket; mert meg lehettek győződve, hogy én többre becsülném a szabadságot minden vagyonomnál és sok egyébnél.« A csengő szép szavak és a csengő arany után való epekedés *Ephesus*tól 93 állomáson, 3000 kilométernyi úton keresztül odavezették a görögöket az *Eufrátes* mellé, a *kunaxai* csataterre, hol a trónkövetelő — 401 szeptember 3-án — törvényes királya ellen küzdve esett el. Százezer barbár zsoldosa megszaladt, a görögök azonban helytállottak és csak másnap értesültek, hogy a csata elveszett. Megesküdtek, hogy nem adják meg magukat, hanem kardjaikkal nyitnak utat hazafelé. *Tissaphernes* satrapa alkudozás ürügye alatt vezérüket, a spártai *Klearchost*, huszonötödmagával magához hivatta, de azután levágatta. Akkor új vezérük, az athéni *Xenophon*, megfogadta, hogy az ellenség egy helyett tízezer *Klearchost* talál, kik egynek sem engedik meg a gyávaságot. Emlékirataiban, az *Anabasis*ban, meghatóan beszélt el később, hogy a tízezer ismeretlen úton, »minden poklokon keresztül« mily mondhatatlan fáradalmak, szenvedések és küzdelmek közt vágta át magát. A *Theches* szent hegyén megpillantván a szabádító Fekete tengert, a katonák könnyezve ölekeztek össze vezéreikkel és kapitányaikkal. Visszavonulásuknak 2100 kilométernél többre menő útját *Mysiában*, *Pergamon*nál fejezték be, hol *Thimbron* zsoldjába léptek, hogy a spártaiakkal együtt harcoljanak *Sardes* új helytartója, *Tissaphernes* ellen, ki *Jóniát* ismét hódoltatni akarta.

400-ban felbomlott a béke, megszűnt Spártának és Perzsiának minden hagyománnyal ellenkező szövetsége. A tízezer hadjárata, valamint *Xenophon*-nak és a perzsa király udvari orvosának, *Ktesias*nak, a perzsa viszonyokról írt könyvei bepillantást engedtek Perzsia zilált belső ügyeibe. Bebizonyult, hogy a visszavonulásukban is dicsőséges görögök sokkal gyakorlottabb és fegyelmezettebb katonák mint ellenségeik. De az is kitűnt, hogy a perzsák ügyesebb

diplomataik. Hajóhaduk vezetését 397-ben az athéni *Konon*ra bízván, a peloponnesosi szövetség előtt egyszerre gyanusakká tették az athénieket, kik különben is fojtott dühvel túrték a spártaiak hegemoniáját. Apró sikerekkel be nem érve, Spárta a sereg élére *Agesilaos* királyt állította. »Ha mindnyájan igazságosak volnánk, — mondta *Agesilaos* — semmi szükségünk sem volna a vitézségre.« »Mert — teszi hozzá *Werbőczy* — minden emberi dolognak az a természete, hogy sokáig egyik sem állandó, hanem mindig hullámozik és ingadozik.« A békebontást most csak a vitézség igazolhatta. *Agesilaos* 395-ben Sardesnél megverte a perzsákat. *Artaxerxes* haragjában kivégeztette a legyőzött *Tissaphernest*, Spárta pedig a görög félszigeten váratlanul támadt bonyodalmak következtében csakhamar hazahitta a győztes *Agesilaost*. Otthon ugyanis egy határvillongásban Spárta *Phokisnak*, Thebai és Athén pedig *Lokrisnak* fogván pártját, a szövetségesek közt 395-ben kitört a háború. A perzsa háborúban méltatlanul mellőzött *Lysandros* spártai vezér *Haliartosnál* a csatával együtt életét is elvesztette.

Perzsia pénzben bőséges segítséget ígérve, Athént, Boiotiát, Argost és Korinthost 394-ben a *korinthosi szövetség* megkötésére bírta, melyhez rövid idő múlva északi és középső Görögországnak legtöbb állama is csatlakozott. A spártaiak Korinthos közelében a *Nemea*-pataknál, a hazasiető *Agesilaos* vezetése alatt pedig Boiotiában *Koroneiánál* győztek, de hajóhadukat *Pharnabasos* és *Konon Knidosnál* tönkretették. Ennek következtében Spárta egy esztendő leforgása alatt nemcsak Kis-Ázsiát, hanem a Kykládokat és Kytherát is elvesztette, sőt saját partvidékeinek pusztítását sem gátolhatta meg.

Athén kikötőjének erősségeit és a hosszú falakat *Konon* perzsa pénzen, perzsa hajóhad védelme alatt már 394-ben újraépíttette; mire a nép szobrot állíttatott »a szabadság visszaszerzőjének«, *Iphikrates* pedig, aki az athéni gyalogságot újrászervezte és könnyű gyalogságával Lechaionnál (391) nyílt csatában először verte meg a spártaiakat, a népgyűlést rávette, hogy régi tengeri uralmának visszaszerzése végett újra hajóhadat állítson fel. A spártaiak *Antalkidas* útján azonnal figyelmeztették a perzsa királyt, hogy az athéniek előbb-utóbb az ő pénzen támadnak ellene, mire a perzsák elfogták *Konont* s elvonták az Athénnek és a korinthosi szövetségnek adott pénzsegítségét. Athén azzal felelt, hogy előbb (389) a kyprosi *Evagorasszal*, utóbb (387) pedig az egyiptomi *Akarisszal* szövetkezett a perzsák ellen, *Thrasybulos* pedig hajóhadának élén az Égei tenger északi felének szigeteit és partvidékeit, valamint a Propontis északi partját is behódoltatta. Sikert sikerre aratott, míg egy portyázása alkalmával az aspendiek Pamphyliában (Kis-Ázsia déli részében) agyon nem verték. A megriadt Spárta saját tengernagyát, *Antalkidast* küldte a perzsa királyhoz, hogy békére, sőt — ha lehet — szövetségre bírja. Az alku sikerült. *Antalkidas békéje* (386) értelmében a kisázsiai görög városok Klazomenai és Kypros szigetekkel együtt Perzsiának jutnak; Athén — mely az abydoszi csatavesztés után nem ellenkezett tovább — Lemnos, Imbros és Skyros kivételével visszaadja minden gyarmatának függetlenségét. A peloponnesosi szövetségen kívül minden más *symmachia* feloszlik. A vonakodókat Perzsia fegyveresen kényszerítheti a békére, melynek pontos megtartására Spárta ügyel.

Perzsia tehát, melyet Kimon békéje 62 esztendővel azelőtt Ázsiába szorított vissza, ezentúl tetszése szerint beleszólhatott a görögök ügyeibe. Spárta, mely egykor Leonidast küldte ellene, Antalkidasszal most maga hívatta be, csakhogy megőrizhesse felsőbbbségét, befolyását.

Görögország rendőre nagyon is buzgón teljesítette a maga vélt feladatait. Leverte *Mantineia* demokrata kormányát és a szomszédos városok közt osztotta szét lakosságát; a szintén demokrata *Phleius*t kétszer is leverte; Thebait 383 nyarán a Leontiadas vezetése alatt álló párt hívására áruló módon megszállta, az Athénnel tartó párt fejét, Ismeniaszt, kivégeztette és Thebait a spártai *symmachiá*hoz való csatlakozásra kényszerítette; ugyanezt tette a chalkydikéi *Olynthos*-szal, melynek 5000 szavazópolgára chalkydikéi és makedóniai városokból külön *symmachiát* akart alakítani, de három évi ostrom után, 379-ben, végre is megadta magát.

V. Thebai hegemoniája. (379—362.)

Thebai szabadságának Athénben támadt tizenkét apostola. *Pelopidas* és *Medon* vezetése alatt Athénből egy éjjel 12 menekült surrant be a városba, legyilkolta a részegeskedő oligarcha kormányt, fegyverre szólította a lakosságot, győzelemre juttatta a demokrata forradalmat, 379 decemberében pedig a *Kadmeia* spártai őrségét is elvonulásra kényszerítette. Kleombrotos, majd Agesilaos spártai királyok azonnal sereget vezettek Thebai visszafoglalására. Egy alvezérük útközben *Peiraieus* kikötőjének bevételével is megpróbálkozott. Athén azonban *Kephalos* buzdítására Thebaival szövetkezett s megalakította (378-ban) a *harmadik symmachiát*, mely 14 állam egyesült erejével fenyegette a hatalmaskodó Spártát, egyúttal azonban világosan kijelentette, hogy Antalkidas békéjét s az államok szabadságát teljes tiszteletben tartja. Anyagi ereje fogytán volt, mégis szép hajóhadat és szárazföldi sereget szerelt fel, aminek az volt a következménye, hogy évről-évre több állam szövetkezett vele. *Agesilaos*-nak, majd *Kleombrotos*nak Thebai ellen intézett támadásai megghiusultak, *Naxos*nál pedig a spártai hajóhadat is határozott vereség érte.

A Jóniai tengerből az athéniek, Boiotiából az országot egyesítő thebaiak, Thessaliából a hódító pheraii *Jason* hadai szorították ki őket. Jason nem látta elérhetetlennek azt a célját, hogy Görögország hegemonosa s a perzsa háborúkban fővezére legyen. Spárta és Athén megdöbbenve békültek ki egymással, ami csak az attikai hegemonia elösmerése árán történhetett (374). Az aggódókhoz csakhamar csatlakozott Perzsia is, melynek ösztönzésére a görög államok 371-ben megújították Antalkidas békéjét. A béke célja az idegen őrségek eltávolítása, a városok szabadságának helyreállítása és az általános lefegyverzés volt. Ez Spártán kívül különösen Thebainak szólt, mely csak pár héttel azelőtt rombolta le a vele békében, Athénnel pedig szövetségben élő Plataiát. Ki is rekesztették a békéből, mert csupán úgy akart hozzájárulni, ha ezt egész Boiotia nevében teheti; vagyis ha ezt a vezetése alatt alakított szövetséget elösmerik. Ez ugyan ellenkezett a béke szellemével, de az is ellenkezett, hogy Spárta *Lakedaimon* nevében írta alá az oklevelet s hogy megmaradt a peloponnesosi szövet-

ség élén. Sőt most mint valamennyi görög megbizottja s a béke végrehajtója üzent háborút Thebainak.

Kleombrotos spártai király 24.000 embere Phokisból a Helikon járattalan útain keresztül oly váratlanul nyomult Thebai ellen, hogy ez csak 6000 emberrel fogadhatta. A meglepetés mégis a spártaiakat érte. *Leuktra* alatt (Thebaitól 11 kilométerre) 371 július 5-én *Epameinondas* kezdte a támadást; de — minden katonai hagyománnyal szakítva — nem az erősebb bal, hanem a gyöngébb jobbszárny ellen; és zárt sorokkal, az ékalakú phalanxszal, melynek ötven sornyi mélységéből egész lándzsaerdő furódott a hopliták keményen álló arcvonalaiba. A ferde csatarend, a lovasságnak, a zárt és szétszórt gyalogságnak tervszerű és vezényszóra történő szokatlan támadása 1400 peloponnesosinak, a királynak is életébe, Spártának pedig eddigi taktikai rendszere bukásába, sőt nagyhatalmi állásába került. *Epameinondas* utóbb azt mondta, hogy csalatkoznak, akik őt Agamemnonnal hasonlítják össze; mert Agamemnon az egész Görögország segítségével tíz év alatt is alig tudott elfoglalni egy várost, ő pedig egyetlenegy várossal, egyetlenegy nap alatt egész Görögországot megszabadította. Valóban azt hitte, hogy Thebait a végső veszedelemtől, Hellast pedig a szolgaságtól mentette meg. A bíróság előtt is felemelt fővel hivatkozott reá, hogy *Leuktránál* megmutatta, miként kell legyőzni a spártaiakat, kikkel öelőtte a boiotoknak egy vezére sem mert szembeszállni.

Spárta még az elesettek gyászolására sem szakított időt. Minden erejéből fegyverkezett, hogy Thebaival és a nyomában járó demokráciával szemben megakassza a Peloponnesos újjáalakulását. Hiszen *Mantineia* már nemcsak saját régi nagysága helyreállításáról, hanem Arkádia egyesítéséről is álmodozott. *Agasilaos* ellen Thebait hitta be, mely nemcsak tervezgette, mint Athén, hanem meg is csinálta a középső-görögországiak szövetségét.

A thebaiak *Epameinondas* vezetése alatt 370—369 telén csakugyan nagy (állítólag 70.000 főnyi) sereget küldtek Arkádia felé. Mivel *Agasilaos* akkor már hazatért, *Epameinondas* az arkádiaiak biztatására s a perioikosok titkos üzengetésére egyenesen Spárta alá nyomult, mely félezer esztendő óta most látott először ellenséget az Eurotas völgyében. Lankadtan, csüggedten hanyatlottak le a férfiak karjai, melyeknek — a régi dicsekvés szerint — falak helyett kellett volna védelmezniök a várost. Az ősz *Agasilaos* király mint az utolsó spártai jelent meg a csüggedők közt. Példájával, lángoló honszeretetével, tüzes beszédeivel ismét spártai lelket öntött beléjük. Szabadságot ígérve, fölfegyverezte azt a 6000 helotát is, aki az imént még *Epameinondasban* látta megváltóját. Valóban, a világtörténelem legnagyobb szerűbb jelenetei közé tartozik az egymással szemben álló két vezér: *Epameinondas*, aki a spártai erények megszerzésére és *Agasilaos*, aki a spártai erények megtartására lelkesítette nemzetét.

A thebaiak elvonultak Spárta alól, de elárasztották *Messeniát*, amelyet háromszáz esztendőös dermedtségéből új életre keltettek. Visszaadták állami függetlenségét és egységes állammá tették Arkádiát. Az első peloponnesosi hadjáratot tehát úgy fejezték be, hogy *Spárta nagyhatalmi állását mindörökre lehetetlenné tették*. Az athéni sereg, amely Spárta kérésére gyűlt össze, egyszerűen félrevonult a visszatérők útjából; azonban a 369 nyarán kitört második háború-

ban már együtt küzdött Spártával. A szövetségesek kisebb sikerei annyira bosszantották a thebaiakat, hogy Epameinondast, kit az imént — holmi formahibák miatt — győzelmei után is bíróság elé állítottak, most egyáltalán meg sem választották vezérnek. Azokkal a győzelmekkel vigasztalódtak, amiket Pelopidas pheraii Alexandros ellen aratott, kit Thessaliából kiszorított. Mikor azonban magába Makedóniába is benyomult, Alexandros elfogatta és megverte a kiszabadítására küldött thebai sereget. Ezt a teljes szétszórátástól egy hamarosan vezérré lett *közlegény*, Epameinondas mentette meg.

Epameinondas 367-ben, egyetlenegy esztendőben, két hadjáratral igazolta hazájának újból feléje fordult bizalmát. Alexandros fogságából seregének pusztá megjelenésével kiszabadította Pelopidast, ki azonnal Susába ment, hogy a perzsák Spárta helyett most már Thebait bízzák meg Antalkidas békéjének végrehajtásával. A perzsák kedvezően nyilatkoztak, a görögök azonban tudni sem akartak erről a fontos változtatásról, sőt Arkádia is szabadulni akart Thebai befolyásától. Epameinondas tehát a harmadik peloponnesosi háborúban megszállta Achaját, hogy onnan szemmel tarthassa a hálátlan felvidéket. Achaja csakhamar Spártával, Arkádia pedig Athénnel szövetkezett, Korinthos példájára azonban, Spárta kivételével, a Peloponneszes legnagyobb része kibékült Thebaival, mely a meglevő állapotokat elösmerte. Odahagyta a félszigetet, melynek államai azután apró határvillongásokban fogyasztották egymás erejét. Maga Epameinondas különben is úgy gondolkozott, hogy *Thebai hegemoniáját* Athénnek újból gyarapodó tengeri hatalmával szemben csak hajóhad biztosíthatja. A kicsiny ország határait két tenger mosta, a különben földművelő állam vállalkozása tehát nem látszott képtelenségnek. A szintén kicsiny Athén is így lett olyan tengeri hatalmasság, hogy hajói egyszerre küzdhettek Európa, Ázsia, és Afrika partjain. 364-ben már száz hajóval indult az athéni szövetség ellen s Euboiá alatt nyert győzedelme után Chioszt, Rhodost, sőt, amire leginkább vágyott, a Hellespontos legnagyobb részét is elvette tőle, Pelopidas pedig — saját élete árán — a harmadik hadjáratban Thessalia zsarnokát, pheraii Alexandrost, Athén szövetségesét, kényszerítette végképpen hódolatra. Most már ennek hadai is Attikát fosztogatták, sőt a peiraieusi börze kincseit is magukkal vitték. Az athéni symmachia ennek következtében nagyon megingott ugyan, de a thebait sem erősödött meg, mert Epameinondasnak a tenger helyett ismét a szárazföldre kellett fordítania minden figyelmét. Ugyanis a Tegeában székelő arkádiai demokrata kormány eleinte segítséget kért a Mantineiában fondorkodó oligarcha párt ellen; mielőtt azonban választ kapott volna, kibékült vele, minek öröme Tegeában nemzeti ünnepet rendezett. Ezt a tegeai boiotos helyőrség zavarta meg, mely az oligarchákat bántalmazta. A kormány elégtételt kért Thebaitól, mely azonban kijelentette, hogy fegyveresen fog beavatkozni; s 362-ben Epameinondas *negyedszer* is bevonult a Peloponneszosba.

Arkádia, Elis, Pleius, Achaja, Spárta és Athén egyesült ereje várta a középgörögországi szövetség hadait. Spárta sikertelen felferése után Epameinondas — húszezerrel húszezer ellen — *Mantineiánál* fogadta el a csatát. »Eleget éltem, mert le nem győzve halok meg«, szölt a diadal hírére Epameinondas és a testébe fúródott nyilat kihúzza, kilehelte nemes lelkét (362 július 3.).

Ahogy egy ókori történetíró, Cornelius Nepos, megjegyezte, ennek az egy embernek nagyobb súlya volt, mint az egész polgárságnak ; mert egész Görögország vezetőjévé tette azt a Thebait, mely előtte és utána mindig idegeneknek hódolt. Minden dicsősége az ő nevéhez és a Pelopidaséhoz fűződött ; ez a dicsőség azonban nem vált a görög egység javára. Thebai olyan symmachiát teremtett, mely örökre megbénította a peloponnesosit és az athénit ; azonban ez a szövetség a két nagy ember halála után úgyszólván magától felbomlott. A kimerült felek, Spárta kivételével, békét kötöttek ; de oly kevés őszinteséggel, hogy Diokles athéni strategos 357-ben már elfoglalta Thebait.

Ugyanakkor Athén hatalmát egyszerre kétfelől is végső veszedelem fenyegette. *Philippos*, két esztendő óta *Makedónia* királya, elfoglalta tőle *Amphipolist*, *Pydnát*, *Potidaiát* és legyőzte, részben be is kebelezte szövetségeseinek, a thrákok, paionok, illyrek fejedelmeinek országait. Másrészt *Maussollus* káriai (kisázsiai) fejedelem vezetése alatt már 357 nyarán kitört a *szövetségesek háborúja*, melyben mind több és több szövetséges vett részt. Az athéniek hajóhadát *Embata* mellett nagy vereség érte. A szégyent fokozta, hogy az athéniek fővezére, Chares, éppen hazájának ilyen válságos helyzetében szegődött el a pompásan fizető *Pharnabasos*nak, a lázadó perzsának zsoldjába. Küszöbön állt tehát a harmadik háború is, melyet Athénnek a megbántott Perzsiával kellett volna viselnie. Athén ebből a bajból nem tudott másképp kibontakozni, mint hogy 354-ben megkötötte a békét, melynek értelmében tengeri symmachiáját feloszlatta.

Hellas, amelynek nevében többé senki sem beszélhetett, több részre szakadt mint valaha. Dicsőségére, történeti hagyományaira, a népében és intézményeiben rejlő erőre azonban mindenkinek szüksége volt, ki Európában akkor nagyhatalmat akart alapítani.

88. ábra. Maussollus, káriai fejedelem (377—353.).
(A British Museumban.)

